

TANULMÁNYOK

VALLÁS, REFORM ÉS TUDOMÁNY – AZ AMERIKAI SZOCIOLÓGIA KEZDETEI* –

PÁL Eszter

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.; e-mail: paleszter.mail@gmail.com

Abstract: The paper analyzes the historical circumstances of the emergence of American sociology in late 19th and early 20th centuries. It doesn't aspire to give a thorough overview of the period, but instead focuses on factors that gave a special context to the first decades of American sociology. The author analyzes the interrelationships of religion, social reform movements, evolutionary theories and the processes of scientific legitimation in the establishment of sociology in America. She argues that the early phase of American sociology was characterized by an intellectual milieu in which theoretical approaches and demarcation strategies were contested, yet which, taken together, strengthened the discipline and added to its diversity. The paper traces the process whereby American sociology went from being a heterogeneous, fluid area that incorporated different concepts, theories and aspirations, to being a firm and recognized university discipline.

Összefoglaló: A tanulmány az amerikai szociológia születésének körülményeit vizsgálja. Nem törekszik a korszak teljeskörű áttekintésére, hanem csak azokat a tényezőket elemzi, amelyek az amerikai szociológia első évtizedeinek sajátos kontextusát adták. A szerző a vallás, a társadalmi reformtörekvések, az evolúciós koncepciók és a tudományos legitimitás kérdéseit és ezek összefüggéseit vizsgálja. Állítása szerint olyan szellemi közeg, elméleti megközelítések és demarkációs stratégiák határozták meg az amerikai szociológia korai időszakát, amelyek olykor egymás ellen hatottak, de összességében mégis hozzájárultak a diszciplína megszilárdulásához és sajátos arnyalatainak kirajzolásához. A tanulmány ebben a szempontrendszerben tekinti végig azt a folyamatot, amelynek során az amerikai szociológia egy heterogén, eltérő irányzatokat és törekvéseket magába foglaló cseppfolyós területből szilárd egyetemi diszciplínává vált.

Keywords: American sociology, evolutionary theories, social reform movements, scientific legitimation

Kulcsszavak: amerikai szociológia, evolúciós elméletek, társadalmi reformmozgalmak, tudományos legitimitás

* A tanulmány korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért köszönettel tartozom az ELTE TÁTK Elmélettörténeti Tanszékén dolgozó kollégáimnak.

Az Amerikai Szociológiai Társaság (*American Sociological Association*, korábban *American Sociological Society*) négy évvel ezelőtt, 2005-ben ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Az ilyesfajta kerek évfordulók többnyire visszatekintéssel, számvetéssel telnek. Az amerikai szociológusok sem mulasztották ezt el, jóllehet az ünnepi alkalomból írt kötet két év késéssel jelent csupán meg (Calhoun 2007a). Persze lehetne találni más évszámot is, hiszen az amerikai szociológia születését akár 1892-höz, a chicagói szociológiai tanszék megalapításához, akár a Sumner által tartott első szociológiai egyetemi kurzus évszámához, 1875-höz is köthetnénk. Az amerikai szociológia története, akár száz, akár annál több évet értünk is alatta, mindenképpen érdemes a reflexióra, és nem is csak pusztán a történeti érdeklődés miatt, hanem azért is, mert e történet olyan sikerek, kudarcok, törekvések sorozata, amelyek a szociológia mai állapota szempontjából is relevánsak. Az alábbi tanulmányban nem törekszem az amerikai szociológia kezdeteinek, vagy bármely későbbi korszakának részletes áttekintésére – ezt magyar nyelven már megtette Némedi Dénes (2005).¹ Arra vállalkozom csupán, hogy azokat a sajátos tényezőket megvizsgáljam, amelyek az amerikai szociológia születésének kontextusát adták, s amelyek véleményem szerint annak későbbi történetét is jórészt meghatározták, s végső soron a diszciplína mai helyzetét általában véve is befolyásolják.

Úgy is fölvettem volna a problémát, hogy azokat a körülményeket tekintem át, amelyek hozzájárultak az amerikai szociológia sikerességéhez, hiszen tudjuk jól, hogy a II. világháború óta a nemzetközi szociológia középpontja Amerikában van, s ezt mindenképpen sikernek lehet tekinteni. No de ezen túlmenően mit is érthetünk egy diszciplína sikerességén? Egy nemrégiben megjelent tanulmány szerzője (Keith 2000) például az amerikai szociológia helyzetét meglehetősen borúlátóan ítéli meg, hiszen az szerinte gyakorlatilag továbbra is ugyanazokkal a problémákkal küzd, amelyek a kezdetektől fogva megoldásra vártak: a mai napig nem sikerült a diszciplína módszertani és elméleti integrációját megteremteni, a különböző elemzési szintű megközelítéseket összekapcsolni, az elmélet gyakorlati alkalmazását igazából lehetővé tenni, vagy akár valamiféle alapvető egyetértésre jutni a diszciplína tárgyát tekintve. Eszerint továbbra is elmondható, hogy „a szociológia, úgy tűnik, nem egyéb, mint az, aminek egy adott szöveg szerzője tekinti” (Keith 2000: 3). Úgy gondolom, e diagnózis, noha kétségtelenül nem téves, olyan előfeltevéseken alapszik, amelyek a diszciplinaritás mai általános állapotát nem veszik figyelembe.

Ugyanakkor egy társadalomtudománytól talán mégiscsak elvárható lenne, hogy a nagyobb horderejű társadalmi problémákhoz érdemben hozzá tudjon szólni. Az amerikai szociológia e tekintetben sem szerepelt mindig kiválóan. A gazdasági világválság esetében például a szociológia eredménye legalábbis kérdéses.² Noha az 1929-től elnöklő Hoover még a szociológiának szánta a feladatot, hogy a különféle döntések társadalomtudományi alapját megteremtse, s így tanácsadói, kutatói testületében (*President's Research Committee on Social Trends*) szociológusok játszották a legfontosabb szerepet, a világválság okainak, kezelésének, s egyáltalán értelmezésének te-

1 A tanulmányban szereplő szerzők életrajzát és műveik elemzését, valamint számos olyan egyéb anyagot megtalál az olvasó ebben a munkában, amely az itt elemzett folyamatokkal kapcsolatos, de részletelesen nem tárgyalom őket.

2 Az alábbiakhoz lásd Camic 2007.

kintetében a szociológusoknak nem sikerült kompetenciájuk látszatát megőrizni, és Roosevelt elnök hasonló testületében szociológusok már nem kaptak helyet. A válság idején a nyilvánosság előtt és a politikai tanácsadó testületekben a főszerepet a közgazdászok vették át, ami egyfelől érthető, az azonban, hogy a *New Deal*lel kapcsolatos vitákból nagyjából hiányoztak a „társadalmi” problémák, azt mutatja, hogy korábbi kivételezett pozíciója ellenére a szociológia Amerikában ekkor képtelen volt társadalmi relevanciájának látszatát fenntartani. Tudományos üléseken, konferenciákon, és a nyilvánosság előtt is csupán néhány éves késéssel, a harmincas évek közepétől – utólag – kezdtek felzárkózni a problémához, miután szakmai csoportként szembesülni voltak kénytelenek saját relatíve hátrányossá lett helyzetükkel. Így 1938-ban Ernest Burgess és szerzőtársa joggal mondta ki a lesújtó ítéletet: „az Egyesült Államok történetének legnagyobb válságáról a társadalomtudósok nem készítettek adekvát feljegyzéseket. A társadalomtudományok (...) elmulasztották a megfelelő időben összegyűjteni azokat az adatokat, amelyek szükségesek lettek volna ahhoz, hogy a válság társadalmi intézményekre és emberi viselkedésre gyakorolt hatásai pontosan és módszeresen felmérhetők legyenek.”³ Nem véletlen, hogy a történeti áttekintésekből ez az epizód általában kimarad.⁴

Egy másik példa arra, hogy az amerikai szociológia nagyon jelentős társadalmi folyamatok értelmezésével olykor csupán megkésve tudott megbirkózni, az a fekete polgárjogi mozgalmak kérdése. Az amerikai szociológiát a kezdetektől fogva foglalkoztatta a különböző etnikai csoportok, bevándorlók és feketék problémája. Ugyanakkor, ahogyan egy áttekintő írás megállapítja (McKee 1993), a polgárjogi mozgalmak előtti kisebbségsszociológia kudarcot vallott a helyzet értelmezésében, mivel olyan előfeltevéseken alapult, amelyek keretében a fekete polgárjogi mozgalom értelmezhetetlen volt. A jórészt saját – elsősorban vallási – intézményeikre, saját lelkesítő vezetéssel elindított és sikereket elérő mozgalom ugyanis nem érthető olyan szociológiai értelmezési keretben, amely a feketéket kulturálisan annyira alacsonyrendűnek tekintti, hogy bármiféle – de lényegében az asszimiláció irányába mutató – felzárkóztatásukat a többségi társadalomhoz szükségképpen fehér irányítással, egyfajta leereszkedő segítségnyújtással tudja elképzelni, ahol a feketék maguk a legjobb esetben is csupán passzívan elfogadhatják a feléjük kinyújtott segítő kezét. Ismert, hogy az elmúlt fél évszázad alatt zajló folyamatok nem így mentek végbe.

Persze az amerikai szociológia sem csak a legismertebb, chicagói elméleteket produkálta ezzel kapcsolatban. W.E.B. DuBois, akinek szociológiai munkássága és közéleti aktivitása egyaránt a feketék kérdésére összpontosított, részletes szociológiai tanulmányaiban (például a *The Philadelphia Negro* vagy a *Souls of Black Folk* című írásaiban és másutt) kimutatta, hogy a feketék társadalmi intézményei, közösségi, egyházi szervezetei a felemelkedés potenciális hajtóerejét adhatják.⁵ S minthogy a különböző kultúrájú társadalmi csoportokat olyan történelmi konstrukciónak tekintette, amelyek sajátosságaikkal gazdagíthatják az emberi civilizációt, elutasította az asszimilációt. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy mindezt abban az idő-

3 Idézi Camie 2007: 271.

4 Az amerikai szociológiatörténeti munkákról lásd Sica 2007.

5 Ehhez lásd Morris 2007.

szakban tette, amikor még olyan művek láttak napvilágot, mint például Ch. Carroll *The Negro a Beast* című írása, amelyben a szerző a feketéket az állatvilág részének tekinti, s amikor még a legliberálisabb fehér szociológusok is legfeljebb a biológiai alacsonyabbrendűség tételét vetették el, de abból indultak ki, hogy a feketék kulturáisan alacsonyrendűek, és így az olyan DuBois-féle megközelítés, amely a jóval későbbi tudományos és társadalmi diskurzusba illik, ekkor nem kelthetett elég nagy visszhangot. Mindezt természetesen DuBois származása, és a tudományos életben elfoglalt marginális pozíciója is jórészt megmagyarázza.

Végső soron tehát úgy vélem, nem teljesen indokolt oly módon megfogalmazni a kérdést, hogy vajon mitől lehetett olyan sikeres az amerikai szociológia. Ezért azt fogom vizsgálni, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek születése körülményeiben főszerepet játszottak, és döntően formálták az amerikai – és így minden egyéb típusú – szociológiát. Úgy vélem, az amerikai szociológia többféle, olykor egymás ellen ható tényező kontextusában, erőterében született meg. Ezek a tényezők ki is olthaták, vagy gyengíthették volna egymást, és mégis, egyfajta egyedi kombinációban hozzájárultak az amerikai szociológia sajátos színezetének kialakításához. Az alábbiakban a vallás és társadalmi reform, az evolúciós elméletek és társadalmi reform, valamint az objektív tudományosság és társadalmi reform kérdéseit, s mindezek hátterében az ezekkel összefüggő demarkációs stratégiákat vizsgálom.

VALLÁS ÉS TÁRSADALMI REFORM

Közismert tény, hogy az amerikai szociológusok első generációi erős protestáns háttérrel rendelkeztek. A biográfiai adatokból kiderül, hogy Sumnertől Parsonsig az amerikai szociológia alapítónak jó része vagy lelkész fia volt, vagy maga is eredetileg lelkészi pályára készült. 1927-ben L. Bernard több száz levelet küldött szét az országban tevékenykedő szociológusoknak, amelyben arra kéri őket, hogy szakmai önéletrajzukat, a szociológusi pálya választásakor meghatározó motivációikat, valamint saját tudományos intézményük történetét vázolják fel, és küldjék el neki.⁶ Ezek alapján az amerikai szociológia történetét kívánta megírni, s noha e munka nem készült el, a visszaküldött 270 levél gazdag szociológiatörténeti forrás. Ezek közül 149-ből kaphatunk információt arra vonatkozóan, hogy milyen szerepet játszott a vallás a válaszadó életében és hivatása megválasztásában, s mindez megerősíti, hogy a protestáns háttér és a szekularizációs folyamatok együtt meghatározó közeget hoztak létre a korszakban. Nem egy válaszadó a vallástól való eltávolodásként, egyfajta felvilágosodásként élte meg a szociológia irányába fordulást („Nyilvánvalóvá lett számomra, hogy olyan világban élünk, ahol az emberi ügyek tudományos ellenőrzése kibontakozóban van. Érdeklődésem a 'lelkek megmentésében' vállalt vezető szerep felől fokozatosan a társadalmi rekonstrukció, majd pedig a társadalomkutatás és társadalomtudomány irányába mozdult el.” [Henking 1992: 328–329]). A szociológusok személyes élettörténetéből, és a polgárháború utáni Amerika történetéből általában is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem egyszerű szekularizációs folyamatról van szó, amelybe az új, s ekkor épp a természettudományok felé tájékozódó társadalomtudomány mintegy zász-

6 Mindehhez lásd Coser 1978 és Henking 1992.

lővivőként bekapcsolódott volna, vagy akár egyszerű résztvevőként meglovagolta volna a szekularizációs hullámot. A szekularizáció itt valóban megteremtett bizonyos elengedhetetlen feltételeket az új tudomány kibontakozásához, elsősorban a felsőoktatási reformfolyamatok révén (ezekről alább lesz szó), tartalmilag és törekvéseit tekintve azonban a szociológiára ekkor még erősen hatottak azok a meliorista reformmozgalmak, mint például a *Social Gospel*, amelyek egyértelműen vallási indítatásúak voltak. Arról van itt tehát szó, hogy a 19. század utolsó évtizedei amerikai szociológiájának egyik fő motívuma az olyan erősen vallásos színezetű társadalmi jobbító szándék, amely a szociológiához fűzött remények nyomán, egyfajta szublimáció révén az új tudományhoz kapcsolódott. Ahogy Bernard egy másik válaszadója megfogalmazta: az amerikai társadalomtudósok „hozzájárultak a szekularitás és vallásosság ama sajátos keverékéhez, mely bizonyos mértékig fennmaradt az intellektuális közösségekben, s az amerikai közéletre a következő évszázad során továbbra is nagy hatást gyakorolt” (Henking 1992: 333).

1865 után, Amerika történetének „aranykorában” látványos gazdasági fellendülés vette kezdetét. A szociológia számára a legfontosabb társadalmi folyamatok az ennek nyomán beinduló urbanizálódás, a feketék polgárháború utáni északra vándorlása, a nagy volumenű nyugati irányú belső migráció és a tengerentúlról érkező tömegek bevándorlása voltak. A „szociológia” kifejezést Amerikában e változások küszöbén, 1854-ben használta először két déli szerző, akik a comte-i szociológiától azt várták, hogy segíthet értelmezni a társadalmi-gazdasági változások és az erősödő rabszolgafelszabadítási mozgalom által fenyegetett organikus társadalom helyzetét (Calhoun 2007b). Azonban nem Comte szociológiája, és elsősorban nem is az ilyen megfontolások adtak lökést az amerikai szociológia kibontakozásának.

A polgárháború után indult be az a gyökeres felsőoktatási reform, amely lehetővé tette a szociológia másutt ismeretlenül gyors intézményesedését.⁷ A polgárháború előtt meglévő, egyházi irányítás alatt működő, és tudományos műhelyeknek aligha nevezhető főiskolák, *college*-ok csupán mintegy ötöde maradt fenn 1865-öt követően. Az ezt követően beinduló egyetemi mozgalmat azonban egy régi intézmény, a Harvard vezette, amelynek koránál fogva már ekkor is magas volt a presztízse, s melynek élére 1869-ben egy a reformok iránt fogékony elnököt választottak. A mozgalom élén járó további egyetemek a Cornell, a Michigan és a Johns Hopkins voltak – ez utóbbi volt az első amerikai egyetem, amely német mintára bevezette a PhD-fokozatot –, melyeket hamarosan számos másik követett.

A radikális megújuláshoz azonban nemcsak új intézmények és innovatív vezetőik járultak hozzá: ehhez természetesen anyagi forrásokra is szükség volt. Ezeket hatalmas összegű magánadományok biztosították, amelyek nemcsak az egyetemek és a hallgatók létszámának megsokszorozódását, de a gyors ütemű fejlesztést és modernizálást is lehetővé tették.⁸ Az egyetemi reform és bővítés annak a lehetőségét is megteremtette, hogy az új pozíciókba ne csak a hagyományos kapcsolatokkal rendelkezők kerüljenek. Az amerikai szociológusok első generációja nagy részt olyanokból állt, akik családi háttérüket tekintve nem sok eséllyel jutottak volna tudományos intézményekben álláshoz a korábbi körülmények között. Az adományok egyúttal hozzájárul-

7 Az alábbiakhoz lásd Némedi 2005: 373–388; Hofstadter 1963; Oberschall 1972; Calhoun 2007b.

8 A Chicagói Egyetem első elnöke például harminc millió dollárt kapott ilyen célokra.

tak az említett szekularizációs folyamathoz is, hiszen az egyetemek immár kevésbé szorultak az egyházi támogatásra, és igyekeztek is kikerülni felügyeletük alól. E szekularizációs folyamat betetőzését a Carnegie Alapítvány létrehozása jelentette 1906-ban, amely nyugdíjat folyósított a magánkézben lévő, egyházaktól független egyetemekről visszavonuló oktatók számára.

Az ily módon megújuló amerikai felsőoktatási rendszer kedvező keretet biztosított a szociológia intézményesüléséhez is. Az első szociológiai kurzust Sumner tartotta a Yale-en 1875-ben, de A.W. Small joggal állapítja meg (Small 1916), hogy az igazi mérföldkő e tekintetben az 1892-es év volt, amikor Chicagóban létrehozták a szociológiai tanszéket, amely Amerikában bizonyosan, és valószínűleg a világon is az első volt. E felsőoktatási intézmények gyors fejlődése jótékony hatású rivalizálást indított be, hiszen más egyetemek sem akartak lemaradni, s igyekeztek az új társadalomtudományt a tananyagba beépíteni.

Small vezetésével kiadták az első amerikai szociológiai folyóiratot, az *American Journal of Sociology*-t is, amely az amerikai szociológia egyik vezető intézménye lett, és egyúttal az 1930-as évek közepéig a chicagói szociológia domináns pozíciójának egyik fő bástyája maradt.

Az amerikai szociológia olyan időszakban élte első évtizedeit, amelyet a jelentős társadalmi változások mellett az ezekről, illetve a haladás mibenlétéről folytatott viták itattak át. A társadalmi problémák megértésének, illetve mindezek „tudományosabb” feltérképezésének eleinte jórészt egyetemen kívüli szószólói voltak, köztük többségében lelkészek és segélyszervezetek munkatársai. Ennek intézményi szervezete gyanánt hozták létre – a *British National Association for the Promotion of Social Science* mintájára – 1865-ben az *American Social Science Association*-t, amelynek tagsága többnyire nem hivatásos társadalomtudósok közül verbuválódott. E szervezet elsődleges célja az volt, hogy olyan tudást, ismereteket halmozzon fel, amelyek a társadalmi problémák megoldását elősegíthetik, nem utolsósorban azon filantróp személyek számára, akik hajlandónak mutatkoztak a társadalmi jobbítás ügyét anyagilag is támogatni. Az ASSA hivatalos programja szerint azt tűzte maga elé, hogy „segítse a társadalomtudomány fejlődését; a közgondolkodást a törvénymódosítások, az oktatás fejlesztése, a bűnözők megreformálása, a közérkölcsök fejlődése, az egészségügyi szabályok fejlesztésének legjobb gyakorlati módozatai felé irányítsa, s hogy a gazdaság, a kereskedelem és a pénzügyek kérdéseiben szilárd alapelveket terjesszen el. Figyelmet fog fordítani a pauperizmusra, s az ehhez kapcsolódó kérdésekre, ide értve a jómódúak és sikeresek, a bölcsek és iskolázottak, a tisztességesek és nagy becsben állók felelősségét is mások kudarcai iránt. Arra fog törekedni, hogy összegyűjtse azokat a különböző társaságokat és egyéneket, akik mindezen célkitűzések elérésében érdekeltek, azért, hogy viták során ráleljenek az Igazság valódi elemeire, aminek révén eloszlik a kétely, kibékülnek az ellentétes vélemények, és közös talaj épül, amelyen a mai kor nagy társadalmi problémái kezelhetők lesznek.”⁹

Az ASSA tagsága és célkitűzései a diszciplináris határok ekkor még rugalmas állapotát tükrözték. Nemcsak a tudományon kívüliek tartozhattak ide, de a szervezet vezetői közül többen a történettudomány felől közelítették meg a társadalmi problémákat, és úgy gondolták, a szociológia a történetírás hagyományaira támaszkodva fejlődhet.

9 Idézi Breslau 2007: 45.

1885-ben ezért a közgazdászok egy része, és a velük ekkor még szoros szövetségben álló szociológusok létrehozták az *American Economic Association*ot, és a húsz évvel később formálódó, s végül hivatalosan 1906-ban alapított *American Sociological Society* már azt a folyamatot tükrözte, amely a közgazdászok és a szociológusok fokozatos elkülönülését, a diszciplínák közötti határvonalak élesedését jelentette.

Egyfelől tehát – intézményesedés tekintetében – a szociológia első évtizedeit a szekularizáció jellemezte, ugyanakkor körülbelül a 20. század első évtizedéig jelentős mértékben meghatározta az az eredendően protestáns színezetű társadalomjobbító szándék is, amely a szociológia nemcsak filantróp támogatóinak, de művelőinek ugyancsak tájékozódási pontot jelentett. A progresszív mozgalom olyan irányzatok egyvelege volt, mint a protestantizmus, a szocializmus, a *Social Gospel*, az evolúciós társadalomelméletek, és az ennek keretében megfogalmazódó „objektív” tudományosság iránti igény. Az ebben a korszakban kibontakozó *Social Gospel* mozgalom a protestáns kereszténység azon törekvését tükrözte, hogy az ipari társadalomhoz alkalmazkodjon, s így a kereszténység feladatát nem annyira az egyéni lelkek, mint inkább a társadalom jobbításában látta. Képviselői úgy vélték, az egyházi személyek feladata, hogy a társadalomtudományt tanulmányozzák, hiszen a szociológia megállapításai ebben az újradefiniált szerepben segítségükre lehetnek (Rynbrandt 1998). S igaz ugyan, hogy A.W. Small szerint „a világ pantheonjának legutolsó istene a tudomány” (Small 1896: 564), G. Vincenttel közösen írt szociológiai kézikönyvében (Small–Vincent 1894: 19) azt a sokak által osztott gondolatot fogalmazza meg, mely szerint „a keresztény elképzelések és a pontos társadalomtudomány kiegészítik egymást”.

Persze a protestantizmusnak e reformirányzata és az újfajta tudományosság iránti nyitottság Amerikában nem mindenütt volt egyformán jellemző. W.J. Cash szerint a déli államokban rendkívül erős volt az ellenállás ezen új intellektuális és vallási mozgalmakkal szemben: „Darwin, Huxley, Ben Butler, Sherman, Sátán – a déli érzület számára mindezek szinte egyazon személy megtestesülésének tűntek.”¹⁰ S jóllehet még délen sem biztos, hogy ennyire egyértelmű volt a helyzet, a szociológia számára természetesen az ekkor még a főként északi államokban koncentrálódó intellektuális mozgalmak, és az ottani miliő voltak meghatározóak. Erre pedig jellemzőbb volt a vallás, a társadalmi reform és a társadalomtudomány kapcsolatának olyan megközelítése, amelyben mindezek szervesen összetartoznak.¹¹ Ebben a közegben a szociológia és a szociális munka természetes módon kapcsolódott össze, és nem különálló területekként, hanem a 19. század reform-szellemiségében kibontakozó társadalomtudomány részeként fejlődtek, és egy darabig definiálódtak is (Lengermann–Niebrugge 2007). A szociológia és a szociális munka (vagy az „általános” és a „gyakorlati” szociológia) kapcsolata éppen ezért központi kérdés volt az amerikai szociológia első négy-öt évtizedében. E kapcsolat eleinte ígéretesen indult, s a motivációk azonossága egy darabig természetes módon vitte előre, egy idő után azonban, amikor a szociológia intézményesen szilárdabb talajt tudhatott a magáénak, a régebbi tudományokkal egyenrangú

10 Idézi Flynt 1999: 1.

11 A korszak számos ismert személyiségének pályafutása is illusztrálja mindezt; e tekintetben tipikus például C.B. Crane életpályája: karrierjét újságíróként kezdte, majd teológiát, később pedig szociológiát tanult, s lelkészként állandóan nyitva álló templomot vezetett, amely ingyenes óvodának, különféle tanfolyamoknak és egyéb programoknak adott helyet, s alapvető szerepének tekintette, hogy a közösség jólétéhez minden lehető módon hozzájáruljon (Rynbrandt 1988).

legitimációja azonban még kérdéses volt, a „valódi” tudományként való elfogadtatásért vívott harcban a szociális munkával folytatott intim viszony kínossá vált, és így ez lett a demarkációs stratégiák egyik színtere.

Az utóbbi évek szociológiatörténete, amely a determinisztikus történet szemlélettel szemben a történetből kihagyott vagy egy idő után marginalizálódó szereplőket mintegy rehabilitálni igyekszik, újraértékeli a szociális munka jelentőségét is az amerikai szociológia történetének kezdeti szakában (Lengermann–Niebrugge 2007). Eszerint a J. Addams vezetésével beinduló *settlement*-mozgalom a szociális munkának és a szociológiai kutatásnak egyaránt a tudományos intézmények és segélyszervezetek mellett létező komoly helyszíne volt. A *settlement*-mozgalom azt a célt tűzte ki, hogy a társadalmat a társadalomtudományos tudás segítségével reformálja meg, s így a szociális munka és a szociológia elegyeként egyfajta „reformtudományt” hozott létre (Lengermann–Niebrugge 2007: 94). Ismert, hogy az egyetemi szociológusok és a *settlement*ekben dolgozó kutatók és szociális munkások egy darabig szorosan együttműködtek – erre jó példa a *Hull House* és a chicagói szociológusok tevékenysége. Ezt jelzi az is, hogy a *settlement*ek kutatói szociológiai folyóiratokban is publikáltak, egyetemi kurzusokat tartottak, és egyetemi katedrával rendelkező szociológusok nem egy kutatása kapcsolódott valamilyen módon a *settlement*ekhez.

E tanulmányban nem foglalkozom a *settlement*-mozgalom és a szociális munka egyéb területeinek értékelésével a szociológia története szempontjából, vagy azzal, hogy a kétségtelenül fontos szerep miatt halványult el a későbbi szociológiatörténeti feldolgozásokban, s hogy vajon mindebben az egyetemi szociológia és a „gyakorlati” szociológia közötti nyilvánvaló nemi munkamegosztásnak milyen szerepe volt. Annyit elegendő itt megállapítani, hogy a polgárháború utáni reformer közegekben természetes módon társult a két terület egymáshoz, s hogy míg a fentebb említett társaság, az ASSA még mindezen törekvések összekapcsolódását tükrözte, a későbbi elkülönülés szervezeti téren és a szociológia öndefiníciós kísérleteiben egyaránt megnyilvánult.

L.L. Bernard 1909-ben megjelent, a szociológia felsőoktatási helyzetét felmérő tanulmányából kiderül, hogy a különféle főiskolákon és egyetemeken a hangsúly a „gyakorlati” problémákra került, és az oktatók szinte mindenhol arról számoltak be, hogy a hallgatókat jóval kevésbé érdeklik az elméleti kérdések. (A hallgatók „a gyakorlati társadalmi problémák tanulmányozását követelik, és kevés türelmet tanúsítanak az elméleti szociológia iránt. (...) „A szociológia iránti érdeklődés általában nagyobb, mint egyéb tudományok iránt, de szinte kizárólag a ’gyakorlati’ problémákra irányul.”, stb. [Bernard 1909: 195–210].) Ez azonban elsősorban nem szociális munkát jelentett, és az oktatott tárgyak közül szinte teljesen kimaradtak az ehhez kapcsolódó területek, jóllehet számos intézmény hallgatói különféle segélyszervezeteknél vagy *settlement*ekben végeztek terepmunkát (Bernard 1909). Nem véletlen, hogy az ASSA társszervezeteként létrehozott *National Conference of Charities and Corrections* ülésein már az 1890-es években többen szorgalmazták a hivatalos szociális munkás-képzés beindítását, ami végül elsőként New Yorkban, 1898-ban valósult meg¹² (Lengermann–Niebrugge 2007).

12 Viszonylag standardizált szociális munkás-képzésről azonban ekkor még egyáltalán nem volt szó; ebben a folyamatban a M. Richmond által *Social Diagnosis* címen 1917-ben publikált, és kézikönyvként használt munka megjelenése tekinthető mérföldkönek.

A folyamat az *American Journal of Sociology* lapjain is végigkövethető. Az első tíz évfolyamban még rendszeresen közöltek beszámolókat, tanulmányokat az egyes *settlement*ek munkájáról, illetve a *settlement*-mozgalom tudományos vonatkozásairól általában, és egyéb, a szociális munka tárgykörébe tartozó kérdésekről. Az ilyen jellegű cikkek azonban fokozatosan megritkultak, végül nagyjából kiszorultak a folyóiratból. Nem véletlen, hogy a chicagói iskola vezető alakja, Park a húszas években már explicit módon hirdette a társadalmi problémák szenttelen, értékmentes, a pusztán tudományos érdeklődés talaján álló megközelítését.

Az 1865 és 1920 közötti időszakban Amerikában a „szociológia” egy átfogó terminusból, amely a különféle reformprogramok és -elméletek széles skáláját ölelte fel, egy specifikus, a diszciplínák sorában egyenrangú szereplőként fellépő terület megjelölése lett. A „szociológusok” pedig a vallásos reformerek és társadalmi aktivisták csoportjából egyetemi tudósok egy kisebb, jól meghatározható csoportjává váltak.¹³ Ennek az időszaknak az elején a vallásos és szekuláris szférák az amerikai társadalmi gondolkodásban még nem különültek el élesen egymástól. A fent röviden vázolt intézményesedést a Small és mások által képviselt protestáns örökség jelentősen formálta. A magukat szociológusokként meghatározó személyek közül sokan teológiai iskolákkal és egyházakkal álltak kapcsolatban, és az *American Sociological Society* illetve az *American Journal of Sociology* több szálon is kötődött a vallási területhez. A folyóirat első évfolyamaiban a „keresztény szociológia” témakörében rendszeresen jelentek meg publikációk. Smallnak a korszakban tipikusnak mondható életpályája maga is jelzi ezt a kapcsolatot. Mielőtt 1892-ben Chicagóba került volna, a Colby College-ban tanított szociológiát. A kurzus leírásában kifejti, hogy a szociológia „prófétikus” tudomány, amelynek végső igazolását a vallás adja (Henking 1993: 51). Mindez nem feltétlenül mond annak ellent, hogy amikor Chicagóba ment, azzal a feltett szándékkal indította be a szociológiai képzést, hogy „valódi” tudományt műveljen, amely a többi diszciplína egyenrangú partnere lehet. Az már azonban ellentmondásosabbnak tűnik, amit az *AJS* első számában szerkesztőként megfogalmazott: „Számos olvasónk szemében a legfontosabb kérdés a folyóirattal kapcsolatban a 'keresztény szociológiához' való hozzáállás lesz. A válasz röviden a következő: a keresztény szociológiához őszinte tisztelettel viszonyulunk, az állítólagos 'keresztény szociológusokhoz' pedig komoly gyanakvással.”¹⁴

Vajon mi magyarázza ezt az ambivalenciát? Plauzibilisnek tűnő értelmezésében Evans a folyamatot egyfajta kettős kihívásra adott válasznak tekinti (Evans 2009). Az újszülött, s az egyetemekre frissen bekerült tudomány számára ugyanis létfontosságú volt, hogy a már szilárd pozíciókkal rendelkező tudományok képviselői szemében, akik többnyire ellenségesen viszonyultak a szociológiához, tudományos hitelüket növeljék. Mindehhez – egyebek mellett – arra is szükség volt, hogy a szociológia vallásos közönségét korlátozzák, annak ellenére, hogy e közönség körében a szociológia komoly támogatást élvezett. Az újfajta, pozitivistá tudományosság légkörében ugyanis a vallás képviselői elvesztették korábban elismert szerepüket a tudományos vizsgálódások területén. S éppen azért, mert a vallás erőteljesen támogatta a szociológiát, egyúttal fenyegetést is jelentett az újszülött diszciplína tudományos hitelére.

13 Az alábbiakhoz lásd Evans 2009; Henking 1993.

14 Idézi Henking 1993: 53.

A vallás és a tudomány konfliktusa az 1880-as és '90-es években különböző terepeken nyilvánult meg. 1883-as *Dynamic Sociology* című munkájában L.F. Ward, az amerikai szociológia egyik alapító atyja, a társadalmi reformok híve a következőt fogalmazta meg: „mennyeivel magasabbra emelkedhetett volna az emberi szellem az irányító törekvéseiben, hogy a világegyetemet megértse, ha az olyan magyarázatok sosem bukkantak volna fel, mint a spirituális lény, vagy isten alakja” (Ward 1883: 187). A századforduló előtti évekre a szociológia két táborra oszlott: a „vallástalan tudósok” és a „vallásos reformerek” csoportjára. Az előbbieket, akik között az amerikai szociológia e korszakának összes ismert alakja megtalálható, személyes vallási meggyőződésüktől függetlenül a vallással való mindenfajta szakmai összefüggést károsnak találták.

Ebben a kontextusban nagyon lényeges volt a demarkációs stratégiáknak a szociológia fogyasztóira való alkalmazása, vagyis az, hogy fokozatosan redukálják a vallásos reformerek szerepét. S hogy ez mennyire tudatosan történt, jelzi Smallnak egy 1900-ban Wardhoz intézett levele is: „A szociológiai érdeklődés és a valódi szociológiai közönség egyaránt növekszik az országban. Ugyanakkor gyors ütemben szabadulunk meg azoktól az emberektől, akik egyfajta keresztény szociológiai tudományt szeretnének, de nincs elég eszük a szociológiához.”¹⁵

Az ezt megelőző néhány évben ugyanakkor nem volt teljes az egyetértés akörül, hogy kiket és milyen módon kellene kizárni, és kikre lenne jó továbbra is támaszkodni. Erről az amerikai szociológia ekkor vezető alakjainak magánlevelezése árulkodik – miközben nyilvános megnyilatkozásaikban egységes elképzeléseket igyekeztek képviselni. Giddings *Principles of Sociology* című munkájáról 1896-ban írt recenziójában például Ward világosan kifejtette azt a nézetét, mely szerint a vallással való szoros kapcsolat fenyegeti a szociológia tudományos hitelét, s ezért elítélte a jószándékú egyházi férfiak amatőr szociológuskodását és a „keresztény szociológiát” (Evans 2009: 15). Ugyanakkor sokan nem akarták teljes mértékben kizárni ezt a fajta közeget sem, s elsősorban a szociológia fogyasztóiként meg akarták őrizni támogatásukat. Small Wardhoz intézett levelében ezért kifejti: „stratégiai vagy retorikai szempontból sajnálom, hogy nem tudott bizonyos részletektől tartózkodni, amelyek, bármennyire fontosak is az érvelés menetében, szükségképpen sokkolnak egyes embereket, akik máskülönben jóval tovább is követnék. (...) Ezrek vannak, akik elfogadják a hagyományos evangéliumi doktrínákat, de akik elméletileg mégis hagynák magukat meggyőzni arról, hogy bármelyik tarthatatlan. (...) Bárcsak kihagyott volna bizonyos részeket annak érdekében, hogy nagyobb támogatást nyerhessen ahhoz, ami a szövegben marad.”¹⁶ Ward erre azt válaszolta, hogy ő nem „gyengeelméjűek” számára ír, amivel jelezte a közte és Small közti ellentét élességét.

Mindenekelőtt természetesen a tudományos, egyetemi közegben elfogadott pozíciókkal bíró diszciplínák képviselőit szerették volna meggyőzni a szociológia relevanciájáról és tudományos jellegéről, a közönségnek ez a része azonban sok esetben legalábbis szkeptikusnak, gyakran pedig egyenesen ellenségesnek mutatkozott. A szociológiát „száz egyetemi férfiú tette nevétség tárgyává mindazok szemében, akik hajlamosak voltak komolyan venni őket” (Small 1916: 773). Idézett, 1909-es tanulmányában L.L. Bernard is megfogalmazta, hogy a különböző társadalomtudományi disz-

15 Idézi Evans 2009: 12.

16 Idézi Evans 2009: 15.

ciplínák, elsősorban a közgazdaságtan által tanúsított „vak” ellenállással kellett a szociológusoknak még mindig küzdeniük, hiszen a szociológiában sokan tudományterületük határait fenyegető törekvést láttak, és „sajnos jelenleg bizonyos helyeken több érdeklődést tanúsítanak a terület, mint az emberi körülmények jobbítása, s annak eszközei iránt” (Bernard 1909: 211). E tanulmányból azonban, amely kétszázötven oktatási intézményből visszaérkezett kérdőíven alapul, az is kiderül, hogy az Egyesült Államok egyetemeinek és főiskoláinak túlnyomó részében oktattak szociológiát, és az új tudományterület felsőoktatási szerepe egyre erősödött.

A századfordulóra végül többé-kevésbé eldőlt a kérdés: a „keresztény szociológia” mint önálló terület nagyjából eltűnt az *AJS* lapjairól, a valláshoz és az egyházhoz kapcsolódó kérdések pedig, amelyek továbbra is szerepeltek a folyóiratban, most már inkább a „szociológia” megközelítésével értelmezhető problémákként jelentek meg. A szociológia közönsége két táborra oszlott: a szakértő tudományos közönségére, akik egyúttal a tudás termelői is voltak, és az amatőr vallásos közönségére, akiknek immár legfeljebb a passzív fogyasztói státusz jutott.¹⁷

Néhány évtized alatt tehát az amerikai szociológia, amelynek születése körül oly sokat segédkeztek a jórészt vallási alapú reformer mozgalmak, megszabadult a túlságosan gyakorlatiasnak és amatőrnek tűnő törekvésekkel való asszociációtól, amely az egyetemi közegben vívott küzdelmekben immár terhet jelentett, s arra összpontosított, hogy tudományos mivoltát a régebbi diszciplínák között, azokkal való összehasonlításban is megőrizze. E törekvésben nagy segítségére volt az evolúciós koncepció, amely a szociológiát egyfajta természettudományos tekintély aurájával vonta be.

SZOCIÁLDARWINIZMUS, VALLÁS ÉS TÁRSADALMI REFORM

Az *American Sociological Society* első négy elnöke, Giddings, Small, Sumner és Ward, valamint a korai amerikai szociológia fontosabb képviselőinek többsége elsősorban azzal foglalkoztak, hogy igazolják az új tudomány létjogosultságát, s így e korszak szociológiája nem állt sokkal több mindenből, mint öndefiníciós kísérletek egyre nagyobb halmazából, és a tudomány tárgya körüli vitákból. A legitimitációért folytatott küzdelem elsődleges eszköze a természettudományokhoz közeledés volt, ami egyfelől a statisztikai módszerek átvételét (erről alább részletesen lesz szó), másfelől pedig a természettudományok által felkínált metaforák alkalmazását jelentette. Ez utóbbi annak a szociológiának a körvonalazásában valósult meg, amely a társadalom tudományát evolucionista alapon műveli.¹⁸

17 Az imént idézett tanulmány jól mutatja, hogy a folyamat a felsőoktatásban is fokozatosan ment végbe, és a főiskolai és egyetemi kurzusok között még a századforduló utáni évtizedben is számos intézményben tartottak „egyházi szociológia” valamint „bibliai szociológia” néven futó kurzusokat. E kurzusok szerepe ekkor még semmiképp nem volt elhanyagolható: a kérdőív készítője maga sorolta fel ezeket olyan területek mellett, mint „módszertan”, „szociológiatörténet”, „szociálpszichológia” stb. (Bernard 1909).

18 D. Breslau gyakorlatilag kizárólag e legitimitációs törekvésekkel magyarázza az evolúciós elmélet térhódítását, és kissé cinikusan jegyzi meg, hogy a korszak társadalomtudósai bármilyen módszert vagy konceptuális keretet hajlandóak lettek volna átvenni a természettudományoktól, függetlenül attól, hogy az mennyire alkalmazható a társadalomtudományok terén (Breslau 2007: 43). Ha ezt némi túlzásnak érzem is, annyi bizonyos, hogy az evolúciós elmélet ezen aspektusa semmiképp sem hanyagolható el az amerikai szociológia korai szakaszának áttekintéseiben.

Az 1870–1890 közötti időszak Amerikájában H. Spencer ismertebb volt, mint bármely filozófus azt megelőzően. Egészen a századfordulóig gyakorlatilag nem született olyan szociológiai mű az Egyesült Államokban, amely akár egyetértőleg, akár bírálva azt, de valamiképpen ne használta volna fel a spenceri koncepciót. Spencer leglelkesebb amerikai hívei és elméletének legaktívabb népszerűsítői J. Fiske és E.L. Youmans voltak. Fiske az *Outlines of Cosmic Philosophy* című munkájában Spencer koncepciójára épülő, de kevésbé eredeti gondolatokat fejtett ki. Youmans érdeme talán még kevésbé tudományos jellegű, azonban az angol tudós elméletének amerikai terjesztésében számottevőbb. Ő ugyanis nemcsak arra vette rá D. Appletont, az egyik legjelentősebb könyvkiadót, hogy adja ki Spencer műveit, de még azt is sikerült elérnie, hogy elindítson egy folyóiratot, az *Appleton's Journalt*, amelyben Spencer, Darwin és Fiske cikkei jelentek meg. Az evolúciós elmélet népszerűsítésének azonban még sikeresebb orgánuma volt a Youmans által 1872-ben alapított *Popular Science Monthly* című folyóirat. Minden feltétel adott volt tehát a polgárháború utáni Egyesült Államokban az evolucionista elméletek széleskörű recepciójához.

A polgárháborút követő néhány évtized a hallatlan gyors gazdasági és társadalmi változások, fellendülés időszaka volt. Úgy tűnhetett, az evolúciós elmélet klasszikus változata, a spenceri optimista haladás-gondolat mintegy elméleti leírását adja a lezajló folyamatoknak. Annak az átmeneti vákuumnak pedig, amelyben sem az államok, sem pedig a szövetségi kormányzat nem gyakorolt széleskörű ellenőrzést a gazdasági folyamatok felett, a spenceri evolúciós elmélet integráns részeként megfogalmazódó laissez-faire elvű gazdaságpolitikai megközelítés elméleti igazolását látszott adni. A laissez-faire politikával kapcsolatban az amerikai evolucionizmus ugyanakkor legalábbis ambivalens volt. Egyfelől az Egyesült Államokban zajló folyamatok rövid idő alatt felszínre hozták azokat a problémákat, amelyek nyilvánvalóvá tették e politika hátulütőit, és lassan a törvénykezési, gazdaságpolitikai trendekben az állami feladatvállalás realitássá kezdett válni (ehhez lásd Schlesinger–White 1963); másfelől pedig a meliorizmus, reformszellemisség által átítatott társadalomtudományi közegben a szociáldarwinizmus nem politikai implikációi miatt, hanem inkább annak ellenére, elsősorban azért lehetett népszerű, mert a társadalom „természettudományát” hirdette egy olyan korszakban, amikor a szociológiának az újonnan érkező hátrányát kellett leküzdenie a régebbi egyetemi diszciplínák mellett.

Spencer leghatásosabb követője, s egyben a szociológusok között a laissez-faire elv legelkötelezettebb amerikai híve W.G. Sumner volt. Nem véletlen azonban, hogy Sumner szinte kizárólag *Népszokások* című, 1906-ban megjelent műve alapján ismert,¹⁹ és a laissez-faire elvét Spencerhez hasonló dogmatikussággal hirdető, és sok újdonsággal nem szolgáló korábbi munkái nem gyakoroltak hosszútávú hatást a társadalomelméletek történetében. Sumner úgy vélte, hogy a legalkalmasabb fennmaradása mechanizmusának a társadalomban is működnie kell, s ezért az állami szerepvállalás körét a minimálisra kell szorítani. E gondolatait a *What Social Classes Owe to Each*

19 Ez a munka (magyarul lásd Sumner 1978) kiemelkedik a korszak amerikai szociológusainak művei sorából. Nemcsak azért tarthat számot a mai olvasó érdeklődésére is, mert a társadalomkutatásokban azóta is gyakran használt fogalmakat vezet be a szerző, hanem azért is, mert a részint nagyon gazdag anyaggal illusztrált könyvben helyenként eredeti elemzések olvashatók, de főleg azért, mert Sumner itt az evolucionista koncepció keretén belül egy olyan kulturális relativista álláspontot fogalmaz meg, amely az evolúciós elméleteken túlmutató antropológiai és szociológiai diskurzusokba illik.

Other című, 1883-ban megjelent művében fogalmazta meg, s hogy ezeket nem csupán elméleti szinten vallotta, mutatja, hogy szélmalomharcot folytatott a korszak minden reformtervezete ellen.²⁰ Sumner egyértelműen úgy látta, hogy a létért folytatott küzdelem a társadalmi környezetben is tovább zajlik, s hogy ebbe semmilyen eszközzel nem lehet, sőt nem is szabad beleavatkozni, hiszen, ahogyan azt egy 1879-ben tartott előadásában megfogalmazta: „ha nem fogadjuk el a legalkalmasabb fennmaradását, akkor csupán egyetlen lehetséges alternatívánk marad, ez pedig nem más, mint a legalkalmatlanabb fennmaradása.”²¹

A korai amerikai szociológusok közül sokak biográfiájában nemcsak a vallásos háttér a közös pont, hanem az is, hogy jópáran folytattak tanulmányokat Németországban. Az ott eltöltött idő egyfelől az európai filozófiával és társadalomelméletekkel való megismerkedés tekintetében volt nagyon jelentős, másfelől pedig az ottani domináns gazdaság- és társadalomelméleti gondolkodásnak megfelelően hozzájárult ahhoz, hogy a hazatérő amerikai tudósok elforduljanak a laissez-faire elvétől, vagy még erőteljesebben ellenezzék azt. És nemcsak az európai gondolkodás, de a tényleges folyamatok is meggyőzőnek tűntek az állami beavatkozás támogatói szemében, hiszen – különösen a vasútépítés terén – Európa több nagyhatalma látványos eredményeket ért el.

Többek között az állami beavatkozás európai sikerei gyakoroltak mély hatást L.F. Wardra, az amerikai szociológia egyik alapító atyjára is. Ward jelentősége leginkább abban áll, hogy a Spencer koncepciójával kapcsolatos egyre nagyobb számú kritikai észrevételeket mintegy összefogta, s egy teoretikusan kidolgozott bírálatral kikristályosította az evolucionista társadalomtudománnyal szembeni oppozíciót. Ward kritikájának hitelét növelte, hogy eredetileg biológus volt, s a természetben zajló folyamatok magyarázataként maga is elfogadta a darwini koncepciót. Spencerral és Sumnerrel ellentétben azonban Ward úgy vélte, hogy a társadalom fejlődése alapvetően más természetű, mint az élővilágé. Szerinte az emberiség története, a civilizáció a mesterséges, céltudatos beavatkozáson alapszik. A természetes kiválogatódás révén az emberiség olyan magas szintű értelemre tett szert, amelynek segítségével már le tudja küzdeni e mechanizmust, ki tudja védeni annak káros hatásait, s éppen ezáltal halad előre. Műveiben Ward amellett érvel, hogy a társadalom egyedi képződmény, amelyet a biológiára épülő tudomány nem, csak az olyan szociológia képes vizsgálni, mely tudatában van e képződmény sajátos vonásainak. S minthogy a természetes szelekció társadalmon belüli üdvözítő hatásaiban nem hitt, élesen bírálta Spencer elméletét és Sumner *What Social Classes Owe to Each Other* című művét, és a szociológia eredményeire alapozott, a társadalmi körülmények jobbítását célzó kormányzatot tartotta kívánatos alternatívának. „A természet a gyöngék elpusztítása árán halad, az ember ezzel szemben a gyöngék védelmezése árán” – írja (Ward 1908: 146).

Ward még az amerikai közönség előtt is viszonylag későn vált ismertté. Az először 1883-ban megjelent főműve, a *Dynamic Sociology* is csak azt követően talált szélesebb körben visszhangra, hogy Appleton 1897-ben másodszer kiadta. A századfordulóra mégis Ward lett az egyik legismertebb szociológus az Egyesült Államokban, s a műveiben kijelölt, a központi irányítást alátámasztó elméleti irányzat tartósabbnak bi-

20 Kivételt képezett ez alól az oktatásügy, hiszen az ez iránt elkötelezett Sumner támogatta az e téren tervezett reformokat.

21 Idézi Hofstadter 1955: 57.

zonyult, mint az általa bírált evolucionista és az állami feladatok körét minimálisra szorítani kívánó szociológia.

Albion Small, az *American Journal of Sociology* alapítója, és 1892-től a chicagói szociológiai tanszék vezetője ugyancsak a laissez-faire elvével szembe forduló, reformokat támogató szociológusok közé tartozott. Elméleti hatásánál nagyobb volt tudományszervezői tevékenységének jelentősége, ugyanakkor nem hanyagolható el az a szerep sem, amelyet az európai szociológiai irányzatok amerikai recepciójában játszott. 1905-ben megjelent *General Sociology* című főműve is elsősorban a 19. század nagy hatású társadalomelméleteinek, Spencer, Schäffle és Ratzenhofer elméletének ismertetése és értelmezése, de ennek során természetesen saját álláspontjának kifejtésére is sort kerít. Small úgy véli, a szociológia inkább a filantropikus érület felerősödésének, semmint tudományos törekvéseknek köszönhetően született, és az emberi élet jobbítása továbbra is fő feladat marad – az immár „igazibb”, tudományosabb diszciplína számára. „Az indíttatás emberbaráti. A módszer a tökéletesen objektív tudomány és filozófia módszere.” (Small 1905: 39) Vagyis Small úgy gondolja, hogy a társadalom jobbításának nemes célját az a szociológia továbbra is képviselheti, amely egy ideje már azon volt, s ekkorra nagyjából el is érte e célját, hogy a „gyakorlati szociológiával”, vagyis a szociális munkával és az ehhez kapcsolódó kutatásokkal való asszociációtól megszabaduljon.

A laissez-faire politikája lassan általánosan diszkreditálódott az Egyesült Államokban, s ezzel párhuzamosan az állami beavatkozás realitássá vált. S noha a szociáldarwinizmus a Darwin unokatestvére, Francis Galton által elindított, és Amerikában is komoly visszhangra találó eugenikai mozgalomban újraéledt, a szociológia egyre távolabb került biológiai alapjaitól.

Annak ellenére tehát, hogy Spencer volt a legnépszerűbb társadalomtudós a 19. század utolsó harmadának Amerikájában, Sumneren kívül lényegében a többség nem szociáldarwinistaként, hanem egy olyan elmélet szerzőjeként olvasta, amely alapján az új tudomány felépíthető, s amely támpontot adott az új diszciplína meghatározásához. Ilyen értelemben azonban még a Spencer gazdasági és politikai elgondolását élesen bíráló szerzők munkája is spencerianus maradt.

De pontosan miként szolgálhatott az evolúciós társadalomelmélet a szociológia tudományos legitimitásának eszközeként? Ahogy Breslau (2007) rámutat, a spenceri szociológiát fel tudták használni az egyetemen belüli küzdelemben, amelyet nemcsak a szociológiának, de a többi társadalomtudománynak is meg kellett vívnia: a régebbi, a hagyományos humanista bölcséleten alapuló oktatás helyett a „tudományos” tudás értékét kellett bizonyítaniuk. Másfelől pedig az egyetemen kívüli, s egy ideig, mint láttuk, nem elhanyagolható befolyású „társadalomtudósok” kizárásában, illetve velük szemben a társadalom megismerésének monopóliumáért folytatott harcban is alkalmazható volt. Ilyen értelemben az a nagyobb nyilvánosságot kapott ügy, aminek következtében Sumnernek – a Yale elnökének, Noah Porternek a nyomására, amit a sajtó tovább erősített – el kellett hagynia szociológiai kurzusából Spencer *The Study of Sociology* című munkáját, nem annyira a vallás és tudomány, mint inkább az újfajta, pozitivistá tudományosság és a régi bölcsélet konfrontációja volt. Persze a nyilvánosság előtt ez egyértelműen az ateizmus kérdése körül kristályosodott ki: „Teológiai értelemben ez Spencer legkifogásolhatóbb munkája, amely nem csinál titkot a keresztény vallás hívei iránti megvetésből, akiknek azt javasolja, hogy ha a szociológiai-

át kívánják tanulmányozni, akkor félre kel tenniük hitüket. Bőven elég az effajta intolerancia ebben a könyvben ahhoz, hogy határozottan sértőnek érezzük.”²² A *Popular Science Monthly* szerkesztői azonnal védelmükbe vették a spenceri szociológiát: „Volt idő, amikor Európa nagy egyetemeit arra buzdították, hogy a kereszténység nevében álljanak ellen a csillagászatnak. Később arra buzdították őket, hogy a kereszténység nevében a geológia haladásának álljanak ellen. Most pedig a mi egyetemeinket buzdítják arra, hogy álljanak ellen a szociológia haladásának – a kereszténység nevében.”²³ A vallás kérdése mögé bújtatott vita azonban tehát nem annyira az ateizmus körül forgott valójában – a korszak társadalomtudósai a legkevésbé sem voltak ateisták, sőt, mint láttuk, Amerikában a helyzet éppen ellenkező volt – hanem arról szólt, hogy sikerülhet-e a társadalomtudományi gondolkodást a 19. század második felétől erősödő, a természettudományok irányába tájékozódó eszmerendszerbe illeszteni, s a szociológiát így elfogadtatni. És bár Sumnernek ki kellett vennie a Spencer-művet a tananyagból, ez csupán átmeneti megtorpanás volt abban a folyamatban, amely végül a szociológia diszciplináris határainak pontos kijelölésével ért véget – egyfelől a vallásos reformerekkel szemben, másfelől a kevésbé tudományosnak tekintett társadalombölcselettel szemben. Ahogyan *The Elements of Sociology* című munkájában Giddings megfogalmazta: „A 'szociológia' tehát (...) a társadalom leíró, történeti és magyarázó tudománya. (...) Nem filantrópia: a tudományos alap, amelyen az igazi filantrópiának építkeznie kell.”²⁴

A századfordulóra azután, amikor már több egyetemen is tanították az új tudományt, a felsőoktatás terén meglévő versenyhelyzet arra ösztökélt számos más intézményt is, hogy a kurrikulumba bevegye az ekként definiált, modern tudományos szemléletet ígérő szociológiát. Az ide vezető úton pedig a spencerianusok, akár reformpártiak, akár laissez-faire elvét vallók voltak, szövetséget alkottak annak érdekében, hogy a szociológia tudományos rangját megalapozzák.

A TÁRSADALMI REFORMOKTÓL AZ „OBJEKTÍV” TUDOMÁNYOSSÁG FELÉ

A századfordulóra tehát a szociológia bekerült az egyetemi diszciplínák közé. A szociológia öndefiníciós kísérleteiről egyre inkább a konkrét kutatásokra és ezekhez kapcsolódóan a módszertani kérdésekre helyeződött a hangsúly. „Amerikai szociológiáról” általánosságban csak korlátozott érvényességgel lehet beszélni, s az egyre specifikusabb problémák előtérbe kerülésével ez még inkább igaz. Ahogyan Ch. Camic rámutat (Camic 1995), az amerikai szociológia esetében semmiképp sem hagyható figyelmen kívül az adott egyetemi közeg, hiszen a szociológia intézményes pozíciója a századelő amerikai egyetemein korántsem volt azonos, s a kontextus nagyban befolyásolta a vezető szociológusok elképzeléseit a szociológia tárgyról és módszertanáról

22 *The Independent* (1880); idézi Evans 2009: 10.

23 Idézi Evans 2009: 10.

24 Idézi Breslau 2007: 56.

egyaránt. E programok voltaképpen az egyetemi közegekben zajló interdiszciplináris küzdelmek kontextusa nélkül nehezen értelmezhetők.

Igaz ugyan, hogy az amerikai felsőoktatási expanzió lehetőséget teremtett egyes újabb tudományterületek intézményesedésére, arra azonban korántsem volt garancia, hogy minden aspiráns meg tudja vetni a lábát. Az „újonnan érkezők dilemmája” ebben a kontextusban a következő volt: bizonyítaniuk kellett „tudományos” mivoltukat, de ugyanakkor vigyázniuk kellett arra is, hogy területük ne oldódjon fel sem a természettudományokban, sem pedig valamelyik rivális társadalomtudományban (Camic 1995). Egyszerre kellett tehát a tudományos konformitás és differenciálódás kihívásának megfelelniük, aminek következtében az interdiszciplináris interakciók, a határmeghúzó stratégiák különös jelentőségre tettek szert.

A chicagói szociológusok voltak e tekintetben (is) a legkedvezőbb helyzetben. W.R. Harper, az egyetem első elnöke olyan egyetemen gondolkodott, ahol a tanszéki elkülönülés lényegében csak adminisztratív célokat szolgált, és ahol a tanszékek közötti, interdiszciplináris kapcsolatok hangsúlyt kaptak. Chicagóban viszonylag csekély volt a belső megosztottság, s az itteni szociológusok tudatosan komform módon alkalmazkodtak az egyetemi szervezeti és intellektuális gyakorlatokhoz. A biológusok, filozófusok és társadalomtudósok közötti interakciók gyakoriak és fontosak voltak, s tartalmi és módszertani téren nem véletlen, hogy a chicagói szociológia magán viselte a biológia, pszichológia és az antropológia hatását.²⁵ Az itteni demarkációs stratégiák elsősorban a történettudomány, a politológia és a gazdaságtan területeivel szemben voltak hivatottak a szociológia határait kijelölni.

A chicagói szociológia Smalltól kezdve az ún. „chicagói iskola” képviselőiig olyan szintézisként fogalmazódott meg, amely lényegében a társadalomra vonatkozó mindenfajta tudást, az emberi kapcsolatok, a csoportviszonyok – Small szavaival – „csaknem végtelenségét” felöleli. A chicagói szociológiát módszertanilag egyfajta eklekticizmus jellemzi, amely a kvalitatív technikákon alapuló megfigyelésen, az „esettanulmányi” megközelítésen alapult. (Ezért szokás szembeállítani módszertani tekintetben Chicagót és a Columbiát, ahol a „statisztikai módszer” dominánsabb volt. Az elkülönülés azonban nem volt ennyire éles – erről a későbbiekben még szó lesz.) A chicagói szociológiában uralkodó módszerként alkalmazott, olykor az élettörténet egészére kiterjedő interjú-technikákat először amerikai indián törzsfőnökökkel végzett antropológiai kutatásokban alkalmazták a század elején (Goodson 2001). A szociológiába Thomas és Znaniecki 1918-tól megjelenő, a lengyel bevándorlókkal foglalkozó munkája (Thomas–Znaniecki 2002–2004) nyomán került ez az eredetileg antropológiai módszer. Nem véletlen, hogy Thomas antropológiai technikákat is alkalmazott kutatása során, hiszen őt antropológiát tanítani hívták Chicagóba. Annak ellenére, hogy Thomast botrányos körülmények között kirúgták az egyetemről, e kutatása a későbbiekben is nagy hatást fejtett ki a chicagói szociológusok körében. Amerikában ők fogalmazták meg először azt a követelményt, hogy a társadalmi valóságot elsőkézből kell megismerni: ki kell menni a terepre, hogy a kutató maga térképezhesse fel a viszonyokat.

Park karizmatikus vezetése alatt kristályosodott ki a chicagói szociológia módszertana. Elsősorban továbbra is kvalitatív technikákat alkalmaztak; Park újságírói mód-

25 A chicagói szociológiai tanszék 1929-ig felölelte az antropológia területét is.

szerei nyomán elterjedt az interjúzás, és kialakították a *spot mapek* eljárását, amelyekkel egy-egy társadalmi jelenség elterjedését lehetett ábrázolni. A chicagói kutatások a városban megtalálható társadalmi problémákat vizsgálták, s ennyiben megfeleltek annak az amerikai hagyománynak, amely a szociológiát a társadalmi problémákkal hozza összefüggésbe. A húszas évektől azonban már explicitté tették az általuk képviselt szociológia „értékmentességét”, s az olyan jelenségeket, mint a bűnözés, a prostitúció vagy az alkoholizmus szenvtelenül, pusztán tudományos érdeklődéssel közelítették meg, és hangsúlyozottan nem bonyolódtak e problémák kezelésének kérdésébe. Mint korábban láthattuk ugyanis, Parkék idejében már tudatosan meghúzott, ha valójában még nem is annyira éles határ választotta el a tudományos szociológiai és a szociálpolitikai indíttatású kutatásokat.

Chicago dominanciája az amerikai szociológiai életben a harmincas évek közepéig tartott. Sok mindent el lehet mondani az 1910-es évek közepétől az 1930-as évek közepéig tartó időszak chicagói egyetemi szociológiájáról; többek között azokat a közismert jellegzetességeket, amelyeket az imént vázoltam. Ehhez még további, nagyjából általánosan érvényes vonást is hozzátehetnénk, s ilyen értelemben valóban – ahogyan a szociológiatörténetben szokás – beszélhetünk az ún. „chicagói iskoláról”. Egy kicsit azonban érdemes pontosítani, mit is érthetünk egységes iskolán ebben az esetben. H.S. Becker (1999), aki a II. világháború utáni időszakban a helyszínen szívhatta magába a chicagói hagyományokat, ugyanazt tapasztalta, amit visszaemlékezése szerint L. Wirth gyakran mondogatott, nevezetesen, hogy a maga részéről sosem tudta pontosan, az emberek mit értenek „chicagói iskolán”, hiszen ő maga semmi olyasmit nem tudna mondani, amiben kollégáival igazán egyetértettek. Inkább úgy tűnt, mintha mindenki megalkotta volna a maga személyes Chicagóját (Becker 1999: 8). S mégis, állapítja meg Becker, létezett egy „chicagói iskola”, egy chicagói hagyomány, és hogy ez mit is jelent, ahhoz felhasználja Gilmore-nak a kortárs zeneszerzőkkel kapcsolatos elemzésében alkalmazott konceptuális megkülönböztetését. Eszerint léteznek olyan iskolák – „gondolati”, „eszmei” iskolák –, amelyek voltaképpen kívülről definiálódnak valamely közös eszmerendszer, irányzat stb. alapján, de tagjai nem szükségképpen ismerik egymást, és léteznek olyanok is – a közös „tevékenység”, „aktivitás” iskolái –, amelyek valódi közösségek, s tagjaik közösen dolgoznak gyakorlati projektek megvalósításán. A „chicagói iskola” kifejezést csak ez utóbbi értelemben használhatjuk: a chicagói szociológusoknak nem annyira az volt a céljuk, hogy egy közös elméleti frontot képviseljenek, hanem az, hogy hallgatóikat toborozzanak, pénzt szerezzenek a kutatásaikra, s mindezek révén fenntartsák a tanszék reputációját – és mindebben nem kevés sikert értek el.

Módszertani téren azonban valóban elkülöníthetőek a korszak amerikai egyetemein működő szociológiai „iskolák”. Hagyományosan élesen szembe szokás állítani a Columbia egyetemet, a statisztikai módszerek bástyáját, és a főként kvalitatív eljárásokat alkalmazó Chicagót. Jóllehet, a két tanszék különállása e tekintetben nem annyira éles, hiszen mindkét helyen valamennyire felhasználták a kvalitatív és a kvantitatív technikákat egyaránt, s ráadásul 1927 után, amikor Ogburn, a statisztikai módszerek egyik képviselője a Columbiáról Chicagóba szerződött, a szembeállítás többé egyáltalán nem volt jogosult, mégis kétségtelen, hogy a statisztikai eljárások alkalmazása központi szerepet játszott a Columbia egyetemen. Elsősorban nem is a Chicagóval szembeni önálló arculat kialakítása miatt alakult ez így, noha a rivalizálás természetesen erős volt, hanem azért,

mert ez a módszertan a Columbia egyetemi kontextusában kiválóan alkalmas volt arra, hogy az újabb társadalomtudományokat segítse legitimációs és demarkációs stratégiáik során. Camic és Xie (1994) rámutatnak arra, hogy a statisztikai módszereket eredetileg azért vették át az amerikai társadalomtudományok – elsőként a Columbián –, mert azok kiváló megoldást kínáltak az „újonnan érkező” diszciplínák „dilemmájára”. A statisztikai eljárásokat kétségtelenül tudományosnak tekintették, s ilyen értelemben megfelelték a tudományos konformitás követelményének, de ugyanakkor e módszerek – a különböző európai statisztikai hagyományoknak megfelelően – arra is alkalmasak voltak, hogy az adott új társadalomtudomány különbözőségét alátámasszák. Így a századforduló Columbiájának gazdaságtana, antropológiája, szociológiája és pszichológiája a statisztikai módszerek eltérő módzatait vették át, de mindegyiket a maguk területén előkelő helyen alkalmazták (Camic–Xie 1994: 785).

De mivel magyarázható, hogy a Columbia egyetemen a statisztikai módszerek már az 1880-as évek elejétől megjelentek a kurrikulumban, miközben az amerikai társadalomtudományban még a történeti és összehasonlító módszerek uralkodtak, s amikor más egyetemeken a statisztikával szemben még igen erős volt az ellenállás? A Columbiának e tekintetben nagyon szerencsés volt a helyzete. Az egyetem az 1870-es években még egy kicsi és régimódi oktatási intézmény volt, amelyet ezt követően helyi befektetők és reformerek egy kisebb csoportja rövid idő alatt átalakított. Az egyetem vezetése mindenél fontosabbnak tartotta, hogy a Columbia a nagyobb egyetemek rangjára emelkedjen, s mivel természettudományos téren reménytelennek tűnt a verseny – főként a Johns Hopkins mellett – ezért úgy látták jónak, ha a Columbia a társadalomtudományi vonalon igyekszik kitűnni. Az egyetemi reformerek kezdettől fogva igyekeztek elfogadtatni az új területeket, s a statisztikai módszerek révén tudományos jellegüket kiemelni. Állást kínáltak néhány fiatal társadalomtudósra, és lehetővé tették, hogy Amerikában elsőként egyikük, Richmond Mayo-Smith statisztikai kurzust tartson. Így került ide a Németországból frissen emigrált antropológus, F. Boas, és 1894-ben az Amerikai Szociológiai Társaság egyik későbbi elnöke, F.H. Giddings is. Utóbbit a közgazdaságtani tanszéken alkalmazták a szociológia tanáraként, hiszen önálló szociológiai tanszék ekkor még a Columbián nem létezett. Giddings tisztában volt azzal, hogy mivel a többi újonnan alkalmazott kollégájától eltérően tudományos munkássága nem volt számottevő, kinevezése megelőlegezett bizalmon alapult, amelyet igazolnia kellett. A statisztikai módszerek alkalmazásával és a „nem tudata” [*consciousness of kind*] fogalma köré épített elmélettel a szociológia sajátos tárgyát és módszerét gondolta kidolgozni, s egyúttal a diszciplináris határokat pontosan meghúzni. A szociológia számára olyanokat akart megnyerni, akik „nem félnek a munkától; akik szorgosan dolgoznak majd az összeadásokon és logaritmusokon, és *egzakt tanulmányokat* készítenek, olyanokat, mint amilyenek a pszichológiai laboratóriumokban készülnek, nem beszélve a biológiai és fizikai laboratóriumokról. *A szociológia egzakt, kvantitatív tudomány lehet, ha föl tudjuk kelteni iparkodó emberek érdeklődését.*”²⁶

Egyfelől tehát erősen jelen volt az amerikai szociológia első évtizedeiben is ez a fajta pozitivist, szcientista törekvés, de a II. világháború előtti időszak episztemológiailag széttöredezett, eklektikus korszakában ez korántsem volt az egyedüli irány – még a Columbia egyetemen sem, ahol a statisztikai mellett az elméleti vonal is erős volt. Ez utób-

26 Giddings válasza egy kérdőívre. Idézi Bernard 1909: 196; eredeti kiemelés.

bit olyanok képviselték, mint az antipozitívista R.M. McIver²⁷, vagy R.S. Lynd, és a harmincas években ide befogadott frankfurti emigránsok. Noha mint említettem, Parkék is igyekeztek egyfajta objektív tudományosságra törekedni, de ezt másképp képzeltek el. A „chicagói iskola” első generációjába tartozó Wirth a statisztika negyvenes évektől megfigyelhető erősödése fényében kifejezett ellenszenvének adott hangot a szociológia „áltudományos dicsfényével”, és a „bonyolult tudományos készülékekkel, és az autentikus, de értelmetlen tények hegyeinek rendszerezésére és összefoglalására kidolgozott szuper-kifinomult technikákkal” szemben.²⁸

A II. világháború előtti időszakban korántsem volt episztemológiai tekintetben egységes az amerikai szociológia, sőt, a statisztikai módszerek vagy a pozitívista szemlélet általában még igazán domináns irányzatnak sem tekinthető a sokféleség időszakában. Nemcsak a két vezető szociológia tanszék, Chicago és a Columbia alapján mondható ez el, de akkor is, ha szemügyre vesszük a korszak egyéb számottevő szociológiai tanszékeit is. A wisconsini egyetemen például az az E.A. Ross tevékenykedett, akinek első könyve, a *Social Control* még nagyjából az evolúciós modellben gondolkodó szociológiát vázol fel, később azonban elfordult ettől a megközelítéstől, és a tudományelméleti monizmus jegyében fogant irányzatoktól általában is. Michiganben pedig Ch.H. Cooley tanított, aki antipozitívista szociológiát hirdetett; a mentális és érzelmi folyamatok megértésének jelentőségét hangsúlyozta, ami nélkül szerinte áltudományos megállapításokhoz juthat csupán a társadalomtudomány. Cooley szemében Goethe volt az ideális szociológus, akire naplójában és egyéb írásaiban a feldolgozások szerint többet hivatkozik, mint bármelyik társadalomtudósra (Steinmetz 2007: 329). A statisztika szerinte sosem érheti el azt a „deskriptív pontosságot, amelyre a nyelv ügyes használatával tehetünk szert, kiegészítve esetleg a fényképezés, a hangfelvétel és egyéb mechanikus eszközök által kínált eljárásokkal”.²⁹ A Harvardon pedig, ahol a szociológia későn, csak a harmincas évektől indult el azon az úton, hogy a többi területtel egyenrangú helyet vívjon ki magának az egyetemen belül, s ahol a háború után Parsons vezetésével végül az amerikai szociológiát két évtizedig meghatározó tanszék jött létre, a harmincas években Sorokin alatt még a sokfelé tájékozódás volt a jellemző.

A módszertani sokszínűségről árulkodnak az *American Sociological Review* 1945 előtti számaiban megjelent cikkek, s ugyanitt azt a folyamatot is észre lehet venni, amely a háború utáni két évtized pozitívista dominanciáját eredményezte az amerikai szociológiában. E folyamattal kapcsolatos aggodalmainak adott hangot E. Shils 1948-ban, amikor megfogalmazta, hogy a szociológiai elmélet megalkotására irányuló erőfeszítéseket „az a veszély fenyegeti, hogy a közvetlen deskriptív vagy manipulatív értékkel bíró konkrét eredmények hajszolása megfojtja”, amely veszélyt „az amerikai szociológia háború utáni anyagi prosperitása, a kormánytestületek, alapítványok és

27 A nagyjából – de méltatlanul – elfeledett MacIver erőteljes szint képviselt a két világháború közötti szociológiában a Columbián – nemcsak a közösség, kommunikáció, mindennapi élet fogalmait középpontba állító és határozottan antipozitívista elméletével, hanem azért is, mert fontos szerepe volt az olyan meghatározó döntésekben, mint Lynd alkalmazása (ami az ő javaslatára történt, s ami később kettejük konfliktusa miatt majdnem a tanszék széteséséhez vezetett), vagy a frankfurtiak befogadása. Lásd Hałas 2001.

28 Idézi Steinmetz 2007: 328.

29 Idézi Steinmetz 2007: 330.

magántársaságok és cégek által rendelkezésre bocsátott hatalmas összegek nagyon is valóságossá tesznek”.³⁰

A jelen tanulmány szempontjából nem igazán lényeges, hogy mennyire beszélhetünk valamilyen ortodoxiaról a háború utáni két évtized amerikai szociológiájában, mint ahogyan Steinmetz idézett tanulmányában teszi, vagy mennyire adhatunk inkább igazat Calhoun és VanAntwerpen (2007) értelmezésének, amely szerint a funkcionalista elmélet és pozitivistá módszertan két pillérén nyugvó egységes amerikai szociológia képe mögött az az – elsősorban Bourdieu nyomán elterjedt – elképzelés található, mely eltúlozza a háború utáni szociológiai elit kohézióját és mezőn belüli dominanciáját, és figyelmen kívül hagyja, hogy az így leírt „mainstream” szociológia valójában a hatvanas évek végétől kibontakozó, tágra értelmezett és a mainstreammel szembe forduló „kritikai” szociológia utólagos konstrukciója. Annyit megállapíthatunk, hogy a reformszellemisség talaján, de attól elhatárolódni igyekvő megközelítések nyomán kibontakozott egy olyan amerikai szociológia, amely konkrét kérdésekre fókuszált, és kidolgozott – eleinte kvalitatív és kvantitatív eljárásokat egyaránt alkalmazó, majd egyre inkább csak kvantitatív – módszereket használt. Ennek tudományos létjogosultságát és hitelét immár kevesen vonták kétségbe.

*

E tanulmányban azt igyekeztem felvázolni, hogy milyen sajátos tényezők együttes megléte adta az amerikai szociológia első évtizedeiben azt a kontextust, amelyből azután a szociológia tudománya kibontakozott. Ez az áttekintés azonban semmiképpen sem teljes. Azokat a sajátosságokat emeltem itt ki, amelyeket én a legfontosabbnak látok: azokat, amelyek az amerikai szociológia első fél évszázadának kontextusában a legjelentősebbnek tűnnek, illetve azokat, melyek véleményem szerint a leginkább hozzájárultak a szociológia diszciplináris megszilárdulásához, és annak partikuláris módzataihoz az Egyesült Államokban. Nyilvánvaló, hogy ebből a megközelítésből kimaradt számos olyan szerző és elmélet, amelynek jelentősége más tekintetben kétségbevonhatatlan. Nem tárgyaltam a pragmatizmus amerikai irányzatát, amely, mint ismeretes, a szociológiában jelentős, Mead munkássága nyomán kibontott elmélet egyik kiindulópontja volt, s amely a chicagói iskola szociológiájára is erősen hatott, de a szociológiatörténet szempontjából igazán nagy jelentősége a hatvanas évektől kezdődően lett. Nem esett szó az olyan, marginális vagy idővel marginalizálódó, ugyanakkor semmiképp sem elhanyagolható szerzőkről, mint például Veblen és Sorokin. A tudományos élet margóján, s ráadásul inkább közgazdászokként tevékenykedő Veblen nem játszott fontos szerepet e tanulmányban tárgyalt folyamatokban, és a korszak társadalomtudományi tematikájából kilógó – bár bizonyos körökben akkor is igen népszerű –, a „dologtalan osztály” és a „hivalkodó fogyasztás” jelenségeit vizsgáló művében a szociológia számára jóval később fontossá váló problematikát vet fel.³¹

30 Idézi Steinmetz 2007: 339. Azt, hogy ez mennyire így volt a későbbiekben, mutatja, hogy a *National Science Foundation*, mely a háború utáni szociológiai kutatások jó részét finanszírozta, explicit preferenciái szerint olyan kutatásokat részesített előnyben, amelyek a természet- és társadalomtudományok közeldését segítik elő, s amelyekből prediktív és gyakorlati tanulságok vonhatók le (Steinmetz 2007: 342).

31 Ehhez lásd Somlai 1975.

Sorokin munkássága egyrészt a II. világháború után beinduló társadalmi mobilitás- és rétegződéskutatások felől igazán érdekes, másrészt pedig a Harvardon a harmincas évektől erősödő szociológia helyi kontextusa tekintetében. Ez utóbbi kérdés azonban Parsons tevékenységének elemzését is szükségessé tenné, amelynek a harmincas években kidolgozott cselekvéseméleti területe még részben beleillik ugyan a szociológia amerikai intézményesedésének itteni kontextusába,³² de aminek vizsgálata óhatatlanul átvezetne a II. világháborút követő, s véleményem szerint jórészt más szempontok alapján elemezhető korszak áttekintéséhez. E tanulmányból továbbá kimaradtak az amerikai szociológia korai rétegződéskutatásai, a *Middletown*-kutatások, a Warner-iskola vagy E. Hughes munkái, amelyeket tárgyalhattam volna az episztemológiai kérdésekkel foglalkozó részben, de azt gondolom, hogy ezek – tematikájukat és részben módszertanukat tekintve is – ugyancsak átvezetnének a világháború utáni professzionális szociológia korszakába.

Bármiféle teljesség vagy akár arányos áttekintés igénye nélkül itt csupán arra törekedtem, hogy bemutassam, miként kapcsolódtak össze a vallás, a társadalmi reform és a tudományosság kérdései az amerikai szociológia korai időszakában, s miként járultak hozzá az amerikai szociológia megszilárdulásához és sajátos árnyalatainak kirajzolásához. Úgy vélem, az amerikai kontextus európaiktól sokban eltérő (és egy jóval részletesebb analízist érdemlő) jellegzetességei voltak ahhoz szükségesek, hogy a sokszor egymással szemben ható tényezők, törekvések, irányzatok ne kioltásuk, hanem olykor akár erősítve is egymást egy sok tekintetben egyedi és szilárd diszciplínát hozzanak létre.

Naivitás lenne azt gondolni, hogy az anyagi feltételek ebben ne játszottak volna semmilyen szerepet, sőt az is nyilvánvaló, hogy szerepük a legkevésbé sem volt mellékes. Sem az amerikai felsőoktatási reform, mely a szociológia intézményes háttérének megteremtését lehetővé tette, sem pedig az egyes szociológiai kutatások nem valósulhattak volna meg az európai szemmel mesésnek tűnő összegek nélkül. Turnerék könyve például nem utolsó sorban éppen e szempont alapján tekinti át az amerikai szociológia történetét, és egyik fontos tézise szerint „a szociológia mint egyetemi diszciplína struktúrája, valamint a gondolatok termelése szorosan kapcsolódik a szociológusok számára elérhető források természetéhez és mértékéhez” (Turner–Turner 1990: 8). Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy az anyagi és egyéb támogatások az egyes időszakokban honnan érkeztek – mindez pedig részben visszavezet a fent tárgyalt szempontok némelyikéhez.

A tárgyalt jellegzetességek – és persze sok egyéb tényező is – hozzájárultak ahhoz, hogy az amerikai szociológia első fél évszázada alatt egy igen heterogén, eltérő irányzatokat és különböző alapú lelkesültséget magába foglaló cseppfolyós területből szilárd egyetemi diszciplínává váljon. Ahogyan A.W. Small jellemezte a kezdeteket: „akik a szociológia mellett érveltek, egymás és szinte mindenki más szemében is úgy tündtek, mint akik ’nyelveken szólnak’. Alig valami volt érthető a beszédükből.” (Small 1916: 772) S ha e „nyelveken szólás” látszólag kaotikus állapota, úgy tűnik, csupán átmenetileg szűnt is meg, a szociológia mai helyzete háttérében már egészen más jelenségek húzódnak meg, amelyeket talán ötven vagy száz év múlva a tudománytörténészek jobban látnak és értenek majd.

32 Ehhez lásd Camie 1989; Pál 2004.

IRODALOM

- Becker, H.S. (1999): The Chicago School, So-called. *Qualitative Sociology*, 22(1): 3–12.
- Bernard, L.L. (1909): The Teaching of Sociology in the United States. *The American Journal of Sociology*, 15(2): 164–213.
- Breslau, D. (2007): The American Spencerians: Theorizing a New Science. In Calhoun, C. ed.: *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 39–62.
- Calhoun, C. ed. (2007a): *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Calhoun, C. (2007b): Sociology in America: An Introduction. In Calhoun, C. ed.: *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1–38.
- Calhoun, C.–VanAntwerpen, J. (2007): Orthodoxy, Heterodoxy, and Hierarchy: „Mainstream” Sociology and Its Challenges. In Calhoun, C. ed.: *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 367–410.
- Camic, Ch. (1989): *Structure after 50 Years: The Anatomy of a Charter*. *American Journal of Sociology*, 95: 38–107.
- Camic, Ch. (1995): Three Departments in Search of a Discipline: Localism and Interdisciplinary Interaction in American Sociology, 1890–1940. *Social Research*, 62(4): 1003–1033.
- Camic, Ch. (2007): On Edge: Sociology During the Great Depression and the New Deal. In Calhoun, C. ed.: *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 225–280.
- Camic, Ch.–Xie, Y. (1994): The Statistical Turn in American Social Science: Columbia University, 1890 to 1915. *American Sociological Review*, 59(5): 773–805.
- Coser, L.A. (1978): American Trends. In Bottomore, T.–Nisbet, R. eds.: *A History of Sociological Analysis*. London: Heinemann.
- Dibble, V.K. (1975): *The Legacy of Albion Small*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Evans, M.S. (2009): Defining the Public, Defining Sociology: Hybrid Science – Public Relations and Boundary-work in Early American Sociology. *Public Understanding of Science*, 18: 5–22.
- Fiske, J. (1875): *Outlines of Cosmic Philosophy*. Boston: J. R. Osgood & Co.
- Flynt, W. (1999): Southern Methodists and Social Reform, 1900–1940. *International Social Science Review*, June.
- Goodson, I. (2001): The Story of Life History: Origins of the Life History Method in Sociology. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 1(2): 129–142.
- Hałas, E. (2001): How Robert M. MacIver Was Forgotten: Columbia and American Sociology in a New Light, 1929–1950. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 37(1): 27–43.
- Henking, S.E. (1992): Protestant Religious Experience and the Rise of American Sociology: Evidence from the Bernard Papers. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 28(October): 325–339.
- Henking, S.E. (1993): Sociological Christianity and Christian Sociology: The Paradox of Early American Sociology. *Religion and American Culture*, 3(1): 49–67.
- Hofstadter, R. (1955): *Social Darwinism in American Thought*. Boston: Beacon Press.
- Hofstadter, R. (1963): The Revolution in Higher Education. In Schlesinger, A.M.Jr – White, M. eds.: *Paths of American Thought*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Keith, B. (2000): Taking Stock of the Discipline: Some Reflections on the State of American Sociology. *American Sociologist*, Spring.

- Lengermann, P.–Niebrugge, G. (2007): Thrice Told: Narratives of Sociology's Relation to Social Work. In Calhoun, C. ed.: *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 63–114.
- McKee, J.B. (1993): *Sociology and the Race Problem: The Failure of a Perspective*. Urbana: University of Illinois Press.
- Morris, A.D. (2007): Sociology of Race and W. E. B. DuBois: The Path Not Taken. In Calhoun, C. ed.: *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 503–534.
- Némédi D. (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Oberschall, A. (1972): The Institutionalization of American Sociology. In Oberschall, A. ed.: *The Establishment of Empirical Sociology*. New York etc.: Harper and Row.
- Pál E. (2004): Talcott Parsons: rendszerelmélet és organicizmus. In Némédi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-jelek 2003*. Budapest: ELTE TÁTK Doktori Iskola, 95–119.
- Richmond, M. (1917): *Social Diagnosis*. New York: Russel Sage.
- Ross, E.A. (1901): *Social Control*. Cleveland: Press of Case Western Reserve University.
- Rynbrandt, L.J. (1998): Caroline Bartlett Crane and the History of Sociology: Salvation, Sanitation, and the Social Gospel. *American Sociologist*, Spring.
- Sanderson, S.K. (1990): *Social Evolutionism. A Critical History*. Oxford: Blackwell.
- Schlesinger, A.M.Jr.–White, M. eds. (1963): *Paths of American Thought*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Sica, A. (2007): Defining Disciplinary Identity: The Historiography of U. S. Sociology. In Calhoun, C. ed.: *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 713–732.
- Small, A.W. (1896): Scholarship and Social Agitation. *American Journal of Sociology*, 1(5): 564–582.
- Small, A. W. (1905): *General Sociology*. Chicago–London: The University of Chicago Press–T. Fisher Unwin.
- Small, A.W. (1916): Fifty Years of Sociology in the United States (1865–1915). *The American Journal of Sociology*, 21(6): 721–864.
- Small, A.W.–Vincent, G. (1894): *An Introduction to the Study of Society*. New York: American Book Co.
- Somlai P. (1975): A dologtalan osztály – avagy egy modern téma születése. In Veblen, Th.: *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: KJK, 7–28.
- Steinmetz, G. (2007): American Sociology Before and After World War II: The (Temporary) Settling of a Disciplinary Field. In Calhoun, C. ed.: *Sociology in America. A History*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 314–366.
- Sumner, W.G. (1883): *What Social Classes Owe to Each Other*. New York: Harper & Brothers.
- Sumner, W.G. (1978[1906]): *Népszokások*. Budapest: Gondolat.
- Thomas, W.I.–Znaniecki, F. (2002–2004): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. 6 kötet. Budapest: Új Mandátum.
- Turner, S.P.–Turner J.H. (1990): *The Impossible Science: An Institutional Analysis of American Sociology*. Newbury Park (California): Sage.
- Ward, L.F. (1883): *Dynamic Sociology*. New York: D. Appleton and Co.
- Ward, L.F. (1908): *A haladás lelki tényezői*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

LÉLEK – ÉLET – TUDÁS – A FIATAL MANNHEIM ÚTJA A SZOCIOLÓGIÁHOZ* –

KARÁCSONY András

ELTE ÁJK, Filozófia Tanszék
H-1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.; e-mail: karacsony@ajk.elte.hu

Abstract: This essay discusses a less known period of Karl Mannheim's life, namely the period he spent in Hungary. I attempt to point out that the career of the young Mannheim, starting from a philosophical interest and continued with a sociological one, is continuous. His first published works and letters prove that in the period preceding his emigration to Germany in 1919 he was concerned with questions that received their mature form in his sociology of knowledge. They include primarily the question of culture, that of perspective-boundedness (relativity) of cognition, interpretation and the problem of intellectuals. Despite changing disciplines from philosophy to sociology, the continuity of his oeuvre can be shown.

Összefoglaló: A tanulmány Mannheim Károly munkásságának első időszakával, a Magyarországon töltött évekkkel foglalkozik. Az elemzés annak bemutatására törekszik, hogy a fiatal Mannheim filozófiai érdeklődése és a későbbi szociológusi pályája között tematikus folytonosság figyelhető meg. Az első publikációk és levelezése az 1919-es németországi emigrációig azt mutatják, hogy gondolkodásában a későbbi tudásszociológiai korszak kérdéskörei már megjelentek: így pl. a kultúra kérdése, a megismerés perspektíva kötöttsége (viszonylagossága), az értelmezés és az értelmiség problematikája. Noha intellektuális érdeklődésének diszciplináris kerete átalakult, a filozófiától a szociológia irányába fordult, ám életművében, legalábbis a központi témákat illetően a folytonosság látható.

Keywords: sociology, sociology of knowledge, intellectuals, culture, interpretation, soul, diagnosis of our age

Kulcsszavak: szociológia, tudásszociológia, értelmiség, kultúra, interpretáció, lélek, kor-diagnózis

Ha csak a legalapvetőbb életrajzi adatokat nézzük (Mannheim Károly 1893-ban született Budapesten és mint Karl Mannheim hunyt el 1947-ben Angliában), már valószínűsíthetjük, hogy ez az alig több mint félévszázadnyi élet igencsak bővelkedett fordulatokban. Nemcsak a névváltozásra kell gondolnunk, vagy arra, hogy születési

* A tanulmány első megjelenése: Soul – life – knowledge: The young Mannheim's way to sociology. *Studies in East European Thought*, 2008 June, 60(1–2): 99–111. Az alábbiakban olvasható szöveg ennek némiképp módosított változata, aminek megfogalmazásához fontos szempontokat kaptam a kézirat – számomra ismeretlen – lektoraitól. Köszönöm segítségüket.

helyétől több ezer kilométer távolságra hunyt el, hanem arra is, hogy élete, munkássága a 20. század első felére esett, mely időszak az újkori Európa történelmének legviharosabb évtizedeit hozta. Világháborúk, diktatúrák, légerek, tömeges emigrációk, országok feldarabolása, új országok születése, gazdasági válság – megannyi kataklizma, melyek csak címszó szerinti felsorolása is hosszúra nyúlik. Persze ebben a történelmi léptékkal nézve borzalmakkal telített félévszázadban is – amint a múlt hasonló időszakaiban – az emberek keresték az életlehetőségeket, a boldogulást, az önmegvalósítás útját.

Így volt ez Mannheim esetében is. Volt része gyors egyetemi karrierben, tudományos népszerűségben, sikerekben és ugyanakkor az emigrációs sors nehézségeiben is. Az emigráció ugyanis nemcsak a családtól, a barátoktól, a megszokott helyektől való elszakadás lelki terhével jár, hanem nyelv- és kultúraváltásra kényszeríti az embert. Sőt, arról sem feledkezhetünk meg, hogy az életpálya, az egyetemi karrier újrakezdése sem volt könnyen megvalósítható. Mannheim Károly helyzetét nehezítette, hogy nem is egyszer, hanem kétszer emigrált, először Németországba, majd 1933-ban Angliába. Tudományos hírnevet nem hazájában, Magyarországon, hanem választott hazáiban, Németországban, majd pedig Angliában szerzett.¹ Életének e két időszaka nemcsak a nyelvi és tudományos közeg szempontjából különbözött, hanem eltérő tudományos diszciplínákban való tevékenységet is jelentett.

A mamheimi életmű egyik legalaposabb ismerője, K.H. Wolff szerint a három időszak három különböző érdeklődési iránnyal jellemezhető. A Magyarországon eltöltött évei alatt Mannheim az irodalom és a filozófia kérdéseivel foglalkozott. A német periódus elején még megmaradt a filozófiai érdeklődés (az interpretáció, a megismerés és a tudás problémája), ám egyre határozottabban a szociológia, konkrétan a tudásszociológia irányába fordult. Az angliai évek alatt pedig a nevelés, a demokrácia problémáját kutatta. Ugyanakkor – és ezt is kiemelte Wolff – mindegyik korszakot jellemzett az értelmiséggel mint sajátosan szerveződő csoporttal való foglalatosság (Wolff 1978: 287). A három korszak ily módon tehát elkülöníthető egymástól, ám a korszakváltások nem radikális fordulatként jelentek meg. Az életmű alaposabb szemügyre vétele esetén feltűnnek a korszakokon áthúzódó témák, a látásmódváltozás ellenére jelenlévő folytonosságok.

Amikor Mannheim Károlyról mint a 20. század egyik klasszikussá vált gondolkodójáról beszélünk, akkor nem feledhetjük, hogy ezt a megtisztelő címet egyértelműen az életpálya második szakasza, a „német” tudósi pálya alapján vívta ki. Az első korszaka, amit Magyarországon töltött, még az érdeklődő egyetemista, majd a pályakezdő kutató korszaka volt; azaz még nem írt olyan munkákat, melyek akár az akkori magyar vagy az európai tudományos közvélemény érdeklődését kiválthatták volna. Az Angliában eltöltött harmadik korszakának tudományos teljesítménye pedig, korai halála miatt is, akkoriban nem tudott kellő hatást gyakorolni a tudományos nyilvánosságra. Persze arról sem feledkezhetünk meg e csekélyebb hatástörténetet látva, hogy a világháború éveiről van szó, illetve a háborút követő újjáépítés korszakáról, s ekkoriban

1 Épp emiatt a magyarországi ismertsége nem magától értendő, hanem egy sajátos recepciótörténetként ragadható meg, főként az 1945 utáni időszak vonatkozásában. Erről lásd Cs. Kiss 2007. A haza recepció részeként említendő meg a közelmúltból egy Mannheim életművével foglalkozó tanulmánykötet: Gellériné 2003.

nem az elméleti kérdések iránti érzékenység hatotta át a közgondolkodást. A középső időszakasz, a tudásszociológia programjának meghirdetése tehát látványosan kiemelkedik az életműből.

A következőkben arra tekintettel vizsgálom meg a pályakezdő Mannheim még magyar nyelven született írásait, hogy bennük miként jelent meg a szociológiai látásmód. Konkrétabban: felvetett-e olyan témákat, melyek közvetlenül kapcsolhatók a szociológiai, tudásszociológia korszakának főbb kutatási témáihoz? Először Mannheim életpályáját (életrajzi események, főbb művek, főbb témák) tekintem át vázlatosan, majd az első emigrációt megelőző magyarországi időszakban publikált írásokat.

*

Mannheim Károly 1911-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait Budapesten. Filozófiai érdeklődését tanára, Alexander Bernát formálta, illetve az ismeretségi köréhez tartozó Zalai Béla, az első világháborúban fiatalon elhunyt filozófus rendszerszemléletű látásmódja hatott rá. Egyetemistaként hosszabb időt töltött Párizsban és Berlinben. Párizsban Henri Bergson előadásait hallgatta, Berlinben pedig Ernst Cassirert és Georg Simmelt. A szellemi hatások feltérképezése során feltétlenül megemlítendő, hogy a fiatal Mannheim már a középiskolai tanulmányainak befejezésekor, 1911 tavaszán levélben kereste meg Lukács Györgyöt, tőle mint a kultúra kérdései iránt fogékony filozófustól várva útmutatást. Lukács filozófusi pályája ekkoriban indult, és *A lélek és a formák* esszéjével már nevet is szerzett. Kapcsolatuk a későbbiekben szorosra vált. Mannheim fordítást vállalt a Lukács által szerkesztett rövidéletű filozófiai folyóirat, *A Szellem* számára, illetve részt vett a Lukács körül csoportosult Vasárnapi Kör összejövetelein.²

Mannheim első publikációja 1916-ban jelent meg, mely recenzió volt A. Liebert *Das Problem der Geltung* című könyvéről, az akkoriban rangos magyar filozófiai folyóiratban, az *Athenaeumban*. A fiatal Mannheim magyar publikációi többnyire könyvismertetések voltak, illetve egy hosszabb előadásszöveg (*Lélek és kultúra*) és a filozófiai doktori disszertációja (*Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése*). Ennek a pályakezdő időszakasznak a vizsgálata során még jelentős forrásként említendő meg Mannheim levelezése.

Mannheim 1919-ben elhagyta Magyarországot és rövid ausztriai tartózkodás után 1920 tavaszán megérkezett Németországba, és ezzel kezdetét vette első emigrációs korszaka. Ez az emigráció nem járt olyan nehézségekkel számára, mint a későbbi, az 1933-as második emigráció Angliába. Ugyanis Mannheim már családi helyzeté alapján kötődött a német nyelvhez (édesanyja német zsidó származású volt), és a budapesti egyetemi tanulmányok is a német filozófiai kultúrához kötődtek, mivel az akkori évtizedekben a magyar filozófia alapvetően a német szellemi élethez kapcsolódott. Azt sem feledhetjük, hogy már egyetemi éve alatt több szemeszterben tanulmányokat

2 A Vasárnapi Kör néhány, a későbbi évtizedekben ismertté vált résztvevője volt Balázs Béla, a jelentős filmelméleti gondolkodó; Hauser Arnold, aki művészsociológusként szerzett hírnevet; illetve a művészettörténész Antal Frigyes és Tolnay Károly. Lukács és Mannheim kapcsolatáról egy korai elemzést Kettler (1967) írt. A Vasárnapi Körhöz tartozó tagok írásaiból 1980-ban jelentetett meg Karádi Éva és Vezér Erzsébet egy válogatást (Karádi–Vezér 1980).

folytatott a berlini egyetemen. Mindezek megkönnyítették a német nyelvterületen a német kultúrába való beilleszkedését.

Németországba érkezve először Freiburgban Husserl és Heidegger előadásait hallgatja, majd 1921-ben Heidelbergbe megy, ahol rendszeresen látogatja Marianne Weber (Max Weber özvegye) körének vasárnapi összejöveteleit. A kör tagjai vélhetően befolyásolták abban, hogy érdeklődése a szociológia irányába fordult. E tekintetben elegendő csak arra utalnom, hogy Mannheim ebben a körben ismerte meg Max Weber kulturszociológiával foglalkozó testvérét, Alfred Webert, aki nemcsak intellektuális kapcsolatot jelentett Mannheim számára a szociológiával, hanem a későbbiekben egyetemi karrierjének legfőbb segítője is volt.

Mannheim már a húszas évek első felében rangos német folyóiratokban publikál tanulmányokat (az interpretációelméletről, a historizmusról, a tudásszociológiáról). Habilitációs munkáját a német konzervatív gondolkodásról írja, melynek alapján 1926-ban kinevezik a Heidelbergi Egyetem rendkívüli tanárává. Időközben az egyik legjelentősebb német társadalomtudományi folyóirat, az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* szerkesztőségi tagja lesz, s végül 1930-ban a Frankfurti Egyetem szociológia professzorává nevezik ki. Igencsak gyors és látványos tudósi karrier. Új hazájában egy évtized alatt pályakezdő kutatóból az akadémiai élet csúcsára jutott.

Am nemcsak intézményi pozíciót tekintve ért el komoly sikert Mannheim, írásai a tudományos nyilvánosságban, a pályatársak elméleti vitáiban is fontos szerepet kaptak. Vitákat provokált és egyúttal elismerést is szerzett. 1929-ben jelenik meg főműve, az *Ideologie und Utopie*, melyben tudásszociológiai módszertanával vizsgálja az eszmék társadalmi funkcióját, működését, a politika természetét. Ez a sikeres életpálya 1933 tavaszán, a nemzetiszocializmus hatalomra jutását követően megtört. Hiába volt német állampolgár, zsidó származása miatt felfüggesztik egyetemi állásából. Mannheim arra kényszerül, hogy újból emigrálva folytassa tudományos pályáját. A folytatás persze több szempontból is újrakezdés.

Ez a második, az angliai emigráció volt a nehezebb Mannheim számára. Nemcsak azért jelentett fokozott terhet, mert mind az angol nyelvet, mind pedig az angolszász szociológia tudományos kultúráját újként kellett elsajátítania – emlékezzünk: ezzel a problémával komolyan nem szembesült a német emigrációjakor –, hanem mert a szellemi életben a nemzetiszocialista Németországból menekülők nagy száma miatt megfelelő egyetemi állást találni egyáltalán nem volt könnyű. Noha ekkoriban Mannheim kiemelkedő tudományos reputációval rendelkezett, az angol-amerikai tudományos életben csekélyebb mértékben volt ismert. Személyes kapcsolatok, barátok, tudós kollégák révén próbálkozott az USA-ban egyetemi álláslehetőségét találni, ám sikertelenül. Szerencséjére a német egyetemi állásából történt felfüggesztést követő második hónapban már kedvező ajánlatot kapott a *London School of Economics* igazgatójától, Lord Beveridge-től, aki egy ideiglenes állást ajánlott fel neki. Mannheim elfogadta, s Londonba utazott.

Élete utolsó szakaszában, az Angliában töltött másfél évtizedben Mannheim intenzív tudományos, tudományszervezői és tudománynépszerűsítő munkát végzett. Tanulmányok sokasága, három könyv (melyek közül az utolsó, a *Freedom, Power and Democratic Planning* már poszthumusz jelent meg), különböző egyetemeken (Cambridge, Oxford, Newcastle), konferenciákon tartott előadások sora mutatja, hogy mily sokat tett azért, hogy az angol tudományos életben is helyet követeljen gondolatainak.

Tudományszervezői aktivitását jelzi a Rockefeller Alapítvány támogatásával végzett *The Sociological Causes of the Cultural Crisis in the Area of Mass Democracies and Autarchies* kutatási program, melybe bevont emigráns német tudósokat is; illetve az, hogy főszerkesztőként gondozta a Routledge Kiadó *The International Library of Sociology and Social Reconstruction* című társadalomtudományi sorozatát. Mindemellett fáradhatatlanul vállalt tudománypopularizáló feladatokat is. A BBC felkérésére a szociológia és az etika témakörében többször is rádió-előadásorozatot tartott.

Az angliai korszakának egyik legfontosabb eseménye volt, hogy 1938-ban alapító tagja lett a világi és egyházi értelmiségieket tömörítő Moot-körnek. Mannheim intellektuális otthonra lelt ebben a vitakörben. A kör tagjainak (pl. T.S. Eliot, J.H. Oldham, W. Oakeshott, Polányi M.) értékelkötelezettségével, és azon szellemi törekvésével, hogy az értelmiség társadalmi feladatáról eszmét cseréljenek, mély rokonságot érzett Mannheim. Tizenkét évvel az Angliába történt áttelepülése után újra elérte az egyetemi karrier csúcspontját. 1945-ben az University of London, Institute of Education neveléstudományi tanszékén tanszékvezető professzori kinevezést kapott. A háború végeztével professzori állást kínáltak számára szülőhazájában, a budapesti egyetemen, de megkeresték a new yorki Columbia Egyetemről és az ausztráliai Canberra Egyeteméről is. Mannheim Anglia és az University of London iránt érzett hálája miatt, hogy a nehéz időkben befogadták, elhárította ezeket a meghívásokat.

*

A szociológiatörténeti szakirodalomból jól ismert, hogy Karl Mannheimnek a szociológia terén kifejtett munkássága az első emigrációs időszakában, Németországban vette kezdetét. Ebben az időszakban szociológiai érdeklődése alapvetően kultúr- és tudásszociológiai vizsgálódásokban fejeződött ki. Mannheim az akkori tudományos nyilvánosságban elsősorban tudásszociológiai elemzéseivel szerzett hírnevet, főként az 1925-ben publikált programadó tanulmányával (*Das Problem einer Soziologie des Wissens*), illetve a számos nyelvre lefordított *Ideologie und Utopie* című írásával (1929). Hogy pontosan mikorra datálható a szociológia irányába tett fordulata? Erre a kérdésre K.H. Wolff elemzésében azt a választ olvashatjuk, hogy Mannheim *Historismus* (1924) tanulmánya mutatja első jelét a szociológia irányába való fordulásnak (Wolff 1978: 296). A korábbi munkái inkább filozófiai kísérletekként határozhatók meg. Ezt a képet azonban árnyalja Mannheim halála után három évtizeddel később megjelent két terjedelmes kézirat, amiket még a húszas évek első felében írt.³ Ezekben a munkákban a kultúraszociológia területén tett kísérletet gondolatainak kifejtésére. Sőt, ha belelapozunk Mannheim levelezésébe, akkor azt olvashatjuk egy 1920. januárjában Bécsben írt levelében, hogy a „Kultúrfilozófiát írom” (*Mannheim* 1996a: 27), ami valószínűleg az előbbieken jelzett kultúrszociológiai kéziratok első fogalmazványainak egyike volt.

3 1922-ben fejezte be az egyik munkát (*Über die Eigenart kultursoziologischer Erkenntnis*), a másikat pedig 1924-ben (*Eine soziologische Theorie der Kultur und ihrer Erkennbarkeit /konjunktives und kommunikatives Denken/*). A németnyelvű kéziratok első kiadása: Mannheim 1980; magyar nyelvű fordítása: Mannheim 1995.

A filozófiai és a szociológiai érdeklődés tehát szorosan összekapcsolódott, és részben egymás mellett élt Mannheim intellektuális munkásságában. Ezt a kapcsolatot mutatja, hogy a húszas években a tudásszociológia nem egyszerűen a szociológia részterületeként jelent meg Scheler, illetve Mannheim írásaiban, hanem mindketten – igaz különböző módon – erőteljesen a filozófiához kötődtek. Scheler egy új metafizika megalapozása szempontjából tartotta fontosnak a tudásszociológiát, míg Mannheim egyik alapkérdése az volt, hogy a relativizmus (relacionizmus) miként érinti az ismeretelmélet szempontjából is oly fontos igazságproblémát? Hogy a filozófia a német tudásszociológiában ilyen erős hangsúlyt kapott, azon különösképp nem csodálkozhatunk, mivel a német egyetemek világában, a német tudományos életben a filozófia mint alaptudomány történelmileg jelentős helyet foglalt el. Ettől eltérően például a tudásszociológia az észak-amerikai recepcióban mint egy a szociológián belüli szakterület jelent meg, s nem foglalkoztak különösképp a tudományos státuszával, azaz, hogy más társadalomtudományok vagy a filozófia szempontjából mi a jelentősége.⁴

Azt, hogy Mannheim számára mennyire fontos maradt a filozófia a tudásszociológiai korszakában is, jól mutatja E.R. Curtius elmarasztaló kritikájára adott válasza. Mannheim egyébként nem szokott az írásait ért kritikákra reagálni, hogy ebben az esetben ez mégis megtörtént, mutatja, hogy Curtius kritikája mélyen érintette. Curtius az *Ideológia és utópiát* – többek között – a nihilizmus és az idealizmusellenesség bűnében tartotta vétkesnek. Mannheim a válaszában kiemelte: „Nem akarom, s ezt világosan ki kell mondanom, a filozófiát a szociológiával felváltani. A filozófia önmagáért valóan egy sajátos problémaszintet jelent. Továbbá, nem hogy szemben állnék vele, hanem kifejezetten fontosnak tartom a metafizikát és az ontológiát, sőt tanítom nélkülözhetetlenségét a léthez kötött tapasztalat számára. Csak azzal állok szemben, ha a filozófia nem reflektáltan törekszik megvalósulásra és partikuláris érvényességeket abszolutizál.”⁵ A tudásszociológia mint tudományos kutatási program tehát egyáltalán nem jelentette Mannheim számára a filozófia súlytalanítását.

A filozófia és a szociológia (tudásszociológia) nem két különböző, egymástól függetlenül létező diszciplínaként élt együtt Mannheim gondolkodásában, hanem inkább azt mondhatjuk, hogy nagyjából hasonló problémák foglalkoztatták mindkét időszakban, azonban ezekhez a problémákhoz a magyarországi évek alatt a filozófia fogalomkészletével, a filozófiai hagyományban kiformalódott álláspontokra támaszkodva közelített. A húszas években pedig a filozófiai látásmód mellett fokozatosan egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szociológia, a tudásszociológia elméleti perspektívája. Az életmű folytonossága a két időszak elméleti problémáinak hasonlóságában ragadható meg. Éppen ezért az alábbiakban, amikor a fiatal Mannheim intellektuális útját vizsgálom annak tekintetében, hogy ez mennyiben mutatott a szociológia irányába, akkor ezekre a „közös problémákra” koncentrálok. Csak közvetítőleg jegyzem meg, hogy ez a folytonosság – legalábbis egy témakör vonatkozásában – az egész életművet jelle-

4 Lásd a V. Meja és N. Stehr által szerkesztett kötetet, mely gazdag válogatást közöl a tudásszociológia hatástörténetéből, és a szerkesztőknek a kötethez írt utószava éppen a filozófiai szempontból érdekes relativizmus probléma tudásszociológiai összefüggéseit elemzi (Meja–Stehr 1982: 893–946).

5 Curtius kritikája (*Soziologie – und ihre Grenzen*) és Mannheim válasza (*Zur Problematik der Soziologie in Deutschland*) 1929-ben a *Neue Schweizer Rundschau* októberi, illetve novemberi számában jelent meg. Mindkettőt újraközi: Meja–Stehr 1982: 417–426, 427–437; a Mannheim idézet a 434. oldalon olvasható.

mezte, tehát beleértve az angliai tevékenységét is. Ez a téma: az értelmiség társadalmi szerepének vizsgálata.

A magyarországi és a németországi időszak közötti folytonosságot elsősorban a kultúra és a tudás (ismeret) problémaköre teremti meg. A kultúra kérdése már az érettségiző Mannheim számára alapvető életproblémaként jelent meg, és az első szociológiai rendszerező kísérletei – a korábbiakban említett húszas évek elején született kéziratok – szintén a kultúra szellemi képződményeinek vizsgálatára irányultak. De ha továbblépünk a tudásszociológiai korszakának legismertebb művéhez, az *Ideológia és utópia*hoz, akkor is azt látjuk, hogy ebben a könyvében az ideológiát és utópiát mint kulturális jelenséget elemezte. A másik témakört, az ismeretet (tudást) illetően szintén látványosan jelenik meg a folytonosság. A budapesti egyetemi tanulmányait lezáró Mannheim doktori disszertációjának témájaként az ismeretelmélet diszciplínáját választotta, és az ismeretszerzés terén megjelenő különböző látásmódok tipológiáját vizsgálta fel. A tudásszociológus Mannheim számára ugyancsak fontos volt a tudásfajták különbözőségével való számvetés. Mindkét korszakát áthatotta az a meggyőződés, hogy tudásról csak többes számban beszélhetünk. És – ami szintén nem elhanyagolható – az ismeretek különbözőségének okát abban látta, hogy eltérő perspektívából közelíthetünk az ismeretszerzéshez. Azaz a tudás jellege, tartalma a megismerő látásmódjától függ. Ugyanakkor már itt jelezni kell, hogy ezt a látásmódot által való meghatározottságot Mannheim a disszertációjában és a későbbi tudásszociológiai írásaiban nagyon különbözőképp konceptualizálta. A kultúra és a tudás problematikájához további olyan témakörök kapcsolódnak, melyek szintén összekötő kapcsolatok Mannheim magyarországi és németországi korszak között. Konkrétan a kulturális jelenségek interpretációjának kérdésére, a szellemi produktumok korhoz-kötöttségének problémájára gondolok, illetve az értelmiség kultúra teremtő – kultúra közvetítő szerepének megjelenítésére.

A KULTÚRA MINT PROBLÉMA

Az érettségi előtt álló fiatal Mannhem Károly 1911. március 13-án írta első levelét Lukács Györgynek. Ebben a rövid, alig fél oldalas levélben már megfogalmazódik néhány olyan gondolat, melyek a későbbiekben, Mannheim elméleti munkásságában fontos szerepet játszanak, érdemes ezért felidézni ezeket: „Amint az egyéni élet élése és másrészt a kultúra problémává vált előttem, úgy láttam, hogy minden élet tárt lehetőség a másik számára. A magunk embervoltán keresztül kell meglátnunk a kapcsolatot, amely bennünket összefog, s e meglátás alapján kell keresnünk a formát, amely az ember és ember közötti közeledés módját megszabja.” (Mannheim 1996a: 13) Mannheim tehát az élet és a kultúra viszonyáról, a kultúráról mint problémáról és az emberek közötti kapcsolat forma meghatározottságáról írt. Illetve már ebben a levélben jelzi, hogy a misztikusokról tervez tanulmányt írni. Ez utóbbi megjegyzése nem azért érdekes, mert nem született meg ez a tanulmány. Hiszen sokszor előfordul, hogy egy terv csak terv marad, hanem, mert közel két évtizeddel később az *Ideológia és utópia* című könyvében többször is felbukkan a misztikára történő utalás. Azaz egy olyan fiatalkori érdeklődésről van szó, mely megmaradt a tudásszociológiai korszakában

is.⁶ Ugyanis az *Ideológia és utópiában* arról olvashatunk, hogy azon metafizikai álláspont mögött, mely minden végsőt nem a történelemben és nem is a társadalomban keresi, hanem az időbeliséget feladva az eksztázis élményét, mint a történelemhez viszonyítva transzcendenst igenli, nos, ez a misztikus beállítottságával rokon. A misztikus számára tehát az eksztázis élménye túl van a tér és az idő kontextusában feltűnő jelenségeken (Mannheim 1996b: 108–109). Az újkori utópikus gondolkodás egyik formájának, a chiliasztikus látásmódnak mannheimi elemzésében szintén előkerül a misztika témaköre. A chiliasztikus élmény az abszolút jelenlét élménye, melyben az abszolúttá vált jelen kitör a térbeli és történeti meghatározottságból. E tekintetben a chiliasztikus élmény hasonló a misztikus eksztázisához. Ám fontos különbség Mannheim szerint, hogy amíg a misztikus élménye tisztán spirituális, addig a chiliasztánál az érzékiség nyersen, orgiasztikusan tör elő (Mannheim 1996b: 242–250).

De térjünk vissza a kultúra kérdésköréhez. Az egyetemista Mannheim számára a kultúrát érintő alapvető kérdés az volt, hogy a kultúra időtlen áramlás a történelmen keresztül avagy korhoz kötött képződmény? 1912. január 5-én egy hosszú levelet írt Lukácsnak, melyben a filozófiáról, a végső kérdések kutatásáról kialakított gondolatait összegezte, s terveiről is beszélt nem kis költői lángolással. Tervei között a legfontosabb egy Dosztojevszkij életrajz megírása volt. „Tudni akarom s fel akarom támasztani azt a fagyos pétervári napot, melyben ő járt, mely éppen akkor volt, s azt a lelki gyötrelmet, amelyet ő az éjben érzett, amilyen csak egyetlenegy lehet: mintha csak most és bennem volna. Nem tudtam a történelmet és a múlt idők embereivel való foglalkozást sohasem a pusztá esztéta érdeklődésnek tulajdonítani. S nem is tudom soha a történelmet másnak látni, mint valaminek, ami a mi mostani életünk szükségéből fakad.” (Mannheim 1996a: 19) Ezek a mondatok nagyon pontosan érzékeltetik Mannheim dilemmáját. Hiszen arról olvashatunk, egy múltbeli élmény teljessége felidézhető a jelenben („mintha csak most és bennem volna”). S ha így van, akkor a kultúrában van valami időtlen; képes korokat, különböző korok embereit minden különbözőségük ellenére összekötni. Ezt a képet azonban megzavarja az idézet utolsó mondata, miszerint abban, amit történelemnek látunk nemcsak egyszerűen a múlt van a maga időtlen teljességével, hanem a *jelen* szükségletéből feltárulkozó múlt. Más szavakkal: a történelem olyan, amilyennek a jelenből látjuk, a múltról kialakított képünk a jelenünkből fakad. Ebből a meglátásból viszont egyáltalán nem a kultúrképződmények időtlensége következik, mely alkotásokat bármely korszakból ugyanolyannak látunk, hanem a látásmód korhoz kötöttsége. Természetesen egy levélbeli fordulatból nem lehet messzemenő következtetést levonni. Nem állíthatjuk, hogy e helyen megtaláltuk a húszas évek tudásszociológiai látásmódjának első megfogalmazódását, de azt azért megállapíthatjuk, hogy ebben a „vallomásos” jellegű levélben, amikor Mannheim érzelmileg telített, közhelyektől sem mentes módon beszélt lelki-intellektuális vívódásairól választott tanítójának, akkor kifejeződött egy olyan ösztönös viszony a világhoz, melyen különösképp nem változtatott a következő másfél évtizedben sem. Igaz, s ez egyáltalán nem elhanyagolható különbség, a húszas évek-

6 A misztika iránti érdeklődést nemcsak Mannheim levelezése dokumentálja, hanem a fiatalkori elméleti munkásságának egyik hosszabb tanulmánya is. Az 1918-as *Lélek és kultúra* előadásában szintén kitért a misztikus világlátás jellemzésére (Mannheim 1980a: 190–191).

ben már elméletileg reflektált módon vetődött fel a kultúrképződmények korhoz kötöttségének kérdése.

Néhány hónappal később (1912. március 3-án), szintén Lukácshoz írt levelében újfent találunk olyan megállapítást, ami megerősíthet minket azon meggyőződésünkben, hogy Mannheimnél egyre fontosabbá vált a korhoz kötöttség gondolata, ami a tudászociológiai korszakának terminológiájában kifejezve azt jelenti, hogy tudásunkat, gondolkodásunkat a létbeágyazottság (*Seinsverbundenheit*) jellemzi, és a „létfaktorok”, azaz a társadalmi folyamatok, nemcsak lehetőség feltételei látásmódunknak, hanem annak tartalmát és formáját is befolyásolják (Mannheim 2000a: 299–343). Röviden tehát: a megfigyelői pozíciótól függ a megfigyeltről kialakított elképzelés. És a „korhoz kötöttség” fogalma éppen ezt fejezi ki. Nézzük tehát, hogy ebben az újabb levélben mi utal erre. Mannheim a filozófiáról mint a dolgok teljességével való szembenézésről írja, hogy „azt hiszem hazugság volna azt állítani, hogy nekünk a dolgokról, a formákról olyan erős valóságérzésünk van, mint a Szókratész előtti görögöknek. Mert hiszen ennek az erős valóság-érzésnek az elveszte az, ami bennünket a mi legnagyobb mélységeink elé állított” (Mannheim 1996a: 21). Azaz megint csak arról van szó, hogy a látásmódok nem időtlenek. A mi valóságérzésünk és a görögöké különbözik, s ennek figyelmen kívül hagyása Mannheim szerint hazugság lenne.

Az eddigiekben csak a leveleket érintettem, ám érdemes figyelmet fordítani Mannheim első publikációira is. Ezek a publikációk – más pályakezdő tudósokhoz hasonlatosan – recenziók voltak. E recenziók, mint a kiválasztott könyv szűkszavú ismertetései, nem sokat árulnak el Mannheim formálódó gondolatairól. Ebből a sorból kiemelkedik E. Cassirer *Freiheit und Formstudien zur deutschen Geistesgeschichte* könyvéről írt recenziója (Mannheim 1917: 409–413). Ebben ugyanis Mannheim hangot adott a korhoz kötöttségről kialakított saját elméleti pozíciójának. Cassirer könyve a német szellemi élet különböző történelmi szakaszaiban, különböző megnyilvánulásaiban (vallás, tudomány, költészet stb.) megragadható jellegzetességeket kutatta. S ezt összegezte így Mannheim: „A nemzeti jelleg csak a történelmi objektivációkon keresztül figyelhető meg, s ezért az esetleg felállítható probléma csak úgy értelmes, ha a nemzeti élet egy-egy-korszakára nézve külön-külön vetjük fel a kérdést, nem pedig az időtlenné hiposztázált komplexummal szemben. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a pozitív kutatásnak sohasem a nemzeti szellemmel magával, hanem csak e szellem korhoz kötött megnyilatkozásaival van dolga.” (Mannheim 1917: 410–411)

A kultúra kérdésköre szempontjából fontos dokumentum Mannheim 1918-as *Lélek és kultúra* előadásának szövege. Az előadás egy a metafizikai idealizmus terjesztésére alakult társulás, a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája* előadássorozatának részeként hangzott el. Az előadók túlnyomórészt a Lukács György körül szerveződött *Vasárnapi Kör* tagjaiból állt. Mannheim előadása nemcsak egy volt a sorozatból, hanem – mint az 1918-as második szemeszter nyitóelőadása – intellektuális programadásra is vállalkozott, s a program középpontjában a következő két különböző irányú, ám egybefonódó kérdést állította:

(1) miként tudják az egymással szellemi rokonságban lévők az objektív kultúra részévé tenni a saját szubjektív kultúrájukat?

(2) a lélek miként teszi szubjektívvé, azaz bensővé a környezetében létező, örökségként átvett objektív kultúrát?

Kik is konkrétan ezek a szellemi rokonságban lévők? Itt és most nem a nevek az érdekesek (egyébként többnyire a Vasárnapi Kör tagjairól van szó), hanem az, hogy mi köti össze őket? Mannheim szerint ugyanis az Iskola előadói nem egyszerűen önmagukban érdekes előadásokat tartanak, hanem az előadások között összhang van, mégpedig azért, mert az előadók viszonya a kultúrához egységes. Ez az egységes viszony azért lehetséges, mert az előadók egy *nemzedék* alkotnak. Vagyis olyanok, akik, még ha különbözőek is, de ugyanazon „közös centrumhoz” képest érzik ezt a különbözőséget, s közülük mindenkit áthat az a meggyőződés, hogy az egymással rokon szubjektív kultúrájukat az objektív kultúra részévé tegyék (Mannheim 1980a: 187). Újfént olyan fogalomra lertünk, a nemzedék fogalmára, mely nemcsak megjelent a későbbiekben Mannheim szociológusi munkásságában, hanem oly lényegesnek tartotta a nemzedékek társadalmi jelenségét, hogy ennek egy tanulmányt szentelt 1928-ban (*Das Problem der Generationen*). Ebben a tanulmányában a nemzedékhez való tartozás kritériumaként a következő három elemet tartotta különösképp fontosnak:

- (1) kronológiai egyidejűség,
- (2) ugyanazon történelmi- társadalmi térhez és időhöz tartozás,
- (3) részvétel e történelmi-szociális egység közös sorsában (Mannheim 2000b: 201–253).

A *Lélek és kultúra* nemzedékfogalma ettől nem különbözött. Noha Mannheim elméletileg nem bontotta ki 1918-ban ezt a fogalmat, hanem csak empirikusan értve használta a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája* előadóira, ám az egy évtizeddel később megfogalmazott kritériumoknak megfeleltethető szóhasználat.

A második kérdés összefüggésében Mannheim a lélek önálló valóságjellegét tárgyalta. A lélek részben bensővé teszi a kultúrát, ezt nevezte szubjektív kultúrának Mannheim, részben azonban „a lélek a kultúrától függetlenül is valóság” (Mannheim 1980a: 189). A lélek princípium jellege éppen ebből a körülötte lévő valóságra maradéktalanul visszavezethetlenségből fakad. A lélek objektívációja a Mű (*Werk*).⁷ A mű kevesebb és több is mint a lélek. Kevesebb, mert állandóan visszautal az alkotó élményfolyamára, ami nincs a műben, hanem csak feltételezett. Több viszont annyiban, hogy a mű egy olyan szférában jelenik meg (objektív kultúra), melynek saját, azaz nem a lelki életből levezethető törvényei vannak. A műnek ugyanis nem csupán a megközelíthetetlen lélekhez kell illeszkednie, hanem a konkrét történelmi-szociális valósághoz is, melynek része mint kulturális objektum. A mű mint a lélek objektívációja a lélekhez viszonyítva idegen matéria, ám csak ezen keresztül nyílik meg az út lélektől lélekig. A mű tehát nemcsak objektíváció, hanem egyúttal közvetítő médium is.

Mannheim előadása a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának* szemeszternyitó előadása volt, és mint a kurzus egészét illetően orientáló szerepet is magára vállaló előadás röviden érintette a többi előadó témáját is. Ezt egyébként – miként már idéztem – éppen az előadók nemzedéki kapcsolatának hangsúlyozása szempontjából tartotta fontosnak Mannheim. Az előadások témáinak sorra vételében különösképp érdekes a mannheimi szociológiai látásmód gyökereit kutatva, ahogy Antal Frigyes művészet-

7 Mannheim a Mű alatt nem csupán a művészeti alkotásokat értette, hanem mindenféle objektívációt, „a tettet, a gondolatot, az ábrázolást, kultuszt egyaránt” (Mannheim 1980a:190). Egyébként ez a tágan felfogott kultúra értelmezés jelent meg Mannheim *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungs-Interpretation* (1922) tanulmányában is (Mannheim 2000c: 7–65).

történeti előadásáról nyilatkozott. Ugyanis Antal előadásának specialitását abban jelölte meg Mannheim, hogy az előadó a festészet vizsgálata során kitekint a szociológiai háttérre is. „Felmerülhet ugyanis az a kérdés, hogy egy olyan kultúrobjektívációnak, mint amilyen a művészeti forma, nincsen-e valamilyen vonatkozása azokhoz a társadalmi formációkhoz, osztályokhoz, amelyeknek keretén belül az megvalósul.” Majd így folytatja: „hogy a kultúrobjektívációk és a társadalmi formák, a megfelelő társadalmi szerkezet között van valamilyen kapcsolat, azt Marx látta meg először világosan, s ezért a marxizmusnak ez a kiindulása nem elhanyagolandó”. Antal megközelítésmódjának e rövid jellemzése igencsak Mannheim későbbi tudásszociológiai programjára emlékeztető. Ám e helyen Mannheim jelzi azt is, hogy Marx látásmódja nem egyezik saját felfogásával. „Mi természetesen nem látjuk olyannak a viszonyt, mint amilyenek Marx látta, a felépítmény (Überbau) teóriát elvetjük, de a felvetett probléma e megoldásától függetlenül számunkra is eleven.” (Mannheim 1980a: 198) Ez a marxizmust érintő távolságtartás és egyúttal a felvetődő probléma vizsgálata iránti elkötelezettség alapvetően meghatározta Mannheim tudásszociológiai korszakát is. Szociológiai látásmódját – hogy a társadalmi lét befolyásolja a társadalom gondolkodását – ugyanis *nem* a marxizmus kontextusában akarta kifejtetni.⁸

Az eddigiekben bemutatott gondolatokból látszik, hogy 1918-ban Mannheim számára a „lélek és kultúra” viszonya nem volt analóg a „szellem és társadalom” viszonyal. Mégpedig azért nem, mert az 1918-as előadásában az individuum szemszögéből tekintett a bensőre és a külsőre. A későbbi tudásszociológiai látásmódja viszont „társadalmi” (külső) látásmód, azaz már nem az individuum benső élete a viszonyítási pont, hanem az, ami ebből objektíválódott, ami hozzáférhető a társadalom számára. Mannheim egyébként ebben az 1918-as előadásában tett először arra kísérletet, hogy kordiagnózist adjon, azaz saját korát mint egészet jellemezze. Ugyan nem szociológusként, de filozófusként azt próbálta megragadni, hogy a modern kor milyen lett a lélek és a kultúra számára. Az a törekvés, hogy állást foglaljon kora nagy kérdéseiben, végigkísérte életművét. Mannheim a szociológiát mindig is elsősorban mint kordiagnózist fogta fel. Gondoljunk csak két könyvére: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* (1935) és a *Diagnosis of Our Time*-ra (1943). És ha erre tekintettel vagyunk, akkor elsősorban nem is az mutatja a magyarországi időszaknak a szociológusi életművel való folytonosságát, hogy megjelentek hasonló részművek, hanem a folytonosság az intellektuális feladat azonos meghatározásában rejlik. Abban, hogy

8 A fentiekhez két kiegészítő megjegyzés kívánkozik. Egyrészt nem volt véletlen a távolságtartás – elkötelezettség fogalompár használata, ugyanis a tudásszociológus Mannheim tanítványa N. Elias, aki Mannheim mellett tanársegédként kezdte tudományos pályáját, éppen e két fogalom összjátékaként határozta meg a tudásszociológiai látásmód sajátosságát (Elias 1956). Elias visszaemlékezése Mannheimre lásd Elias 2003. Másrészt a marxizmushoz való viszonyt illetően pedig különösképp informatív annak a vitának jegyzőkönyve, mely Mannheimnek 1928-ban a *Sechsten Deutschen Soziologentagon* Zürichben elhangzott *Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen* előadását követte. A vitában hozzászólók a manheimi tudásszociológia és a marxizmus viszonyát illetően szinte minden logikailag lehetséges pozíciót felmutattak. Alfred Weber kifogásolta a manheimi tudásszociológia materialista jellegét, ezzel szemben Werner Sombart éppen a Marxtól való eltérést üdvözölte. Szintén a marxizmustól való különbözőséget hangsúlyozta Otto Neurath, ám ezt mint a manheimi tudásszociológia negatívumát említette. Magyarországi kollégája, Fogarasi Béla pedig nemcsak egyszerűen nem-marxistának nevezte Mannheim elméletét, hanem a szociálfasizmus bűnében marasztalta el. A vita jegyzőkönyvét lásd Meja–Stehr 1982: 371–413.

az irodalmi, filozófia és eszmetörténeti érdeklődés mindig azt szolgálta Mannheim számára, hogy világosabban lásson saját korát illetően.⁹

ISMERETELMÉLET – ÉRTELMEZÉS – TUDÁS

Mannheim 1914. második felében kezdte el írni doktori disszertációját az ismeretelmélet témakörében, amit négy évvel később, 1918. november 9-én védett meg. *Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése* című disszertációban arra vállalkozott, hogy az ismeretelméleti látásmódok tipológiáját megfogalmazza.¹⁰ Mannheim az alapvető feladatát abban látta, hogy megvizsgálja: „mi az az egyes rendszerekben, ami által azok, különbözőségei dacára is, egy gondolat folytonosságában állnak, viszont rá kell jönni arra, hogy a többé-kevésbé egysége kérdésfeltevés dacára mégis miként lehetségesek különféle válaszok, előre meghatározható számú megoldások, melyik az a pont, ahol a kérdés éles és egységes megfogalmazása ellenére is több útja lehet a megoldásnak, s melyik az az elv, mely a lehetséges válaszok számát és irányát már előre megszabja?” (Mannheim 2000d: 99) A megfogalmazott kérdésekre a disszertáció azt a választ adta, hogy az ismeretelmélet területén azért lehetségesek különböző, ám egyenrangú megoldások, mert az ismeretelméletek *különböző perspektívákból* közelíthetnek a megismerés problémájához. És a lehetséges perspektívák – pontosabban ezek közül három alapvetőt emelt ki Mannheim – elvileg egyenrangúak. A perspektívák különbözősége abból fakad, hogy az ismeret *előfeltételeinek* kérdése milyen filozófiai pozícióból fogalmazódik meg.

Mannheim szerint az ismeretelméleti rendszerek pszichológiai, logikai illetve ontológiai jellegű előfeltételekre épülhetnek.

(1) Pszichológiai előfeltételt alkalmaz az az ismeretelméleti rendszer, mely az ismeretet a mögötte álló élményre vezeti vissza.

(2) Logikai előfeltételre alapoz az megközelítés, mely arra teszi a hangsúlyt, hogy az eredeti élmények csak racionálisan, azaz logikai eszközök segítségével feldolgozva válnak ismeretté.

(3) És végül ontológiai előfeltételt alkalmaz egy ismeretelméleti rendszer, ha abból indul ki, hogy minden, ami előfordul a lét valamely esete, legyen szó akár élményről vagy logikai érvényességről.

Mannheim elemzése egyértelműen filozófiai jellegű volt. Az, hogy a megismerés előfeltételeinek kérdését problémaként kezelte, beleillik a századforduló, a századelő neokantiánus filozófiai hagyományvilágába. Az ismeretelméletekről adott tipológiája nélkülözötte mind a történeti, mind pedig a szociális dimenziót. Noha Mannheim az ismeretelmélet (tudás) megfigyelői pozícióhoz kötöttségéről írt, ez a kötöttség itt nem a társadalmi léthelyzettől függ – miként a későbbi tudásszociológiai korszakában vallot-

9 Felkai G. Mannheim-elemzései részletesen tárgyalják, hogy Mannheim életművében milyen kulcsfontosságú volt a kordiagnosztikai látásmód. Lásd Felkai 1999; Felkai 2007: 131-249.

10 Mannheim 1922-ben németül is megjelentette disszertációját, ami az eredeti szöveg jelentősen kibővített változata. Az alábbiakban ennek a hosszabb változatnak a magyar kiadására hivatkozom (Mannheim 2000d: 67–124). Természetesen itt nem csupán arról van szó, hogy Mannheim kibővítette az eredeti szöveget, hanem ebben már az új (német) intellektuális klímához történő jobb kapcsolódás is kifejeződött.

ta –, hanem diszciplináris jellegű, azaz filozófián belüli pozíciókról van szó. A disszertációt inkább mint filozófiai vizsgálódásainak összegzését olvashatjuk, s nem pedig mint olyan munkát, amiben a szociológia irányába mutató felvetésekkel kísérletezett volna. Ugyan találhatunk lehetséges kapcsolódásokat: Wolff szerint például ilyen, hogy már a disszertációban megfogalmazódott az az álláspontot, miszerint „az ismeretelmélet nem kritika, hanem igazolás” (Wolff 1978: 309).¹¹ Vagy azt is felvethetjük, hogy a különböző ismeretelméleti rendszerek pozícióhoz kötöttségének és elvi egyenrangúságának gondolata a tudásszociológiai korszak relációnizmus (relatívizmus) tézisének idézi fel. Ám azt is látnunk kell, hogy a disszertációban megfogalmazott mannheimi gondolatok egyértelműen elhelyezhetők a filozófia területén, nem jelentenek szükségképp nyitást a szociológia irányába. Gondoljunk csak arra, hogy a különböző ismeretelméleti pozíciók egyenrangúságának feltevése összeegyeztethető egy pluralista ismeretelméleti állásponttal; vagy az a tézis, hogy az ismeretelmélet nem az ismeretek kritikájával foglalkozik, hanem annak igazolását nyújtja, azaz azt vizsgálja, hogy valamely ismeret miért jelenik meg ismeretként egy adott kontextusban – szintén beleillik az ismeretelméleti (filozófiai) problémakörbe.

A megismerés, a tudás témaköréhez szorosan kapcsolódik az interpretáció problémája. Hiszen az interpretáció nem más mint a megismerés speciális változata, mégpedig egy olyan megismerési mód, melynek során az ismerettárgy (azaz konkrétan: valamely szellemi képződmény) jellemzőinek feltárása az interpretáció segítségével történik. Az interpretáció tehát a szellemi képződmények megismeréséhez igénybeveendő sajátos módszer. Ez a kérdéskör Mannheim húszas évekbeli kutatásainak a középpontjában állt. Két legjelentősebb tanulmánya erről: *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungs-Interpretation* (1921), *Ideologische und soziologische Interpretation der geistigen Gebilde* (1926). De nemcsak ezek a tanulmányok foglalkoztak az interpretáció problematikával, hanem ez a kifejezetten tudásszociológiai munkáiban is lényeges szerepet kapott. Ugyanis a mannheimi tudásszociológia az eszmék olyan interpretációját jelentette, melynek során meghatározott eszméket a társadalmi létben betöltött funkciójukra tekintettel értelmezett. Ezért is fogalmazott határozottan Wolff: „Az interpretáció problémája elválaszthatatlan Mannheim tudásszociológiájától” (Wolff 1978: 288).

Az, hogy az interpretáció kérdésköre ily fontossá vált a húszas években Mannheim számára, nem előzmény nélküli. Már a fiatal Mannheim gondolatvilágában megjelent. Sőt, 1918-ban a Leibniz bicentenáriumi alkalmából írt tanulmánya kifejezetten ezzel foglalkozott (*Leibniz mint az interpretáció forrása*).¹² De még jobban visszaléphetünk

11 Wolff megjegyzése arra utal, hogy a húszas években Mannheim az eszmékben kifejeződő ismeretartalmakat nem ideológiakritikai álláspontból vizsgálta, azaz nem a hazugságok leleplezésére törekedett, hanem az eszmék funkcionálásának magyarázatát kívánta nyújtani. Hogy ez a funkcionális magyarázat felfogható-e igazolásként? Nos, ezzel kapcsolatban erősebbek a kételyek bennem, semmint Wolff tézisének elfogadhatnám.

12 A kézirat sajnos nem ismert, de hogy elkészült, ezt a Mannheim levelezéskötet szerkesztője, Gábor Éva derítette ki, aki egyébként a levelezéskötetet részletes jegyzetekkel és Mannheim-biográfiával egészítette ki (v.ö. Mannheim 1996: 309). Az interpretáció probléma előtörténetét kutatva Wolff szintén egy 1918-as munkára utalt, mégpedig a *Lélek és kultúra* előadásra, melyben szerinte ugyanaz a hermeneutikai körköröség figyelhető meg mint a *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungs-Interpretation*-ban. Ugyanis mindkét munkában Mannheim arról írt, hogy egy korszak szelleme csak az egyes dokumentumokból érthető meg, és fordítva: az egyes dokumentumok csak a korszaklelemből érthetők meg (Wolff 1978: 291–292).

az időben. Mannheim a – korábbiakban már idézett – 1912. január 5-i Lukács Györgynek írt levelében a filozófus és a kritikus szerepét elemezte. A két szerepkör elkülönítését – noha ezt így Mannheim nem mondta ki, de a leírtak így értelmezhetők –, két interpretációs viszony különbségeként láttatta. A filozófus a különböző megformáltság (dráma, vers, regény, filozófia) mögött mindig ugyanazt keresi, az esetlegesség mögött az azonosat. És ez az élet, mivel a filozófus meggyőződése szerint minden forma mögött életproblémákról van szó. Élet viszont csak a lélek által lehetséges. A filozófus végső valósága tehát, amire tekintettel minden formát értelmez: a lélek. A kritikus ezzel szemben magát a formát tartja valóságosnak, kutató tekintete arra irányul (Mannheim 1996a: 15–19). Mannheim fiatalkori levelében megfogalmazottakat ezért összegezhetjük úgy, hogy a két beállítódás két különböző interpretációs irányt jelent, a filozófus a lelket állítja a szellemi képződmény értelmezésének fókuszába, a kritikus pedig a konkrét kifejezés formáját.

AZ ÉRTELMISÉG HELYE A TÁRSADALOMBAN

Mannheim „örök témája” volt az értelmiség helyzetének, szerepének elemzése, feladatának meghatározása. Csak az életmű második, német korszakánál maradván, az értelmiséggel foglalkozó írások sorából kiemelhető a német konzervativizmusról szóló habilitációs munkájának publikált része (*Das konservative Denken* [1927]), illetve tudásszociológiai főműve, az *Ideológia und Utopie* (1929). Az utóbbi vált legismertebbé, konkrétan az ebben megfogalmazott *szabadon lebegő értelmiség* koncepciója. Noha maga a kifejezés A. Weber-től ered, ám Mannheim tette ismertté. Mannheim az értelmiségi helyzet sajátosságát abban látta, hogy az értelmiségiek, más társadalmi csoporttól eltérően, kétféle kötődéssel rendelkeznek. Egyfelől születési helyzetük, vagyonuk, foglalkozásuk alapján valamely rendhez, vagy osztályhoz tartoznak, másfelől viszont mindannyian egy közös műveltségből részesednek, egy közös műveltség anyagot gondolnak. Mannheim szerint ez az utóbbi a fontosabb, azaz az értelmiségiek a műveltség világába emelkedve eloldódnak a társadalom érdekvilágától, más jellegű szociális kötődésektől, s ezért „szabadon lebegők” (Mannheim 1996b: 179–189).

Hogy az értelmiségi helyzet sajátosságát Mannheim így határozta meg, ebben szerepet játszhatott a budapesti Vasárnapi Körrel kapcsolatos élménye. A Körben folyó filozófiai, esztétikai vitáik, beszélgetések témái ugyanis egyáltalán nem kapcsolódtak az akkori Magyarország társadalmi világához, rendekhez, osztályokhoz, érdektörévekhez. A Vasárnapi Kör tagja e tekintetben „szabadon lebegőnek” érezhették magukat.¹³ Amennyiben Mannheim értelmiség felfogásának gyökereit keressük, akkor azonban a Vasárnapi Kör élményénél fontosabbnak gondolom Mannheimnek az emigrációs léthelyzetre való reflexióit, melyek az ún. „emigrációs levelekben” fogalmazódtak meg. Az emigrációs helyzet ugyanis a talajtalanság érzésével való számvetést jelentette számára, ha úgy tetszik a közvetlenül megtapasztalt szabadon lebegéssel történő számvetést.

13 J. Gabel a „szabadon lebegő értelmiség” manheimi gondolatát kifejezetten mint a tízes évekbeli budapesti értelmiségi léthelyzet fogalmi általánosítását látta (Gabel 1981: 384–392).

Noha ennek az elemzésnek az a tárgya, hogy a fiatal Mannheim magyarországi korszakában megfogalmazott gondolatai közül mi mutatott a szociológiai látásmód irányába, ám ezen ponton túl kell lépem az eddigiekben vizsgált korszakhatáron. Mannheim emigrációs tapasztalatai – értelemszerűen – már a német korszakához sorolhatók, ám „emigrációs levelei” ennek ellenére mégis erősen köthetők életművének első, „magyar” korszakához. Mégpedig két okból is: egyrészt kifejezetten a Magyarországtól való elszakadás élménye munkált ezekben a reflexiókban (természetesen a németországi emigrációs lét tapasztalatai mellett), másfelől ezek a levelek magyarul jelentek meg, azaz elsősorban a magyar olvasóközönségnek szóltak. Mannheim 1921-ben és 1922-ben publikálta a *Heidelbergi levél I-II.* írását a magyar emigrációról a Pozsonyban magyar nyelven megjelenő *Tűz* című lapban. A *Levelek az emigrációból I-II.* pedig 1924-ben a Bécsben megjelenő magyarnyelvű *Diogenes* folyóiratban látott napvilágot (Mannheim 1996a: 233–248). Az utóbbi publikáció szinte kizárólag az akkori magyarországi politikai történések kommentárja, a napi politikára való reflexió szintjén. A *Heidelbergi levelekben* viszont olyan elméleti reflexiókkal találkozhatunk, melyek kifejezetten kapcsolódnak Mannheim későbbi értelmiségkoncepciójához, tudásszociológiájához.¹⁴

A Heidelbergből küldött két beszámoló közül különösképp az első figyelemreméltó Mannheim későbbi elmélete szempontjából. Ebben a levélben arról olvashatunk, hogy az íróember még mindig a ptolemaioszi világban él, azt hiszi ő a világ közepe, aki képes rátekinteni a társadalom egészére. Mannheim szerint pedig nem így van. Ha a műveltek szemével nézzük a történéseket, akkor csak egy szűk szeletét látjuk a társadalomnak. „Az írásnak egyik végső paradoxonja, hogy tárgyi, valóságos akarna lenni, a dolgok alaprajzát szeretné adni, és mégis mindig *csak egyik perspektívájukat* képes papírra vetni. Ez ellen csak egy segítség van: ráébredni erre az adottságra, s azt nyíltan bevallani” (Mannheim 1996a: 234). Az ábrázolás, illetve a mögötte álló tudás tehát megszüntethetetlenül relatív. A teljesség megragadására éppen azért képtelen, mert mindig csak meghatározott megfigyelői pozícióból képes a világról szólni. Más pozícióból másként ragadható meg a világ. Ezt fogalmazta meg a későbbiekben Mannheim úgy, hogy a tudás létbeágyazott. S ha már nem tudjuk felszámolni látásmódunk korlátosságát, legalább tudatosítsuk. Milyenek is ezek az íróemberek (más szóval: az értelmiség), akik bármennyire is a világ szűk szelét látják, de Mannheim számára mégis ők nyújtják az azonosulási mintát, s önmagát közéjük sorolja?

Az értelmiségi az, aki életét a szellem művelésének szenteli, és minden más pl. származása, osztályhoz való tartozása másodlagos. Az értelmiségi életformát mint felülemelkedést a társadalmi érdekvilág küzdelmein, az emigrációs léthelyzetből fakadó keserűséggel elegyítve Mannheim így fogalmazta meg: „mi vagyunk az egyetlen talajtalan nemzetközi söpredék: akik könyveket írunk és olvasunk, s akiket írásban és olvasásban egyoldalúan csak a szellem érdekel” (Mannheim 1996a: 234). A művelődés, a humanitás iránti elkötelezettség az emberek új csoportját teremtette meg, és ez a csoportba tartozás keresztezi a gazdasági, szociológiai kategóriákat. Az értelmiség élet-

14 Mannheim és E.R. Curtius vitáját a Weimari Köztársaság időszakának értelmiségi közéletében elhelyezve elemző D. Hoeges is úgy látta, hogy „Mannheim 'Heidelbergi levelei'-ben már nagyon korán ki-rajzolódik annak a „szabadonlebegő értelmiségnek” a körvonalai, mely a tudásszociológiájában kulcsszerepet játszott.” (Hoeges 1994: 36).

formája olyan, ami kívülről, más társadalmi csoportok, osztályok felől nézve érthetetlen. Érthetetlen, mert láthatatlan a szellemi kapocs, ami összefűzi őket. „Mindig elcsodálkozom, mennyivel közelebb állok azokhoz, akik ennek a humanitásnak részesei, s ők mennyivel közelebb állnak hozzám, mint én vagy ők a maguk nemzetségbeli, de egészen más emberfajtájához” írja Mannheim (1996a: 234).

Áttekintve Karl Mannheim fiatalkori levelezését és első publikációit, remélhetően sikerült meggyőzően bemutatni, hogy a német emigráció időszakában a szociológia, tudásszociológia területén kialakított elméleti álláspontjának, sajátos látásmódjának néhány jellemzője fellelhető a korai, még Magyarországon eltöltött évek formálódó gondolatvilágában. Sőt, nemcsak az elméleti irányultság néhány vonásában, hanem intellektuális érdeklődésének témáiban is találhatunk közös pontokat. Legyen szó a későbbi munkásságának egyik főtémájáról, az értelmiségről, vagy egy gyakorta megjelenő „melléktémájáról”, a misztikus gondolkodásról. Ha egy gondolkodó életpályájának fiatalkori írásait a későbbi „nagy gondolatok” előzményeinek kikutatása céljából tekintjük át, és sikerül előzményeket felmutatni, akkor óhatatlanul felerősödik az életmű kontinuitásának képe. Meggyőződésem szerint Mannheimre illik ez a kép. Gondolkodói életpályájának magyarországi és németországi időszakát nem a radikális fordulatok jellemezték, hanem a folyamatos átépülés. Ebből a szempontból nem követte fiatalkori mesterét, Lukács Györgyöt, aki 1918 őszén Saulusból Paulussá válva politikailag a bolsevizmusra, filozófiailag pedig a marxizmusra esküdt fel.

IRODALOM

- Curtius, E.R. (1982). Soziologie – und ihre Grenzen. In Meja, V.–Stehr, N. Hrsg.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 417–426.
- Cs. Kiss L. (2007): Begegnungen mit Karl Mannheim. Manheim-Rezeption in Ungarn. In Balla, B.–Sparschuh, V.–Sterbling, A. Hrsg.: *Karl Mannheim*. Hamburg: Krämer, 109–128. A tanulmány hosszabb változata az alábbi helyen olvasható: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Iuridica, Tomus XLIX*. Budapest, 2008, 71–118.
- Diskussion über „Die Konkurrenz”*. (1982) In Meja, V.–Stehr, N. Hrsg.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 371–401.
- Elias, N. (1956). Problems of Involvement and Detachment. *British Journal of Sociology*, 7: 226–252.
- Elias, N. (2003): Visszaemlékezés Mannheim Károlyra. In Gellériné L.M. et al. szerk.: *Mannheim – tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 93–110.
- Felkai G. szerk. (1999): *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum.
- Felkai G.: Bevezetés. Kordiagnózis, tudásszociológia, tudományos politika. In Felkai G. szerk.: *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum, 7–85.
- Felkai G. (2007): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. II. köt. Budapest: Századvég.
- Gabel, J. (1981). Lucien Goldmann als Leser Karl Mannheims. In Stehr, N.–Meja, V. Hrsg.: *Wissenssoziologie*. Opladen: Westdeutscher, 384–392.
- Gellériné L.M. et al. szerk. (2003): *Mannheim – tanulmányok*. Budapest: Napvilág.
- Hoeges, D. (1994): *Kontroverse am Abgrund: Ernst Robert Curtius und Karl Mannheim*. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Karádi É.–Vezér E. szerk. (1980): *A Vasárnapi Kör*. Budapest: Gondolat.

- Kettler, D. (1967): *Marxismus und Kultur. Mannheim und Lukács in den ungarischen Revolutionen 1918/1919*. Neuwied und Berlin: Luchterhand.
- Mannheim K. (1917): Ernst Cassirer: Freiheit und Formstudien zur deutschen Geistesgeschichte. *Athenaeum*, 409–413.
- Mannheim, K. (1935): *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Leiden: A.W. Sijthoff. Magyarul olvasható részlet: Felkai G. szerk. (1999): *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum, 117–146.
- Mannheim, K. (1943): *Diagnosis of Our Time*. London: Routledge&Kegan Paul Ltd. Magyarul olvasható részlet: Felkai G. szerk. (1999): *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum, 157–216.
- Mannheim K. (1980a): Lélek és kultúra. In Karádi É.–Vezér E. szerk.: *A Vasárnapi Kör*. Budapest: Gondolat, 186–202.
- Mannheim, K. (1980b). *Strukturen des Denkens*. Hrsg. von Kettler, D.–Meja, V.–Stehr, N. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Mannheim, K. (1982). Zur Problematik der Soziologie in Deutschland. In Meja, V.–Stehr, N. Hrsg.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 417–426.
- Mannheim K. (1995): *A gondolkodás struktúrái*. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim Károly levelezése 1911–1946*. (1996a) Válogatta, jegyzeteket írta: Gábor É. Budapest: Argumentum Kiadó–MTA Lukács Archívum.
- Mannheim K. (1996b): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim K. (2000a): A tudásszociológia. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 2000, 299–343.
- Mannheim K. (2000b): A nemzedékek problémája. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 201–255.
- Mannheim K. (2000c): Adalékok a világnézet-értelmezés elméletéhez. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–65.
- Mannheim K. (2000d): Az ismeretelmélet szerkezetei elemzése. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 67–124.
- Meja, V.–Stehr, N. (1982): Zur gegenwärtigen Lage wissenschaftssoziologischer Konzeptionen. In Meja, V.–Stehr, N. Hrsg.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Wolff, K.H. (1978): Karl Mannheim. In Käsler, D. Hrsg.: *Klassiker des soziologischen Denkens*. II. Band. München: Beck, 286–387.

A KOMMUNIKATÍV ÉSZ KRITIKÁJA – KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS ÉS SZEMÉLYES IDENTITÁS

SIK Domonkos

Debreceni Egyetem BTK, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; e-mail: sikdom@gmail.com

Abstract: The following essay is aimed at confining the scope of *The Theory of Communicative Action* apropos of the problem of personal identity. For Habermas the notion of personal identity may be derived directly from the conclusions of his social theory: it is the specific part of the lifeworld (the meanings connected to the self) reproduced via communicative action. As communicative action is the mechanism of social integration as well, it is impossible to describe theoretically a personal identity that is distinct from the social in the Habermasian approach. This problem is solved in the paper with the help of Foucault's ideas on social power and subjectivation. Foucault introduces a constitutive dimension of power: he originates the modern subject from the individualization of power relations. By examining the subject in its opposition to social power, he offers an opportunity to describe a personal identity that is distinct from the social. In my opinion, by approaching to the concept of communicative action from a Foucaultian perspective, certain elements of power in the series of speech acts (that is certain dogmatic language uses) may be introduced as the expressions of the opposition against the logic of action coordination referring to the contours of personal identity. These dogmatic language uses may be specified based on the Kohlbergian–Habermasian ideas on moral development. In these cases the dogmatic language use does not require emancipation as it refers to personal identity, in this sense it reveals the limits of the scope of communicative rationality. In the final part of the paper the recognition-theoretical presuppositions of personal identity are introduced.

Összefoglaló: A tanulmányban *A kommunikatív cselekvés elmélete* érvényességének behatárolására teszek kísérletet a személyes identitás problematikája kapcsán. A személyes identitás fogalma a habermasi elméletben a társadalomelméleti belátásokból következik, nem más mint a kommunikatíván újratermelt életvilág önmagunkra vonatkozó szelete. Minthogy a kommunikatív cselekvés és az életvilág egyúttal a társadalmi integráció mechanizmusa is, így a habermasi megközelítésben nincs lehetőség a társadalmival szemben megfogalmazódó személyes identitás elméleti megragadására. A nehézséget a kései Foucault szubjektívációra és a hatalomként felfogott társadalmira vonatkozó gondolatai segítségével oldom fel. Foucault a hatalomnak – a neki való ellenállás révén – konstitutív dimenziót tulajdonít: a modernkori szubjektum kialakulását a hatalmi oppozíció egyéni szintűvé válásra vezeti vissza. Azáltal, hogy a szubjektumot a hatalommal való oppozíciójában ragadja meg,

lehetőséget teremt a habermasi elmélet kiegészítésére, a társadalmival szemben kifejeződő személyes identitás elméleti leírására. Foucault-i szellemben közelítve a kommunikatív cselekvés fogalmához, álláspontom szerint a beszédaktusok sorozatában megjelenő bizonyos hatalmi mozzanatokra, vagyis a dogmatikus jelentéshasználat bizonyos eseteire úgy tekinthetünk, mint a cselekvéskoordinációnak – más szóval a társadalmasodásnak – való ellenállás olyan kifejeződéseire, melyek a személyes identitás körvonalaira utalnak. A dogmatikus jelentéshasználat ily módon értelmezhető eseteit a morális fejlődésre vonatkozó kohlbérgi-habermasi gondolatok alapján azonosítom. Ezekben az esetekben – minthogy a személyes identitást fejezi ki – a dogmatikus jelentéshasználat nem szorul emancipációra, ebben az értelemben a kommunikatív ész érvényességének határait mutat rá. A dolgozat záró szakaszában azt vizsgálom meg, hogy az ily módon kifejeződő személyes identitásnak milyen elismerés-elméleti előfeltételei azonosíthatók.

Keywords: Habermas, Foucault, communicative action, personal identity, subjectivation, recognition

Kulcsszavak: Habermas, Foucault, kommunikatív cselekvés, személyes identitás, szubjektíváció, elismerés

BEVEZETÉS

Tanulmányom címe egy tágabb kutatási keretre utal.¹ Észkritikáiban Kant határmegvonásokra törekedett: annak meghatározására, hogy milyen kérdésekre terjed ki a tiszta és a gyakorlati ész hatásköre. Hasonló szándék vezérel engem is Habermas kritikai elméletének elemzésekor. Társadalom- és demokraciáelméletét, valamint morálfilozófiai programját Habermas egyaránt a nyelvhasználat formális pragmatikailag rekonstruált normatív elméletére alapozza, más szóval a „kommunikatív ész” elméletére. Álláspontja szerint a kölcsönös megértésre törekvő nyelvhasználatban kommunikatív racionalitáspotenciál rejlik. E potenciál olyan emancipatorikus lehetőséget hordoz magában, mely révén a felvilágosodás programjának mélyebb értelem adható, és mely által e program folytathatóvá válik. Talán nem túlzás, hogy Habermas munkásságának ezen emancipatorikus potenciál felmutatása adja meg a tétjét, hiszen az ész és a racionalizálódás egy olyan lehetőséget villantja fel, amely mentes az elnyomó tendenciáktól (lévén definíció szerint az uralommentességen alapul). Ezért az elméletét ért számtalan explicit és implicit bírálat közül alighanem a fenti igények kapcsán támadókat tekinthetjük a program egésze szempontjából a legjelentősebbeknek. Ezen bírálatok nagy része álláspontom szerint komoly tanulságokkal szolgál a habermasi kritikai elmélet számára. Úgy tekintek rájuk, mint az emancipatorikus kommunikatív ész hatáskörét kijelölő határookra. Ebben az értelemben nevezem kutatási tervem, mely során e bírálatokat konfrontálom a kritikai elmélettel „a kommunikatív ész kritikájá-

1 Ebbe a kutatási keretbe illeszkedik két korábbi tanulmányom, melyekben a pedagógiai cselekvésben és a szocializáció folyamatában igyekeztem differenciálni a kommunikatív racionalitás legitím és illegitím korlátozásai között (Sik 2007, 2008a).

nak”. Fontos hangsúlyozni, hogy a kommunikatív ész hatáskörének megvonása nem pusztán amiatt fontos, hogy tisztázzuk melyek azok a jelentések, amelyekre az igazolás logikája nem terjeszthető ki. A kommunikatív ész határainak azonosítása egyúttal hozzájárul a kommunikatív cselekvés működésének mélyebb megértéséhez is.

Az alábbi tanulmány tágabb kontextusát ezek a szempontok adják. A szűkebb kérdésfelvetés a személyes identitásra² vonatkozik. A személyes identitás kérdései *A kommunikatív cselekvés elméletében* nem tartoznak a fundamentális kérdések közé, a rájuk adandó válaszok a társadalomelméleti belátásokból következnek. A személyes identitás a szocializáció (mint az életvilág egyik újratermelési mechanizmusa) személyiség (mint az életvilág egyik strukturális komponense) szintjén értelmezett kimenete. Nem egy zárt értelemegység, hanem egy nyitott, folyton megújuló jelentéstartomány. A cselekvéskoordinációs helyzetekben termelődik újra, összefüggésben a cselekvéskoordináció többi újratermelési aspektusával (társadalmi integráció, kulturális újratermelés). Habermas álláspontjának megfelelően tehát a személyes identitás szociológiailag a cselekvéskoordinációs mechanizmusokon keresztül ragadható meg, a szocializáció további aspektusaival való összefüggésében.

Teoretikusan alárendelt szerepéből következően, a személyes identitás problematikáját Habermas nem részesítette kitéüntetett figyelemben. Így elemzéseiben nem kapott hangsúlyt egy olyan probléma, ami a 20. század filozófiai és szociológiai gondolkodásában egyaránt kiemelt helyet töltött be: a személyes identitásra a „társadalmi” felől leselkedő veszélyek elemzése. Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy ebből a szempontból felülvizsgáljam és kiegészítsem *A kommunikatív cselekvés elmélete* társadalomelméleti felépítményét, meghúzván az emancipatorikus ész érvényességének határvonalát. Első lépésben a személyes identitást a habermasi álláspontnak megfelelő eredeti – a kommunikatív cselekvés koncepciójába beágyazott – formájában mutatom be, mely álláspontom szerint beszűkített koncepciónak tekinthető.

A habermasi koncepció felülvizsgálatához kiindulási pontot a – Habermas társadalomelméletének több szempontból is alternatíváját nyújtó – kései Foucault genealógiája kínál. Foucault kései vizsgálódásainak középpontjában a tudás/hatalom konglomerátum azon átalakulási folyamatai állnak, melyek eredményeként a szubjektum, mint az önmagunkhoz való sajátos viszonyulás kialakult. Ebben az értelemben a foucault-i megközelítés ellentétes súlypontokkal veti fel a személyes identitás kérdését. Míg Habermas a társadalomelméleti kérdésnek alárendelve vizsgálja a személyes identitást, addig Foucault a szubjektívációra vonatkozó kérdésre választ keresve elemzi a hatalomként felfogott társadalmi. Ezért úgy gondolom, hogy érdemes átgondolni Foucault belátásai fényében miként egészíthető ki *A kommunikatív cselekvés elmélete* szisztematikus, ám beszűkített személyes identitás-fogalma. A második és a harmadik szakaszban erre teszek kísérletet, a személyes identitás beszédaktusok szekvenciájában történő Foucault által ihletett, alternatív lokalizálásával. Álláspontom szerint beszédaktusok sorozatában, a dogmatikus jelentés-használat kínál lehetőséget a társadalmival szemben értelmezett személyes identitás körvonalazására. Ugyanakkor nem minden dogmatikus jelentés-használatra igaz ez az állítás. A negyedik szakaszban azt vizsgálom meg, hogy a morális fejlődési fokok alapján miként különböztethető

2 A személyes identitás kifejezéssel a dolgozat során az identitás társadalmi aspektusától független, vagy egyenesen azzal szemben megfogalmazódó aspektusára utalok.

meg a személyes identitásra utaló dogmatikus jelentés-használat az emancipálandó dogmatikus jelentés-használattól. A záró szakaszban végül a személyes identitás konstitúciójának elismerés-elméleti előfeltételére mutatok rá, Honneth koncepciója segítségével.

KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS ÉS SZEMÉLYES IDENTITÁS

Habermas a személyes identitást alapvetően az életvilág egy szeletének tekinti, az önmagunkra vonatkozó jelentések tartományának (Habermas 1987: 142). Saját életvilág fogalmát a kommunikatív cselekvés komplementereként vezeti be, ilyenformán dinamizálva az eredeti fogalmat.³ Az életvilág kérdései e megalapozásból kifolyólag a cselekvéskoordinációra vonatkozó kérdésekre lesznek visszavezethetők. Ez a megközelítés több ponton is szakít a tudatfilozófiai életvilág koncepcióval. Ezek közül a legfontosabb, hogy nem zárt értelemegységeknek tekinti a jelentéseket, hanem létrejövetelük és érvényességük szempontjából egyaránt adott cselekvéshelyzetekhez kötött egységeknek. Így az életvilág tartalmi elemzése helyett, a jelentések beszédaktusok sorozatában történő újratermelésének elemzése kerül előtérbe. A jelentések újratermelési mechanizmusait Habermas formális pragmatikailag írja le, a kölcsönös megértés lehetőség-feltételeit rekonstruálva. E rekonstrukció eredményeként a beszédaktusok egymásra következésének lehetséges forgatókönyvét az alábbi táblázat szerint foglalhatjuk össze:

1. táblázat A beszédaktusok egymásra következésének lehetséges forgatókönyve

Lépések/ beszélők	„A” beszélő	„B” beszélő
1. lépés	„p” beszédaktus > érvényességi igények támasztása	
2. lépés		vagy „p” elfogadása > kölcsönös megértés
		vagy „p” valamelyik érvényességi igényének visszautasítása > „q” beszédaktus keletkezik
3. lépés	beszédaktusok sorozatának szándékolt vagy nem-szándékolt megszakítása > hamis konszenzus vagy konszenzus hiánya	
	vagy „q” elfogadása > „p” visszavonása > kölcsönös megértés	
	vagy „q” valamelyik érvényességi igényének visszautasítása > „r” beszédaktus keletkezik (...)	

Egy beszédaktus megtétele feleletigényt támasz a hallgatóval szemben, aki kétféleképp reagálhat: vagy elfogadja a beszédaktust (ilyenkor létrejön a kölcsönös megértés); vagy visszautasítja a három érvényességi igény (igazság, helyesség, őszinteség) mentén. A visszautasítás egy újabb beszédaktus keretében történik, amire ugyancsak e

3 A habermasi életvilág-fogalomhoz lásd tanulmányomat: Sik 2009a.

kétféle módon reagálhat az eredeti beszélő: vagy elfogadja a visszautasítás beszédaktusát (és ennek megfelelően visszavonja, vagy igazolja a vitatott érvényességi igényt); vagy visszautasítja a visszautasítás beszédaktusának valamely érvényességi igényét. A beszédaktusok láncolata addig tart, amíg kölcsönösen el nem fogadnak egy beszédaktust, vagyis közös jelentésben állapotodnak meg. Belátható ugyanakkor, hogy az interakció résztvevői nem szükségszerűen bizonyulnak mindvégig elszámoltathatónak, vagyis nem feltétlenül váltják be a beszédaktussal impliciten felvállalt garanciát és nem feltétlenül indokolják meg annak igazságát és helyességét. Ilyen esetben megtörik a beszédaktusok szekvenciájának logikája, ami a konszenzus ellehetetlenítését (erőszak) vagy torzulását (dogmatikus jelentések) eredményezi (Habermas 1984: 286–337).

A kommunikatív megalapozott életvilág – egyéni és nembeli – történeti dinamikáját Habermas kommunikatív racionalizálódásként, illetve annak torzulásaként írja le: a kommunikatív racionalitáspotenciál egyre kiterjedtebb (egyre több jelentés szorult igazolásra) és egyre nagyobb mértékű (az igazolások egyre racionálisabb formát öltenek) aktualizálódásaként (valamint ennek torzulásaként). A kommunikatív racionalizálódás egyéni szintű fejlődéslogikáját Kohlberg morális fejlődésmélete alapján rekonstruálja:⁴ az egyes morális fejlődési fokok különböző morális perspektívákat határoznak meg, és ezáltal különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusokat.⁵ A beszédaktusok táblázatban bemutatott sorozata minden esetben a cselekvők morális fejlődési foka által kijelölt morális rendbe ágyazódik. Vagyis abban az esetben vezet kölcsönös megértéshez a beszédaktusok sorozata, ha a cselekvők egymást olyan morális perspektívában látják, amely a beszédaktusok rendjének betartására kötelez (tehát a jelentések igazolására, vagy elvetésére). Abban az esetben, ha ilyen morális háttér nem áll rendelkezésre (ha nem olyasvalakiként érzlelik egymást a felek, akinek kötelesek igazolni, vagy elvetni jelentéseiket), a beszédaktusok szekvenciája dogmatizmus okán megszakad.⁶ Végül abban az esetben, amikor a beszélők szándékosan térnek el a beszédaktusok rendjétől (átváltanak nyelvi stratégiai cselekvésre), a morális rend tudatos megsértéséről beszélhetünk.

Ebben az elméleti kontextusban a személyes identitás a beszédaktusok és azok morális bázisa révén ragadható meg. Hiszen Habermas a személyes identitást az életvilág egy szeletének tekinti (az önmagunkra vonatkozó jelentések tartományának); az életvilágot pedig újratermelési mechanizmusai oldja fel. Az újratermelési mechanizmusok a morális fejlődési foktól függenek, ezért a személyes identitás is a morális fejlődés logikája által meghatározott cselekvéskoordinációs mechanizmusok formájában írható le. Az önmagunkról alkotott jelentéseket formálisan a morális fejlődési fok határozza meg, amennyiben ettől függ, hogy kikkel (tekintély birtokosa, érdek-vetélytárs, szerep birtokosa, normarendszer képviselője, „önmagában vett célnak” tekintett alter) való viszonyunkban, milyen racionalitású jelentés-létrehozási mechanizmus ke-

4 A nembeli kommunikatív racionalizálódás természetesen szintén nem független ettől a fejlődéslogikától, amennyiben az a jogfejlődést is áthatja (vö. Habermas 1987: 166–175).

5 Ezek rendre: tekintély, érdek, szerep, norma és diskurzuselven alapuló cselekvő-perspektívák és cselekvéskoordinációs mechanizmusok (Habermas 2001: 201).

6 Erről a problémáról, illetve meghaladásának lehetőségéről írtam két tanulmányomban: Sik 2008b, 2009b.

retei között hozzuk létre azokat.⁷ Ebben a felfogásban a morális fejlődéssel a személyes identitás is egyre átláthatóbbá válik: minthogy egyre racionálisabb jelentés-létrehozási mechanizmusban sajátítjuk el az önmagunkról alkotott jelentéseket, azok egyre inkább igazolt (és nem dogmatikus) jelentések formáját öltik. Ilyenformán a morális fejlődés a személyes identitásunkra való reflexió kiteljesedésével, a szabadság expanziójával is jár (amennyiben azon jelentések felett rendelkezünk, amelyeket igazoltságuk okán fogadunk el, szemben azokkal, amelyeket dogmatikusan).⁸

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Habermas a személyes identitást a kommunikatív racionalitás szempontja alapján, elsősorban az interakciós képességek szabadsági fokának perspektívájából tartja elemezhetőnek. Ez a megoldás társadalomelméletileg kétségtelen előnyökkel jár, ugyanakkor egy jellegzetes vakfolt jellemzi. Abból fakadóan, hogy Habermas a személyes identitás újratermelését ugyanazokhoz a cselekvéskoordinációs folyamatokhoz köti, mint amelyek a társadalmi integrációért is felelősek, a „társadalmasodás” és „individualizálódás” folyamatait nem tudja elméletileg elkülönítve kezelni.⁹ Ebből kifolyólag pedig nem tudja megragadni a két folyamat potenciális konfliktusait, ami pedig a személyes identitás leírásához nélkülözhetetlen. Ezen a ponton tehát kiegészítésre szorul *A kommunikatív cselekvés elmélete*, méghozzá oly módon, hogy a társadalmasodás és az individualizálódás folyamatainak konfliktusa szisztematikus módon leírhatóvá váljon. Foucault pontosan ennek a konfliktusnak nyújtotta eredeti elemzését, ezért a feladathoz vizsgálódásainak ismertetésével látok hozzá.

HATALOM ÉS SZUBJEKTIVÁCIÓ

Az egyén és a társadalom közti konfliktus bevett értelmezésének két típusát az – inkább filozófiai témaként felmerülő – „egyént elnyomó társadalmi” és az – inkább szociológiai kontextusban megjelenő – „társadalmi dezintegráló individualizáció” alkotja.¹⁰ Ezen értelmezések egyoldalúságát haladják meg Foucault elemzései. Tömören fogalmazva azt mondhatnánk, hogy a két koncepciót úgy ötvözi, hogy a hatalomként felfogott társadalmi eredőjeként tekint az individuum azon sajátos formájára, ami a kései modern társadalmakban alakult ki (és melynek megjelenését kritikussai dezintegráló jelenségként írták le). Ilyenformán magán a szubjektum fogalmán belül mutatja be azokat a konfliktusokat, amit elődei csupán külön-külön, egyoldalúan tud-

7 Ezt a mélyebb jelentést adja, Habermas Mead eredeti elméletének, amely az identitást a társas interakciók eredőjeként magyarázza (vö. Habermas 1995).

8 A személyes identitás habermasi koncepciója jól láthatóan a hegeli reflexió és a freudi pszichoanalízis nyomát viseli magán, amennyiben az önatvilágítás (transzparencia) mércéjével értékeli a személyes identitást. Ezen hatások szisztematikus formában a *Megismerés és érdekben* érhető tetten (lásd ehhez: Sik 2008c).

9 A továbbiakban ezzel a két kifejezéssel jelölöm a szocializáció két különböző aspektusát: a társadalmi cselekvésre való képesség elsajátítását (társadalmasodás), illetve az önmagunkhoz való viszony kialakulását (individualizálódás). Erre a megkülönböztetésre azért van szükség, mert a meadi-habermasi terminológiában a két folyamat egyaránt szocializációként kerül értelmezésre, elfedve a köztük lévő potenciális konfliktus teoretikus megragadásának lehetőségét.

10 Előbbire Heidegger „das Man” koncepciója, utóbbira pedig Durkheim társadalmi integrációra vonatkozó elemzései szolgálhatnak például (vö. például az „egoista öngyilkosság” fogalma).

tak megragadni. Mindez lehetőséget teremt arra, hogy velük szemben egyaránt bemutassa a társadalom (hatalom) és egyén viszonyának teremtő és romboló tendenciáit.

Témánk szempontjából legfontosabb gondolatait az 1982-ben született *A szubjektum és a hatalomban* [*Le sujet et le pouvoir*] foglalja össze. Ebben a rövid esszében Foucault arra vállalkozik, hogy kutatásait újraértelmezze, rámutasson arra, hogy az őt valójában motiváló kérdés mindvégig az emberi lényeket szubjektummá alakító tendenciákra, a szubjektívációs technikákra irányult (Foucault 1994: 223).¹¹ Azokat a hatásokat próbálta történetileg rekonstruálni, amelyek eredményeként a szubjektum környezetével való viszonyában létrejön.¹² Ezek között kiemelt jelentőségűek azok a szerteágazó hatalmi viszonyok, amelyekbe az egyén belekerül. Ezeket a hatalmi viszonyokat állítja tehát vizsgálódásai középpontjába Foucault. Ahhoz ugyanakkor, hogy a hatalmat ebben az egyszerre konstruktív és destruktív formában ragadhassa meg, szakítania kell a hagyományos megközelítésekkel és a hatalom alternatív elméletét kell kidolgoznia.

Felfogása szerint a bevett hatalom-koncepciókat két hiba jellemzi: egyfelől a hatalmat csupán elnyomó szerepben hajlandóak látni (akár a ráció, akár az irracionalitás hatalmáról legyen is szó); másfelől a hatalmi mechanizmusoknak csupán kisebb hányadát kitevő, láthatóbb megnyilvánulásairól vesznek tudomást (pl. politikai hatalom, gazdasági elnyomás stb.). Foucault javaslata ezeknek a korlátoknak a meghaladására vonatkozik. Egy olyan hatalom-koncepciót javasol, mely konstruktív mozzanatot is tartalmaz, és a hatalom kevésbé szembe tűnő megnyilvánulásainak vizsgálatára fókuszál.¹³ Egy ilyen értelemben vett hatalmat elsősorban hétköznapi működésének feltárása révén elemezhetünk. A hatalom hétköznapi megnyilvánulásának legfontosabb indikátora Foucault szerint az ellenállás: azokban a helyzetekben, amikor valamilyen ellenállást figyelhetünk meg, a hatalom működésére következtethetünk (Foucault 1994: 226).¹⁴ Az ellenállás ilyenformán a hatalom inherens sajátossága, egyik sem képzelhető el a másik nélkül.¹⁵ Az ellenállás fogalma egyúttal az összekötő kapocs hatalom és szubjektum között, hiszen az ellenállás a hatalom szubjektumon megjelenő lenyomata. Az, hogy milyen strukturális sajátosságokkal jellemezhető a szubjektum, attól függ, hogy milyen strukturális sajátosságoknak áll ellen. Pontosan ebben, az általa implikált oppozícióban rejlik a hatalom szubjektumteremtő mozzanata. A hatalom-ellenállás oppozíció egyik legfontosabb kifejeződése az igazságtörvények

11 Foucault kései művei közül számos példa említhető ennek alátámasztására: megemlíthetők *A szexualitás története* elkészült és tervezett kötetei (Foucault 1999), valamint előadások (Foucault 1993). A témához kapcsolódó másodlagos irodalomból lásd Allen 2000; Peters 2003; Luxon 2008.

12 Honneth ezt a megközelítést *A felvilágosodás dialektikájának rendszerelméletei* továbbgondolásaként jellemzi (Honneth 1993).

13 Erre utal egyik tanulmányának beszédes címe: *A hatalom mikroftizikája* (Foucault 2000); valamint az általa használt olyan szóképek, mint a társadalom „kapillárisaiban” megjelenő hatalom.

14 Ez a belátás mélyen merít Durkheim módszertani megfontolásaiából. Durkheim a társadalmi tényeket végső soron a szankciókra, mint a kényszerítő jelleg megnyilvánulásaira vezeti vissza. Vagyis álláspontja szerint azáltal tudunk a társadalmi tényekről, hogy megszegésük esetén kényszerbe ütközünk. Ebben az értelemben Durkheim megelőlegezi azt a gondolatot, hogy a kényszerek formálják az egyént, amennyiben ezek révén tesszük belsővé a társadalmi tényeket. Ugyanakkor Foucault továbblép ezen az állásponton: rámutat, hogy a kényszerek struktúrájának történeti átalakulása eredményezte magát az a konstellációt, melyben egyáltalán szubjektumról és társadalmiról beszélhetünk.

15 Ezért is írja Foucault, hogy szabadság nélkül nem képzelhető el hatalom sem (Foucault 1994: 238).

formáját ölti: a hatalom minden esetben megteremti saját igazságtörvényeit, melyeket kényszerként alkalmaz, az ellenálló pedig igyekszik ezen igazságtörvényeket tagadni (velük szembe sajátját szegezni).

*A szubjektum és a hatalom*ban Foucault megkülönbözteti a modern szubjektumteremtő hatalmi konstellációtól azokat a történeti konstellációkat, melyekben a hatalom-ellenállás oppozíció az uralom adott formái elleni vívott harc (feudalizmus), illetve a gazdasági kizsákmányolás elleni harc (ipari forradalom kora) formáját öltötte (Foucault 1994: 227). Ezek az oppozíciók a mai értelemben vett szubjektum kialakulásához szükségesnél eltérő keretet nyújtottak az egyén formálódásához: azt az etnikai, vallási uralom, vagy a gazdasági pozíció alapján, társadalmi szinten határozták meg. A modern értelemben vett szubjektum ezzel szemben nem társadalmi, hanem egyéni szintű hatalmi oppozíciók által formálódik. A hatalom ugyanis immáron nem társadalmi csoportokra, hanem egyénekre vonatkozik, ezáltal nem a társadalmi csoportok, hanem a szubjektumok kialakulásához járul hozzá. Az oppozíciók ezen új formájának kialakulását Foucault a keresztény egyház pásztori hatalmának szekularizálásával, az állam polgáraitra irányuló biopolitikai figyelmének kialakulásával magyarázza.¹⁶ A szekularizált pásztori hatalom jellemzője, hogy – akárcsak az egyházi pásztori hatalom – az egyénekre irányul, továbbá titkaik kifürkészésére és ezen keresztül való irányításukra törekszik, ugyanakkor – az egyházi pásztori hatalommal szemben – céljai evilágiak (biopolitika), továbbá tudományos és adminisztratív apparátusa révén sokkal kiterjedtebb, hatékonyabb (Foucault 1994: 229–231). A szekularizált pásztori hatalom hatékonyabbá válása tehát a tudás növekedése, az ellenőrzés kiterjedtségének és integráltságának növekedése idézi elő. Foucault szerint ez a történeti tendencia azonban semmiképp sem értelmezendő kizárólag az elnyomás, vagy az erőszak növekedéseként, emellett a szubjektum új formáját lehetővé tevő konstelláció létrejöttéként is kell rá tekinteni.

Foucault és Habermas koncepciójának áttekintése után immáron lehetőségünk van a nézeteik közti különbség világos megfogalmazására.¹⁷ Addig a pontig nincs nézetkülönbség közöttük, hogy mindketten egymást kiegészítő folyamatnak tekintik a társadalmasodást és az individualizációt. Azonban eltérő hatalomfelfogásukból fakadóan a két folyamat viszonyát mégis gyökeresen eltérőnek látják. Habermas számára a hatalom a kommunikatív cselekvéssel kapcsolatban értelmezhető, kizárólag azt poten-

16 Foucault utolsó nagyszabású terve, a *Szexualitás történetének* megírása, ebbe a kontextusba ágyazódik. A befejezett második és harmadik kötetben az i.e. 4-1. századi követi nyomon azokat a folyamatokat, melyek során a szubjektum technikai átalakultak, és megjelentek az „önmagunkkal való törődés”, a „szubjektum hermeneutikája” mint sajátos szubjektívációs technikák. Ezen technikák történetét folytatva volna további három kötetben, azonban halála megakadályozta ebben.

17 Foucault és Habermas „vitájáról” több tanulmánykötet (Kelly 1994; Ashenden–Owen 1999) és számtalan tanulmány íródott, annak ellenére, hogy voltaképpen nem beszélhetünk tényleges vitáról a két szerző között, hiszen Foucault soha nem nyilatkozott érdemben a habermasi társadalomelméletről. A vita ezért elsősorban a másodlagos irodalom szintjén zajlik. Habermas saját bírálatát *Filozófiai diskurzus a modernségről*-ben fejti ki. Álláspontja szerint amennyiben a diskurzusok és az ellendiskurzusok egyaránt a hatalom termékei, úgy a kritika számára nem marad hely (Habermas 1998: 231). Habermas koncepciójának Foucault felőli bírálatai közül J. Tully *To Think and Act Differently: Foucault's Four Reciprocal Objections to Habermas' Theory* című tanulmánya emelhető ki. Álláspontja szerint Foucault Habermasszal szemben arra rámutatva érvelhetne, hogy Habermas kritikája kevésbé fundamentális szintet érint. Míg Habermas egy transzcendentális szubjektum fogalomból indul ki, addig Foucault ennek a szubjektumnak a kialakulását próbálja magyarázni (Tully 1999: 91).

ciálisan torzító veszélyként. Mivel mind a társadalmasodás, mind az individualizálódás mechanizmusának a kommunikatív cselekvést tekinti, ezért számára a hatalom nem társadalmasodás és individualizálódás folyamatai között, hanem külön a társadalmasodás, és külön az individualizálódás folyamatában értelmeződik. Ilyenformán Habermas elszalasztja a lehetőséget, hogy társadalmasodás és individualizáció viszonylatában is azonosítsa a hatalom szerepét. Ezzel szemben Foucault a hatalmat társadalmasodás és individualizálódás viszonylatában értelmezi, annak konstitutív szerepét is feltárva, a hatalmat nem pusztán elnyomó, hanem szükségszerűen ellenállást implikáló instanciaként kezelve. Viszont nem tud beszámolni arról, hogy az egyszerre konstitutív és destruktív szerepben felfogott hatalom mely megnyilvánulásai bírálhatók. Habermas és Foucault értelmezését ennyiben egyaránt beszűkítettnek tekinthetjük.¹⁸ A következő két szakaszban arra teszek kísérletet, hogy mindkettejük belátásaiból levonjam a tanulságokat és a személyes identitás egy teljesebb társadalomelméleti értelmezését vázoljam fel.

SZUBJEKTIVÁCIÓ ÉS DOGMATIKUS JELENTÉS-HASZNÁLAT

Foucault hatalom-fogalmának a habermasi társadalomelméletre vonatkozó legfontosabb tanulságai a hatalom oppozíciós felfogásából következnek, valamint abból a módszertani elvből, hogy az előzetes teoretikus definíció helyett, az ellenállások alapján azonosítsuk a hatalmat. Foucault szerint a hatalom minden esetben a neki való ellenszegülésre utal, ez teszi felismerhetővé és ez teszi lehetővé, hogy konstitutív dimenzióit is feltárjuk. *A kommunikatív cselekvés elméletében* a hatalmat kommunikatív cselekvés pragmatikai szintjén lokalizálhatjuk. A hatalom megnyilvánulásának a beszédaktusok érvényességi igény támasztás-elfogadás/elutasítás-igazolás logikája szerinti szekvenciájával való szándékos visszaélést (manipuláció, hazugság), vagy annak szándékolatlan megtörését (dogmatikus jelentések) tekinthetjük. Ezeket a szándékosan vagy szándékolatlanul torzított cselekvéskoordinációs mechanizmusokat (a hatalom Habermas által azonosított megnyilvánulásait) elemzem a foucault-i belátások fényében az alábbi szakaszban. Arra a kérdésre keresek választ, hogy a cselekvéskoordináción belül megjelenő hatalom szándékolt és szándékolatlan formái milyen szubjektívációs funkciót töltenek be.

Szándékos nyelvi stratégiai cselekvésről abban az esetben beszélünk, ha az egyik cselekvő a pragmatikai szabályokkal szándékosan visszaél, azokat saját céljainak megfelelően igyekszik kihasználni. Az eredeti nyelvhasználat szabályaival visszaélő félről belátható, hogy hatalmi viszony létrejöttét kezdeményezi, explicit célja a társ „kormányzása”. Ebben a helyzetben a hatalom-ellenállás oppozíció a két cselekvőre értelmezhető. A cselekvők arra törekcsenek, hogy saját igazságtörvényüket érvénye-

18 Ezen a ponton egyetértőleg utalnék A. Allen egy írására, melyben amellet érvel, hogy a Foucault-Habermas vitát a szubjektíváció szempontjából érdemes szemügyre venni. Álláspontja szerint ugyanis mindkét szerző egyoldalúan elemzi a kérdést: Foucault nem vesz tudomást a kommunikatív racionalitás, Habermas pedig a hatalom konstitutív mozzanatáról, noha egy teljes képet csak a két szempont egyidejű érvényesítésével nyerhetnénk (Allen 2009: 5). Allenhez hasonlóan én is azt gondolom, hogy kettejük belátásai termékeny módon ötvözhetőek – egyebek mellett – a következő szakaszban bemutatott módon.

sítsék társukéval szemben. Ebben a típusú hatalmi oppozícióban a szubjektum egy vetélytárral való viszonyában, saját érdekeinek védelmezőjeként konstituálódik.

Dogmatikus jelentésekről akkor beszélünk, ha az egyik fél annak ellenére ragaszkodik egy jelentéshez, hogy társa visszautasította az érvényességi igényeket és a visszautasításra nem tud igazolással felelni. A dogmatikus jelentések a jelentés-használat elmélete alapján inadekvát nyelvhasználatnak tekinthetők. Annyiban inadekvát a dogmatikus jelentés-használat, hogy folytathatatlan állapotot idéz elő a beszédaktusok sorozatában. A kétségbe vont érvényességi igény igazolásának és a beszédaktus visszavonásának együttes elmulasztása folytathatatlaná teszi a kommunikatív cselekvést, hiszen csak az igazolásra vagy visszavonásra lehet kommunikatíván reagálni. Ebben az értelemben a dogmatikus jelentések magával a beszédaktusok rendjével szembeni ellenállás nyomainak tekinthetők. Fontos hangsúlyozni, hogy szemben a szándékos nyelvi stratégiai cselekvéssel, a dogmatikus jelentés-használat esetében nem arról van szó, hogy valamelyik cselekvő visszaél célja elérése érdekében a nyelvhasználat pragmatikai szabályaival, hanem arról, hogy magukat a szabályokat tagadja meg. Vagyis ebben az esetben nem a másik szubjektummal szembeni viszonyában értelmeződik a hatalom-ellenállás oppozíció, hanem magával az „érvelő ész normáival” szemben.¹⁹

Kérdés, mit fejez ki az érvelő ész normáival szembeni oppozíció? Az érvelő ész normái a torzítatlan kommunikatív cselekvés formális pragmatikailag rekonstruált forogatókönyvét fejezik ki. Az érvelő ész normáinak betartásával kölcsönös megértésre juthatnak az együtt cselekedni vágyók, még hozzá a célból, hogy adott társas cselekvést koordináljanak. Ebben az értelemben az érvelő ész normái a cselekvéskoordináció, vagyis a társas cselekvés összehangolásának feltételei. Ezért azt mondhatjuk, hogy az érvelő ész normáinak való ellenszegülés a cselekvéskoordinációnak való ellenállás jelenként határozható meg, más szóval a társadalmasodás folyamatának való ellenállásként. Ebben a típusú hatalmi oppozícióban tehát – szemben a nyelvi stratégiai cselekvéssel – nem egy másik szubjektummal való viszonyában, hanem a társadalmasodásnak való ellenszegülés révén konstituálódik a szubjektum, vagyis a társadalmiától független mivoltában.

A dogmatikus jelentés-használatban megjelenő oppozíció értelmezése lehetővé teszi a társadalmasodás és individualizálódás tendenciái közti konfliktus habermasi társadalomelméleten belüli konceptualizálását, a személyes identitás teljesebb leírását. A szándékolt nyelvi stratégiai cselekvés által teremtett hatalmi oppozíció az egyénre más szubjektumokkal való viszonyában vonatkozik, ezáltal érdekvezérelt szubjektummá válásához járul hozzá. Ezzel szemben a cselekvéskoordinációnak ellenszegülő hatalmi oppozícióban a szubjektum a társadalmiától való függetlenségében,

19 A dogmatikus jelentések kapcsán megmutatózó oppozíció feltárja *A kommunikatív cselekvés elméletébe* impliciten beépített sajátos „igazságtörvényt”, vagyis hatalmi mozzanatot. Ez az igazságtörvény nem más mint maga a beszédaktusok formális pragmatikailag rekonstruált rendje, a kommunikatív racionalitás. Jól ismert Habermas válasza, miszerint a beszédaktusok kölcsönös megértéshez vezető sorozatát alternatívanélkülisége igazolja, vagyis ettől nem lehet eltérni, ha valaki komolyan szeretne érvelő vitát folytatni. Jól ismert ugyanakkor e választ el nem fogadók érvei is (pl. Taylor 1991), miszerint az érvelő ész normáinak alternatívanélküliségéből nem következik az érvelő ész alternatívanélkülisége. Márpedig amennyiben az érvelő észnek vannak alternatívái, úgy normáinak erőltetése foucault-i értelemben egy igazságtörvény alkalmazásának minősül, vagyis egy hatalom megnyilvánulásának tekinthető. Ennek a belátásnak fontos szerepe lesz a továbbiakban.

más szóval egyediségében termelődik újra. Ezért azt gondolom, hogy a dogmatikus jelentések a társadalmitól független személyes identitás körvonalaira utalnak, a társadalmisodás és individualizálódás közti konfliktust fejezik ki. Belátható, hogy a nyelvi stratégiai cselekvésekre ugyanez nem mondható el: azok ugyanis nem lépnek ki a cselekvéskoordináció keretei közül (nem vállalják a társas cselekvés feladását), csupán saját javukra próbálják használni azt.

A dogmatikus jelentések konstitutív szerepének felmutatása, Habermas személyes identitás újratermelésére vonatkozó elképzeléseit az újratermelési mechanizmusok egy komplementerével egészíti ki. *A kommunikatív cselekvés elmélete* alapján a személyes identitás újratermelése az életvilág egy szeletének (önmagunkra vonatkozó jelentések) újratermeléseként írható le. Ebben a kontextusban a dogmatikus jelentések kizárólag a személyes identitás újratermelését torzító szerepben azonosíthatók, továbbá a személyes identitás társadalmival szembeni konfliktusa nem ragadható meg. Ezt a megközelítést Foucault alapján kiegészíthetjük azzal, hogy a dogmatikus jelentésekre mint a társadalminak való ellenszegülés indikátoraira tekintünk és ennyiben a személyes identitás újratermelésében további konstitutív mozzanatként kezeljük őket.

Egy bizonyos értelemben ez a kiegészítés a dogmatikus jelentések „rehabilitációját” eredményezi, amennyiben torzító szerepük kizárólagosságát kérdőjelezi meg.²⁰ A dogmatikus jelentések a személyes identitás azon rétegeire utalnak, amelyeket annak ellenére is elismerendőként kezel az egyén, hogy erre racionálisan tudná motiválni társát. Ezek a jelentések kiemelt fontosságúnak tekinthetők több szempontból. Egyrészt azért, mert maguk a potenciálisan igazolt jelentések végső soron valamilyen dogmatikus jelentés-használatra vezethetők vissza, mely jelentéseknek az igazolás szempontjából fundamentális jelentőségük van.²¹ Másrészt azért, mert a személyes identitás azon tartományára utalnak, amely kimondottan a társadalmitól való függetlenedést fejezik ki, amelyet akár azon az áron is vállal az egyén, hogy ezzel társadalmi elismerését kockáztatja. A dogmatikus jelentés-használat során a cselekvéskoordináció társadalmi integrációs funkcióját feladja az egyén (hiszen a dogmatikus jelentés-használat megszakítja a cselekvéskoordinációt), a személyes identitás újratermelő funkció kedvéért (azért, hogy egy jelentés érvényességét fenntartsa).

20 Rehabilitációra azért van szükség, mert a dogmatikus jelentésekre vonatkozó morális gyanú az újkori filozófia történetébe mélyen beágyazódott, egészen a kései Kant „közjog transzcendentális formulájáig”, a morális törvény nyilvánosság-alapú újrafogalmazásáig vezethető vissza (ez így szól: „Jogtalan minden mások jogait érintő cselekedet, ha maximája nem tűri a nyilvánosságot.” [Kant 1995: 304]). Ahogy arra Arendt rámutatott, ebből a belátásból az következik, hogy a titok mozzanata a morális törvényszerűség indikátorának tekinthető (Arendt 2002: 245–248). Ez a gondolat él tovább a diskurzusetikában is, a dogmatikus jelentésekre vonatkozóan: az igazolás megtagadásával indokai feltárását utasítja vissza a cselekvő, vagyis valamit titokban hagy. A dogmatikus jelentések rehabilitációja ennek megfelelően nem más, mint a titok morális-indikátor szerepének keretek közé szorítása, arra való rámutatás, hogy bizonyos titkoknak konstitutív szerepük is van.

21 Ennek alternatívája az lenne, ha öngazoló állításokra lennének visszavezethetők az életvilág fundamentális elemei. Azonban öngazoló állítások léte kétségesnek tekinthető. Hiszen az újkori filozófia története (Descartes-tal kezdődően) számtalan példát szolgáltat az önevidens megalapozásra tett kísérletekre és a velük szemben született ellenvetésekre. Minthogy maga a megfogalmazott kétely az önevidencia cáfolata, úgy tűnik, hogy az önevidens állításokon nyugvó jelentésrendszerek lehetősége legalábbis kétségesnek tekinthető. Ebből pedig az következik, hogy a fennálló jelentésrendszerek többnyire dogmatikus fundamentumon nyugszanak.

A dogmatikus jelentések személyes identitás kifejeződésével, egy az egyben történő megfeleltetése természetesen nem egyeztethető össze a habermasi társadalomelmélettel. Ugyanis Habermas egy – az egész gondolkodói pályafutása során fenntartott – fundamentális meggyőződésének mondanak ellent. Annak a meggyőződésnek, hogy a késő modernitásban a kritikai elmélet egyedüli hiteles normatív bázisa az igazolási eljárások uralommentes formája, és hogy az emancipáció adekvát útja ezen forma kiterjesztése. Álláspontom szerint ugyanakkor ez az ellentmondás feloldható. Mégpedig úgy, hogy megkülönböztetjük egymástól a dogmatikus jelentések azon körét, amelyek ténylegesen a személyes identitás körvonalait adják (és ilyenformán nem szorulnak emancipációra), azoktól a dogmatikus jelentésektől, amelyek csak látszólag (és amelyek emancipációra szorulnak). Erre teszek kísérletet a következő szakaszban, Habermas morális fejlődéssel kapcsolatos gondolatai alapján.

DOGMATIKUS JELENTÉSEK A KÜLÖNBÖZŐ RACIONALITÁSÚ CSELEKVÉSKOORDINÁCIÓKBAN

Mindeddig a dogmatikus jelentéseket az uralommentes kommunikatív cselekvéssel való összefüggésükben vizsgáltam. Habermas a kommunikatív cselekvés uralommentes modellje mellett ugyanakkor foglalkozott a cselekvéskoordináció kevésbé racionális fajtáival is, valamint azok fejlődéslogikájával. *Morális tudat és kommunikatív cselekvés* című tanulmányában a morális fejlődés Kohlbergi skálájának megfelelően megkülönbözteti egymástól a tekintélyvezérelt interakciót, az érdekevezérelt interakciót, a szerep alapú interakciót, a normavezérelt interakciót és az uralommentes vitát (Habermas 2001: 201). A cselekvéskoordináció e különböző típusaiban a dogmatikus jelentések kommunikatív cselekvésbeli szerepéről elmondottak külön-külön értelmezést igényelnek.

A – prekonvencionális morális szinten lévő – tekintélyvezérelt interakcióban a vitás kérdésekben a tekintéllyel bíró fél szava dönt. Ebben az interakció-típusban a kommunikatív racionalitás semmilyen mértékben nincs jelen, így dogmatikus jelentés-használatról sem beszélhetünk (hiszen az igazolás kérdése fel sem merül). A cselekvéskoordináció alapja a tekintély, ezért a társadalmival szembeni ellenállás a tekintélyek rendjének való ellenállásként azonosítható. Hasonlóképpen a második morális fokon megfigyelhető érdekevezérelt interakcióban sem beszélhetünk kommunikatív racionalitáspotenciálról. Az érdekevezérelt interakciót a személyes érdekek határozzák meg, ezért azok kizárólagosságának feladásával (a társadalmi érdekeket figyelembe véve) lehet a társadalmasodásnak ellenállni ezen a fokon.

A – konvencionális morális szinten lévő – szerep alapú interakcióban jelenik meg először valós esély a kommunikatív racionalitáspotenciál aktualizálódására. Bizonyos szerepek közötti viszony ugyanis az ennek megfelelő interakciót írja elő, amennyiben bizonyos szerepek intézményesített jogosítvánnyal rendelkeznek – más szerepekkel való viszonyukban – a jelentések igazolásának számonkérésére. Ezekben a viszonyokban kínálkozik tehát először lehetőség arra, hogy a kommunikatív racionalitással szemben ellenállás alakuljon ki. Azonban minthogy ez az ellenállás adott szerepviszonyokhoz igazodik, ezért nem független maguktól a szerepviszonyoktól sem. Az adott szerepviszonyhoz kötött dogmatikus jelentés-használatban összefonódik a szerep-

struktúrájának való ellenállás a kommunikatív racionalitásnak való ellenállással. Hasonlóképp értelmezhető a normavezérelt interakció is, melyben a szerepek helyett közvetlenül a normarendszer definiálja azokat a helyzeteket, amelyekben a kommunikatív racionalitást érvényesíteni kell. Minthogy a normák szabják meg, hogy mely interakciókban igazolandók a jelentések, ezért az igazolás logikájának megtörése nem csak az érvelő ész normáinak való ellenállást, hanem legalább annyira a normarendszernek való ellenállást is kifejezi.

A prekonvencionális és konvencionális morális szintnek megfelelő cselekvéskoordinációs mechanizmusok vizsgálatából kiderül, hogy ezeken a szinteken a társadalmasodásnak való ellenállást nem lehet tiszta formában megragadni. Mind-egyik korlátozott racionalitású cselekvéskoordinációs mechanizmus visszautasítása egy alternatív cselekvéskoordinációs mechanizmus alkalmazását implikálja.²² Ezeken a morális fokokon azt mondhatjuk, hogy a társadalmasodásnak való ellenállás valójában annak egy konkrét formájára való nemet mondást fejez ki, nem magának a cselekvéskoordinációnak a visszautasítását. Ezért ténylegesen ezeken a fokokon még nem következtethetünk a dogmatikus jelentés-használat személyes identitás-konstituáló funkciójára következtetni. Erre ténylegesen csak posztkonvencionális morális szinten nyílik lehetőség, amennyiben ott magát az igazolások logikájához kötött cselekvéskoordinációt utasítja vissza a cselekvő.

A prekonvencionális és konvencionális morális szinten a cselekvéskoordinációs mechanizmusok logikájának való ellenállás soha nem tisztán a társadalmasodásnak való ellenállást fejezi ki, hanem összefonódik a társadalmasodás adott formájának való ellenállással (a hatalomnak, a rivális másikkal, a szerepeknek, a normáknak való ellenállással).²³ Ezért még azokban az esetekben sem következtethetünk a társadalmi függetlenedő személyes identitás konstitúciójára, ahol már beszélhetünk dogmatikus jelentés-használatról (konvencionális szint), amennyiben a dogmatikus jelentés-használat ezekben az esetekben is egy másik típusú cselekvéskoordináció (a normatív, majd az uralommentes kommunikatív cselekvés) választását fejezi ki, egy „másik társadalmi”, nem pedig a „nem-társadalmi” választását. Ilyenformán a posztkonvencionális megelőző szinteken a személyes identitás soha nem különül el a társadalmi identitástól.

Ezzel szemben a posztkonvencionális szinten az igazolások logikája az interakció alapértelmezett normája, vagyis nem ágyazódik semmilyen társadalmilag meghatározott kontextusba. Ezért a neki való ellenállás sem fonódik össze semmilyen konkrét társadalmi való ellenállással, vagyis egy másik társadalmi választásával. Ehelyett magát a társadalmasodásnak való ellenállást fejezi ki. Posztkonvencionális morális szinten a cselekvők egymást – kanti értelemben – „önmagában vett célnak” tekintik. Ilyenformán az önmagában vett célként tekintett másoktól, vagyis tisztán a másoktól való függetlenség vágya fejeződik ki az uralommentes kommunikatív cselekvés logi-

22 A tekintély alapú cselekvéskoordináció megtagadása az érdekvezérelt interakciót, annak megtagadása a szerepe alapú cselekvéskoordinációt, annak megtagadása a normavezérelt interakciót és annak megtagadása az uralommentes kommunikatív cselekvést implikálja.

23 Ebből fakadóan a cselekvéskoordinációnak posztkonvencionálisnál korábbi fokokon való ellenállásban, a személyes identitás kifejeződése, összefonódik a morális fejlődéssel. Ezt az összefüggést feltárva felmerül az a kidolgozandó kérdés, hogy pontosan milyen szerepet játszik a személyes identitás utáni vágy a morális fejlődés folyamatában?

kájának való ellenállásban. Tekintve, hogy az önmagában vett célnak tekintett másik minden társadalmi kontextustól független szubjektum, ezért a vele való együttműködésnek való ellenállás egy olyan szubjektum konstitúciójához való hozzájárulásként értelmezhető, ami a társadalmitól független másikkal áll ellent, és ezáltal önmagát is tisztán a társadalmitól való függetlenségében hozza létre. Ebben az értelemben beszélhetünk ténylegesen a cselekvéskoordinációnak való ellenállás személyes identitás-teremtő funkciójáról.

A posztkonvencionális morális fokon megjelenő, személyes identitás körvonalaira utaló dogmatikus jelentés-használatot talán úgy a legkönnyebb elképzelni, ha olyan helyzetekre gondolunk, amelyben a cselekvő tudja, hogy bár igazolnia vagy elvetnie kellene adott jelentést, annak ellenére is kitar mellette, hogy egyiket sem teszi. Vagyis a kommunikatív irracionalitás, a többiek értetlenségének és ezáltal a közös cselekvés veszélyeztetésének tudatos vállalása fejezi ki a személyes identitás körvonalait (konkrét példaként az érzelmeik, hitek említhetők).²⁴ A prekonvencionális és konvencionális fokon megjelenő dogmatikus jelentések nem a társadalminak mint olyannak való ellenállást, hanem a konkrét társadalmi kontextusnak való ellenállást fejezik ki, ezért nem annyira személyes, sokkal inkább társadalmi identitások jelennek meg bennük.

Fontos látni, hogy az egyre magasabb morális szinteken, az egyre újabb oppozíciók megjelenésével párhuzamosan, a régiók jelentőségüket veszítik. A második morális fokon a tekintély, a harmadikon a tekintély és az érdekellentétek, a negyediken a tekintély, az érdekellentétek és a szerepek, végül posztkonvencionális szinten mindezek mellett maguk a normák is megszűnnek az egyéni oppozíció alapjaként szolgálni. Ez azt jelenti, hogy az egyre magasabb morális fokokon az egyén egyre több oppozíció-típustól tudja magát függetleníteni. Ennek megfelelően a morális fejlődés úgy fogható fel, mint a különböző típusú ellenállási formák fokozatos feladása. A magasabb morális fok, az alacsonyabbnak megfelelő oppozíciók meghaladásaként, a bennük való részvétel megtagadásaként realizálódik: második morális fokon a tekintélynek, harmadik fokon az érdekeknek, negyedik fokon a szerepeknek és posztkonvencionális szinten a normáknak való ellenállás igényét adja fel az egyén.

A fentiek alapján belátható, hogy a személyes identitás konstitúciója nagymértékben a morális fejlődésre utalt folyamat. Igazán a posztkonvencionális morális fokon nyílik lehetőség kifejeződésére. Azt megelőző morális fokon a dogmatikus jelentésekre a habermasi irányelvek érvényesek (átvilágításuk emancipatorikus potenciállal bír), hiszen ezek védelmét nem indokolja az, hogy a személyes identitásra utalnak. A posztkonvencionális szinten megjelenő dogmatikus jelentésekre ennek ellenkezője áll: ezeket olyan fundamentális jelentőségű jelentéseknek kell tekinteni, amelyek – ép-

24 A kimondhatatlan jelentésekre – a „moralitást nem sértő titkokra” – egyebek mellett az intim rendszerek luhmanni leírása szolgálhat példaként. Luhmann szerint „az interperszonális interpenetráció túlmutat a kommunikáció lehetőségein” (Luhmann 1995: 228). Ez nem csupán azt jelenti Luhmann szerint, hogy az intimitásban nyelviileg nem kommunikálható folyamatok is lezajlanak, hanem azt, hogy az intimitás szükségszerűen magában foglalja a kommunikálhatatlanság mozzanatát. Az intimitásban olyan információknak kell megszületniük, amik csak úgy jöhetnek létre, ha nem közlésként azonosítják őket. Vagyis az intimitáshoz olyan információk képződésére van szükség, amik egy szándékolt kommunikáció során felszámolnák önmagukat. Ilyen információ magának a szerelemnek a bizonyítása is a késő modernitásban kialakult szemantika keretei között (Luhmann 1997). Abban a pillanatban, hogy valaki szándékolt kommunikáció során akarja bizonyítani szerelmét, hiteltelenné válik, vagyis kudarcot vall célja.

pen igazolhatatlan mivoltukból fakadóan – a személyes identitást fejezik ki, és mint ilyenek nem szorulnak további emancipációra. A tudatosan vállalt dogmatikus jelentések körét két további szempontból kell leszűkíteni. Egyfelől előfordulhat, hogy a saját személyes identitásával nem tud azonosulni az egyén. Ilyen esetben a dogmatikus jelentések átvilágítása természetesen emancipatorikus potenciállal bír (az ilyen helyzeteket kezeli a pszichoanalízis). Másfelől előfordulhat, hogy mások méltóságát, szabadságát sértik a dogmatikus jelentések. Ezek ideológiakritikai átvilágítása szintén emancipatorikus hozadékkal bír.

A fenti megszorításokkal, a posztkonvencionális szinten megjelenő, tudatosan vállalt dogmatikus jelentések, a cselekvéskoordinációnak való ellenállás és ilyenformán a személyes identitás indikátorainak tekinthetők. Ezek a jelentések (jelentéshasználatok) ennek megfelelően nem szorulnak emancipációra. Az emancipáció hatáskörének megvonása a „kommunikatív ész kritikájának” tekinthető, egy olyan határmegvonásnak, mely elválasztja egymástól az átvilágítandó és át nem világítandó dogmatikus jelentéseket.²⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy a kommunikatív ész kritikája nemhogy ellentmond *A kommunikatív cselekvés elmélete* intenciójának, sokkal inkább általánosabb szinten valósítja meg azt: a reflexió határaitra történő reflexió formáját öltve végső soron a reflexió kiterjesztését tűzi ki célul maga elé.

A társadalmasodásnak való ellenállásban formálódó személyes identitás, amellett, hogy a posztkonvencionális morális fokra utalt, további előfeltételek meglététől is függ. A különböző típusú közösségek eltérő mértékben tolerálják a cselekvéskoordinációnak való ellenállást: egyesek jobban szankcionálják (vagy esetleg el is lehetetlenítik), mások nagyobb teret hagynak neki. A közösség ebben az értelemben vett toleranciájának függvénye, hogy a személyes identitás kialakítására ténylegesen mekkora esély van. A következő fejezetben az elismerés fogalma segítségével vizsgálom meg ezt a problémát, feltárva a személyes identitás konstitúciójának további előfeltételét.

SZEMÉLYES IDENTITÁS ÉS ELISMERÉS

A közösség egyénnel szembeni viszonya, általános formában az elismerés fogalmával írható le. Az elismerés különböző formái az egyén számára nélkülözhetetlenek, amennyiben az egyénnek szüksége van az elismerésre a – meadi értelemben vett – reflektív énje felépítéséhez és fenntartásához. Az elismerés konstans hiánya patológikus állapotot idéz elő.²⁶ Ebből fakadóan pedig az elismerés megvonásának veszélyeztetése mindig bizonyos kockázattal jár, ami potenciálisan befolyásolja magukat a cselekvőket is. Az elismerés fogalma Habermas elméletének keretei között egybefonódik az igazolás fogalmával. A jelentések elismerésre méltóságát az igazoltságuk biztosítja, ennek megfelelően a szubjektum is azáltal nyerhet elismerést, hogy alkal-

25 Maga Habermas mindvégig elmulasztotta egy ilyen határ megvonását, az emancipatorikus ész nem tekintette korlátozandónak. Érzésem szerint ebből fakadnak azok a bírálatok, amelyek elméletét az affektusok inadekvát kezelésének vádjával illették (lásd pl. Felkai 1993: 285–287).

26 A társadalomból való ilyen értelemben vett kiszakadás pszichopatológiákhoz vezet Habermas és Honneth értelmezése szerint egyaránt (Habermas 1987: 143; Honneth 1997).

mazkodik az igazolás logikájához.²⁷ Minthogy *A kommunikatív cselekvés elmélete* szerint cselekvéskoordináció egyúttal az elismerés aktusa is, ezért belátható, hogy a cselekvéskoordinációnak való ellenállás egyúttal az elismerés megvonásának kockázatásával is jár.

Ezen a ponton tehát megállapítható, hogy a személyes identitás kialakulásával párhuzamosan az egyén elismerésének veszélyeztetésére is következtethetünk a habermasi elmélet alapján. A habermasi elmélet keretei között az elismerés-megvonás kockázatának az elméleti differenciálására nincs lehetőség, hiszen az elismerés egyetlen mechanizmushoz, a cselekvéskoordinációhoz kötött. Az annak való ellenállás automatikusan az elismerés kockázatásával is jár, ilyenformán a személyes identitás konstitúciója minden esetben az elismerés megvonásának veszélyeztetését vonja maga után. Ahhoz, hogy az elismerés-megvonás kockázata szerinti különbségeket elméletileg megragadhatjuk, az elismerés olyan formáira kell utalnunk, ami független az igazolás logikájától. Az elismerés alternatív csatornáira való utalással egy olyan játéktér válik felvázolhatóvá, melyben az elismerés különböző formáira támaszkodva az egyes elismerési formáktól (esetünkben az igazolás logikájától) függetlenné válhat az egyén. Így megragadhatóvá válik egy olyan állapot, melyben anélkül nyílik lehetőség a személyes identitás konstitúciójára (a cselekvéskoordinációnak való ellenállásra), hogy egyúttal az elismerés veszélybe kerülne (ti. a cselekvéskoordinációtól független elismerés révén).

Honneth *Harc az elismerésért [Kampf an Anerkennung]* című könyvében az elismerés ilyen alternatív formáit mutatja be az érzelmi támogatás (szeretet), a kognitív tisztelet (jog) és a társadalmi megbecsülés (szolidaritás) fogalmi formájában.²⁸ Honneth elismerés-elméletét egy az ifjú Hegel munkáiból kiinduló alternatív kritikai társadalomelméleti hagyomány felelevenítésének szánja. Álláspontja szerint a különböző csatornákon megvalósuló elismerések a szubjektum konstitúciójának nélkülözhetetlen folyamatai. Ennek megfelelően ezen elismerési folyamatok megsértése (fizikai erőszak, jogfosztás, megvetés) a szubjektum konstitúciójának torzulását okozza, és ilyenformán – egy antropológiailag megalapozott normatív bázis alapján – kritizálható. Honneth továbbá úgy gondolja, hogy az elismerés különböző formáiert folyamatos harcokat vívnak az egyének és a társadalmi csoportok.²⁹ Ezek a harcok jelölik ki az egyének és a társadalmak történeti fejlődési logikáját.

A Habermas-tanítvány Honneth koncepciója jól láthatóan, elődje programjával szemben fogalmazódik meg a legfontosabb pontokon. Mindenek előtt a normatív bázis antropológiailag megalapozott, nem pedig pragmatikailag. Ebből fakadóan a kommunikatív racionalitás (az igazolások logikája), a nyelvi cselekvéskoordináció

27 Az egyre beszűkültebb racionalitású morális fejlődési szinteken ennek megfelelően egyre kisebb tér nyílik az elismerésre. Prekonvencionális morális szinten nem beszélhetünk elismerésről, amennyiben a nyers erőviszonyok alá-fölrendeltséget fejeznek ki csupán, pusztán leképzik az erőviszonyokat. Konvencionális morális szinten az elismerésre azon meghatározott szerepviszonyok, illetve normatív helyzetek keretei között nyílik lehetőség, amelyekben az igazolások logikája érvényesül.

28 Honneth saját koncepcióját tömören összefoglalja *Integritás és megvetés* című tanulmányában (Honneth 1997). Ugyanennek – az elismerés elméletek tágabb kontextusába ágyazott – alapos bemutatásához lásd Weiss 2004.

29 Ezen a ponton – az első jelentős művében részletesen tárgyalt (Honneth 1993) – Foucault hatása érezhető, amennyiben hozzá hasonlóan az ellenállások konstitutív potenciálját hangsúlyozza Honneth is.

elveszíti kitüntetett szerepét a társadalmasodás folyamatában (egyéni és történeti szinten egyaránt). Az elismerés különböző formái veszik át ezt a szerepet, ezek lesznek a társadalmasodás és a fejlődéelmélet fundamentális kategóriái. A különböző formát öltő szeretetben (pl. család, barát) megnyilvánuló érzelmi támogatás a személyiség érzelmi szükségleteinek kielégítéséhez nélkülözhetetlen, az alapvető önbizalom megteremtéséhez. Ennek megvonása – melynek legdurvább formája a test feletti szabad rendelkezés megsértése – a személyiség integritását veszélyezteti. A jogokban realizálódó kognitív tisztelet az egyén morális felelőssége és ön-tisztelete kialakulásában játszik szerepet. Megvonása – a jogfosztás – az egyén társadalmi integritását veszélyezteti. Végül a szolidaritásban megnyilvánuló társadalmi megbecsülés, az önbecsülés kialakulásához járul hozzá, a társadalmi hasznosság érzéséhez. Ennek megvonása – a sértés, lenézés – a szubjektum méltóságát veszélyezteti. Míg a szeretet esetében fejlődési potenciált nem azonosít Honneth, addig a jog fejlődési potenciáljaként az általánosodást és a de-formalizációt, a szolidaritás kapcsán pedig az individualizációt és az egyenlőség növekedését említi (Honneth 1996: 129).

Az elismerés e három formája jól láthatóan más konceptuális szinten helyezkedik el, mint az igazolások logikájához kötött elismerés.³⁰ Míg Habermas – Kanthoz hasonlóan – az elismerést az univerzális moralitás, addig Honneth – Hegelből kiindulva – a partikuláris (közösségekhez kötődő) közerkölcsiség perspektívájából közelítette meg. Az univerzális moralitás viszonylatában a diskurzusetikailag újrafogalmazott általános morális törvény, a kommunikatív racionalitás szabja meg az elismerés kereteit.³¹ Az elismerés terepe a cselekvéskoordináció: abban racionális ágensként részt véve, az igazolás logikáját betartva vívhatja ki magának az univerzális moralitásból eredő elismerést az egyén. Ezzel szemben a közerkölcsiség viszonylatában a mindenkori közösség által biztosított szeretet, jogok és szolidaritás partikuláris formáin alapul az elismerés. Ezek a társas interakciók racionalitásától független dimenziók, nem az univerzális moralitásban, hanem a közösséghez kapcsolódó normákban vannak lehorgonyozva.

Álláspontom szerint belátható, hogy az egyén egyaránt rá van utalva az elismerés mindkét forrására: egyaránt szüksége van a morális alapú elismerésre (az igazolások logikájához illeszkedő elismerésre), valamint a közerkölcsiségen alapuló elismerésre, mégpedig azért, hogy ne függjön egyikőtől sem kizárólagosan.³² A morális alapú elismerés révén (az egyes cselekvéskoordinációs helyzetekben) függetlenítheti magát a normatív rend esetleges igazságtalanságaitól, és a közerkölcsiségen alapuló elismerési formák révén nyílik lehetősége az egyes cselekvéskoordinációs helyzetek racionalitási

30 Természetesen ez nem jelenti azt, hogy Honneth ne tekintené univerzális igényűnek elméletét. Maguk az elismerési formák és fejlődési tendenciáik univerzálisak, ugyanakkor tartalmukat tekintve történetileg beágyazottak.

31 A kanti morális törvény az egyes cselekedetek maximájának szintjén értelmezhető (kategorikus imperatívusz: „cselekedj úgy, hogy cselekedeted maximája általános törvénné lehessen”), ennek diskurzusetikai átfogalmazása pedig a cselekvéskoordinációs helyzetek maximájának szintjén (D-elv: „csak azok a normák tarthatnak igényt érvényességre, amelyek minden érintettből, mint egy gyakorlati diskurzus résztvevőiből, helyeslést váltanak ki” [Habermas 2001: 157]).

32 Moralitás és közerkölcsiség kölcsönösen felhasználható egymás bírálatára. Könnyen el tudunk képzelni olyan helyzetet, amikor a ráció és morál alapján bírálnak partikuláris normákat és olyan érvelést is, ami-ben a morál racionalitását normákra hivatkozva éri kritika. Ennek megfelelően moralitás és normativitás fejlődés logikáját közös térben érdemes tekinteni, egymással való összefüggésükben, és ebből következően az elismerésért folytatott harcot is ebben az összetett modellben kell vizsgálni.

tás-kényszerétől függetleníteni magát.³³ A cselekvéskoordináció racionalitásától, vagyis az igazolások logikájától független elismerési formák teszik lehetővé, hogy anélkül utasíthassa vissza az egyén a cselekvéskoordinációt, hogy magát az elismerését kockáztatnia kellene. Ebben az értelemben az elismerés Honneth által bemutatott formái alapján írhatók le azok a személyes identitás-konstitúció posztkonvencionális morális fok melletti további előfeltételei. Akkor nyílik lehetőség a személyes identitás konstitúciójára, ha az egyén tudatosan ellenszegül az érvelő ész normáinak, továbbá adottak az elismerés moralitásától eltérő forrásból származó formái (szeretet, jog, szolidaritás).

Úgy gondolom, hogy az ilyen módon konstituálódó személyes identitás a kommunikatív cselekvés előfeltételének tekinthető.³⁴ Az uralommentes vita ugyanis előfeltételez egy olyan autonóm szubjektumot, aki képes arra, hogy csakis a kommunikatív racionalitás mércéi szerint ítélje meg a beszédaktusok érvényességi igényét. Az ilyen értelemben vett autonóm szubjektum Habermas definíciója szerint a prekonvencionális és a konvencionális morális szinten azonosított korlátoktól (hatalom, érdek, szerepek és normák) való függetlenséggel jellemezhető. Álláspontom szerint az autonómia ily módon történő definiálása kiegészítendő, amiért figyelmen kívül hagyja az elismeréstől való potenciális függés dimenzióját.³⁵ Az autonóm cselekvőknek a tekintély, az érdekek, a szerepek és a normák mellett az elismerésre utaltsága tekintetében is függetlennek kell lennie.

A cselekvő csak akkor tudja ténylegesen aktualizálni a kommunikatív racionalitás-potenciált, ha maga a cselekvéskoordináció lefolytatása választható esemény, nem pedig egy olyan szükséglet, amire rá van utalva. Más szóval, akkor képes valaki kizárólag a jobbik érv alapján elfogadni a jelentések érvényességét, ha elismerését nem érzi a konkrét cselekvéskoordinációs helyzettől függőnek. Ellenkező esetben ugyanis – vagyis, ha a konkrét cselekvéskoordinációnak tétje a kölcsönös megértés mellett a személyes identitás elismerése is – az elismerés iránti vágy szisztematikusan

33 Előbbire példa, ha egy jogilag el nem ismert kisebbség univerzális elvekre hivatkozva függetleníti magát a torzult közérkölcsei elismerési formáktól, ilyenformán zárva ki azt reflektív énje kialakítási folyamatából. Utóbbira példa, amikor egy konkrét cselekvéskoordinációs helyzetben az egyén posztkonvencionális morális fokon, tudatosan dogmatikus jelentés-használathoz folyamodik, mégsem tart attól, hogy ezzel kockáztatja elismertségét, azért, mert a szeretet, jog és szolidaritás kötelekei biztosítják elismerését az aktuális cselekvés kommunikatív racionalitásától függetlenül.

34 Ebben az értelemben a kommunikatív racionalitás kritikája pozitív immanens kritika, hiszen magának a kommunikatív cselekvésnek az előfeltételét tárja fel, annak hatáskörét megszabva.

35 *A decentralizált autonómia* című tanulmányában Honneth is kísérletet tett az autonómia fogalmának kiterjesztett értelmezésére. Három dimenzió mentén írja le az autonóm személyiséget: saját motivációkat illető átláthatóság (transzparencia), az élet egészéről alkotott narratíva uralása, az absztrakt morális elvárások alkalmazásának képessége (Honneth 1997: 126–128). Az utolsót így fogalmazza meg Honneth: „Morálisan autonómnak nem az a személyiség számít, aki a kommunikatív cselekvéseiben univerzális elveket tart szem előtt, hanem az, aki ezeket az elveket affektív részvétellel és érzékenységgel az egyedi eset körülményeire is alkalmazni tudja.” (Honneth 1997: 129). Az autonómia általam megfogalmazott kiterjesztése, úgy gondolom ez utóbbi dimenzióhoz kapcsolódik, amennyiben szintén az univerzális elvek alkalmazásának korlátjaira vonatkozik.

torzítja a vita racionalitását.³⁶ Egy ilyen vitában a konszenzus kényszeresen megvalósítandó célként és nem lehetőségként tevődik fel, hiszen a személyes identitás integritása is ettől függ. A konszenzus kényszerszerűsége – mint minden kényszer – pedig torzítja a kommunikatív racionalitást, hiszen a jobbik érv mérlegelésének lehetőségét korlátozza. Ezért a kommunikatív cselekvés közvetlen előfeltétele a kommunikatív racionalitás választhatósága. Ilyenformán kommunikatív cselekvés megvalósulásának esélye összefügg a személyes identitást kifejező dogmatikus jelentések elismerésének esélyével, amennyiben mindkettő a cselekvéskoordináció visszautasíthatóságára, vagyis a racionalitástól független elismerési formákra utalt.

Ebben az értelemben a kommunikatív ész határait való reflexióra az életvilág nyitottságára vonatkozó habermasi gondolatok radikalizálásaként tekinthetünk. Hiszen amennyiben a kommunikatív racionalitás előfeltétele az, hogy a cselekvő tisztában legyen határaival (a személyes identitásával) és választható legyen számára (az alternatív elismerési formák segítségével), annyiban a határmegvonás maga is emancipatorikus potenciállal bír: Habermas eredeti intencióinak megfelelően végső soron – a saját lehetőségeivel is tisztában levő – szabadabb életvilág sajátossága.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a kommunikatív ész hatáskörét a személyes identitás szempontjából lehatároljam. Foucault a hatalom konstitutív dimenzióját feltáró gondolatai alapján a posztkonvencionális morális perspektívájában tudatosan vállalt dogmatikus jelentéseket azonosítottam a személyes identitás emancipációra nem szoruló tartományával. A személyes identitás kialakulásának előfeltételeként végül az elismerés racionalitástól független formáira utaltam. A kommunikatív racionalitással kapcsolatos fenti belátások a habermasi elmélet egészét érintik. A kommunikatív ész kritikája, vagyis a dogmatikus jelentések emancipációra nem szoruló körének azonosítása a – mind az egyén, mind a társadalom szintjén értelmezett – kommunikatív racionalizálódást új megvilágításba helyezi. Azt többé nem lehet lineáris fejlődési folyamatként leírni, mely során a dogmatikus jelentések aránya fokozatosan csökken, az emancipáló reflexivitás térnyerése következtében. Minthogy maga a kommunikatív racionalitás a személyes identitásra utalt folyamat, ezért a kommunikatív racionalizálódás egyszerre foglalja magában a reflexivitás kiteljesedését (az egyre racionálisabb jelentés-létrehozási módok kialakulását) és a racionális jelentés-létrehozási módok határainak felismerését, a személyes identitást kifejező dogmatikus jelentések tudatos vállalását.

Ennek megfelelően az egyéni életvilág-újratermelési folyamatok vizsgálatában nem elég csupán a kommunikatív racionalitás fejlődéslogikájára utalni. Emellett arra is figyelmeztetni kell, hogy a személyes identitás kifejeződésének milyen esélyei

36 Ha a cselekvéskoordináció visszautasítható anélkül, hogy az elismerését kockáztatná ezzel az egyén, és egyúttal személyes identitása elismerését nem érzi veszélyben, akkor magának a racionális vitának két szinten javulnak az esélyei. Egyfelől azért, mert maga a cselekvéskoordináció is választhatóvá válik, vagyis megszűnik kényszer jellege. Másfelől azért, mert abból fakadóan, hogy személyes identitására reflektál az egyén, az egyéb jelentések érvényességének cáfolatát könnyebben elfogadja, ugyanis ezt kisebb eséllyel érzi a személyes identitását közvetlenül veszélyeztető lépésnek.

vannak, vagyis, hogy az elismerés kommunikatív racionalitástól független formái valószínűsítik-e a személyes identitást kifejező oppozíció (a dogmatikus jelentés-használat) megvalósulását. A társadalmi szintű folyamatok vizsgálatában pedig a kommunikatív racionalizálódást az elismerésért folytatott harcokkal való összefüggésben kell tekinteni. Az életvilág újratermelésének vizsgálati szempontjait ily módon kiegészítve, egy a kommunikatív racionalitás határaitra való reflexiót is magába foglaló keretben alkotható meg egy új, összetettebb kordiagnózis.

IRODALOM

- Allen, A. (2000): The Anti-Subjective Hypothesis: Michel Foucault and the Death of the Subject. *The Philosophical Forum*, 31(2): 113–130.
- Allen, A. (2009): Discourse, Power, and Subjectivation: The Foucault/Habermas Debate Reconsidered. *The Philosophical Forum*, 40(1): 1–28.
- Arendt, H. (2002b): Előadások Kant politikai filozófiájáról. Ford. Mesés P., Pató A. In Arendt, H.: *A sivatag és az oázisok*. Budapest: Gond–Palatinus, 223–372.
- Ashenden, S.–Owen, D. eds. (1999): *Foucault contra Habermas: Recasting the Dialogue Between Genealogy and Critical Theory*. London: Thousand Oaks, Sage Publications.
- Felkai G. (1993): *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.
- Foucault, M. (1993): About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Two Lectures at Dartmouth. *Political Theory*, 21(2): 198–227.
- Foucault, M. (1994): Le sujet et le pouvoir. In Foucault, M.: *Dits et écrits IV*. Paris: Gallimard, 222–243.
- Foucault, M. (1999): *A szexualitás története: a tudás akarása*. Ford. Ádám P. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, M. (2000): A hatalom mikrofizikája. In Sutyák T. szerk.: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk Alapítvány Kiadó, 318–330.
- Habermas, J. (1984): *The Theory of Communicative Action. Vol.1: Reason and the Rationalization of Society*. Trans. McCarthy, T. Boston: Beacon Press. Magyarul megjelent részletek: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Filozófiai Figyelő és Szociológiai Figyelő különlényomata, 1986.
- Habermas, J. (1987): *The Theory of Communicative Action vol.2: Lifeworld and System: A critique of Functionalist Reason*. Trans. McCarthy, T. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1995): Individualization through Socialization. Transl. Hohengarten, W. In Habermas, J.: *Postmetaphysical Thinking*. Cambridge: MIT Press, 149–205.
- Habermas, J. (1998): *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Ford. Nyizsnyánszki F., Zoltai D. Budapest: Helikon.
- Habermas, J. (2001): *A kommunikatív etika*. Ford. Felkai G. Budapest: Új Mandátum.
- Honneth, A. (1993): *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*. Transl. Baynes, K. Cambridge: MIT Press.
- Honneth, A. (1996): *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Transl. Anderson, J. Cambridge: Polity Press.
- Honneth, A. (1997): *Elismerés és megvetés*. Vál. és ford.: Weiss J. Pécs: Jelenkor.
- Kant, I. (1995): Az örök békéről. In Mesterházi M. szerk. és ford.: *Történelemfilozófiai írások*. Budapest: ICTUS, 255–309.
- Kelly, M. (1994): *Critique and Power: Recasting the Foucault/Habermas Debate*. Cambridge: MIT Press.
- Luhmann, N. (1995): *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press.

- Luhmann, N. (1997): *Szerelem, szenvedély – Az intimitás kódolásáról*. Ford. Bognár V. Budapest: Jósöveg.
- Luxon, N. (2008): Ethics and Subjectivity. Practices of Self-Governance in the Late Lectures of Michel Foucault. *Political Theory*, 36(3): 377–402.
- Peters, M.A. (2003): Truth-telling as an Educational Practice of the Self: Foucault, Parrhesia and the ethics of subjectivity. *Oxford Review of Education*, 29(2): 207–224.
- Sik D. (2007): A pedagógiai cselekvés fogalmának értelmezése a kommunikatív cselekvés elméletének keretei között. In Némédi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-jelek 2006*. Budapest: ELTE TáTK.
- Sik D. (2008a): Szocializáció és állampolgári szocializáció a habermasi társadalomelmélet tükrében. In Némédi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-jelek 2007*. Budapest: ELTE TáTK.
- Sik D. (2008b): A kommunikatív cselekvés koordinációja. *Szociológiai Szemle*, 1: 3–32.
- Sik D. (2008c): Tudatosítás és terápia. *Elpis*, 1: 109–131.
- Sik D. (2009a): Habermas életvilág-fogalmán innen és túl. In Némédi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-jelek 2008*. Budapest: ELTE TáTK.
- Sik D. (2009b): A cselekvéskoordináció koordinációjának fenomenológiája. *Filozófiai Szemle*, (megjelenés alatt).
- Taylor, Ch. (1991): Language and Society. In Honneth, A.–Joas, H. eds.: *Communicative Action – Essays on Jürgen Habermas’s The Theory of Communicative Action*. Cambridge: MIT Press.
- Tully, J. (1999): To Think and Act Differently: Foucault’s Four Reciprocal Objections to Habermas’ Theory. In Ashenden, S.–Owen, D. eds. (1999): *Foucault contra Habermas: Recasting the Dialogue Between Genealogy and Critical Theory*. London: Thousand Oaks, Sage Publications, 90–143.
- Weiss J. (2004): *Az elismerés elmélete*. Budapest: Áron Kiadó.

VALLÁSSÓSSÁG KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN – TÉNYEK ÉS ÉRTELMEZÉSEK –

TOMKA Miklós

Semmelweis Egyetem, Mentálhigiéne Intézet
H-1171 Budapest, Várvíz u. 4.; e-mail: tomka@hcbc.hu

Abstract: Recent changes in religious state are not to be sufficiently explained by the secularization theory only, as these are due partly to the socio-economical modernization and partly to the totalitarianisms as well. Therefore, for the correct interpretation, we need to consider both the totalitarianism intentional tradition destroying aims resulting in anomy, as well as the social and clerical opposition against it. The religious revival starting from the late seventies is also a contradictory phenomenon. Firstly, because it is only the appearance: religiousness hidden for decades became apparent, and moreover in correlation with the loss of credibility of the political authority. Secondly, as it is an institutional reorganization; and thirdly, as it is a change impacting the social form of religion. The custom-religion as part of tradition weakens and to a limited extent, personally chosen devotion emerges instead of it. The contemporary religiousness apparently strengthens satisfaction, human-social relationships, social attitudes, nationalism, and right-wing political attitudes. Due to the increased personal commitments, the social role of the decreased number of members of religious groups is not necessarily less important than it used to be in the social system type preceding the Party State.

Összefoglaló: A közelmúlt vallási változásaira a szekularizációs elmélet nem ad elegendő magyarázatot, azok ugyanis csak részben a társadalmi-gazdasági modernizáció, részben viszont az erőszakrendszer következményei. Az értelmezéshez tehát a diktatúra céltudatos hagyományromboló és anómiához vezető hatását, valamint az ezzel szembeni társadalmi és egyházi ellenállást is figyelembe kell venni. A hetvenes évek végével kezdődő vallási megújulás ugyancsak ellentmondásos ügy. Részben csak látszat: az évtizedekig rejtett vallás láthatóvá vált, ráadásul a politikai szervezet hitelvesztéséhez viszonyítódva. Részben intézményi újjászerveződés. Részben a vallás társadalmi formáját érintő változás. A hagyomány részét képező szokás-vallás gyengül. Helyén, szűkebb körben, személyesen választott vallásosság jelenik meg. A jelenkori vallásosság láthatóan erősíti a megelégedettséget, az emberi-társadalmi kapcsolatokat, a szociális beállítottságot, a nemzeti érzést, valamint a jobboldali politikai beállítottságot. A korábbinál személyesebb elköteleződés miatt a kisebb létszámú vallásos csoport társadalmi szerepe nem feltétlen kisebb, mint a társadalmi rendszer korábbi, a pártállamot megelőző típusában.

Keywords: secularization, religious revival, totalitarianism, socio-cultural change, anomy, conservatism, denomination, social behaviour

Kulcsszavak: szekularizáció, vallási fellendülés, totalitarianizmus, társadalmi változás, anómia, konzervativizmus, felekezet, társadalmi magatartás

Kelet-Közép-Európa két nagy társadalomtörténeti törés után jutott mai helyzetébe. A második világháború vége és a kommunista hatalomátvétel döntő változásokkal járó, mesterséges *társadalmi kísérlet* kezdete. Ez a kísérlet megbukott. 1989 egy újabb törés éve. A társadalmi-gazdasági viszonyok ismét alapvetően átalakultak. Nem csak a politika, hanem a társadalom rendje és szerveződése terén is három különböző rendszer követi egymást. Megváltozott a társadalomszervezet elemeinek egymáshoz való viszonya és szerepe, és megváltoztak az emberek lehetőségei. A változás drámaian érintette a vallást, ami *1945-ig a társadalom és az államrend fő oszlopai* közé tartozott, a kommunista időkben *üldözötté* vált és visszaszorult a magánéletbe, 1989 óta pedig újra *közéleti tényező*, amelynek pontos helye és szerepe azonban még nem véglegesült (Bremer 2008; Pollack et al. 1998; Spieker 2003). A 20. század második fele nem csak politikai rendszerek egymásutánja, hanem ezzel párhuzamosan modernizációs folyamat, amit felülről kierőszakolt és a diktatúra körülményei között végrehajtott természete miatt *kommunista modernizációnak* nevezhetünk. A 19-20. század fordulóján kialakult szociológiai iskolák jóslata, az utóbbi évtizedekben erősen vitatott szekularizációs hipotézis szerint, a modernizáció szükségszerűen a vallás szerepének és a vallásosságának a visszaszorulásával jár (Dobbelaere 2002; Wilson 1982). Kérdés, mi valósul meg ebből az előrejelzésből térségünkben. A kelet-közép-európai helyzet sajátossága, hogy az erőszakrendszer hatása keveredik a társadalmi-gazdasági átalakulás hatásaival. További bonyodalmat jelentenek a nemzeti és felekezeti sajátosságok, amelyek a változások gyorsaságát és alkalmasint jellegét is befolyásolták. Az áttekintést ezentúl nehezíti, hogy az eddigiekben tényyszerűen sem teljesen tisztázott a vallás és a vallásosság elterjedtsége és jelentősége Kelet-Közép-Európában.¹ Annál érdekesebb feladat az előbbi kérdés megválaszolása.

Az 1989 utáni társadalmi átalakulások során nyilvánvaló, hogy a posztkommunista országokban a vallás újra nem elhanyagolható szerepre tett szert. Kérdés, milyen út vezetett ide, és kérdés, hogy ez az út hogyan fog folytatódni. Az elmúlt évek néhány nagy összehasonlító kutatása, köztük az International Social Survey Programme (a továbbiakban: ISSP²), az Európai Értékrend Vizsgálat (EVS), valamint az ebből kinőtt és a továbbiakban az EVS adatfájljait is integráló Világ Értékrend Vizsgálat (a továbbiakban: WVS, v.ö. Halman 2001; Inglehart 2004; Zulehner–Denz 1993)³ és a Kelet-Közép-Európára összpontosító Aufbruch vizsgálat (Tomka–Zulehner 1999, 2000; Zulehner et al. 2008) ismétlődő időpontokban végzett adatfelvételei kínálnak bizonyos tényanyagot a válaszadáshoz.⁴ (A vonatkozó irodalom tartalmazza az említett kutatások kérdőíveit, módszertani dokumentációját.) A tapasztalati tények átfogó értelmezésbe történő összekapcsolása mégis többnyire csak elméleti úton történhet. A több lépcsős változások értelmezése feltételezés, ami szabad vita tárgya.

1 Sajnos a terjedelmi korlátok legfeljebb Nyugat-Európával tesznek lehetővé ritka összevetéseket. Amerikát és még inkább Ázsiát és Afrikát tökéletesen más folyamatok jellemzik, amelyek értelmezésére majd másutt kell módot találni.

2 Az adatok elérhetőek és letölthetőek a *Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung*-ból: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>.

3 Ezek adatfájljai szabadon letölthetőek: <http://www.europeanvaluesstudy.eu>; valamint: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

4 A projektről részletesebben vö: <http://www.vallastudomány.hu/kutat/kutatas/aufbruch>.

Ez a vita több területen elkezdődött. A tézisekbe foglalt jelen megfontolások a folytatást szolgálják.⁵ (A következő fordulóhoz és az eddigi állítások újabb empirikus ellenőrzéséhez legkésőbb az ISSP és az Európai Értékrend Vizsgálat és a Világ Értékrend Vizsgálat 2008. évi vallási vonatkozású adatai szolgáltatnak majd muníciót.)

Az 1945 utáni társadalmi változások alapvetően nem természetes társadalmi folyamatok és szükségletek, hanem Európa két félre osztásának, a szovjet hadsereg jelenlétének és a kommunista rendszerek ily módon biztosított létrejöttének következményei. Eszerint a II. világháborút követő társadalmi átalakulás nem természetes és nem a korábbi fejlődés közvetlen folytatása, hanem a társadalom életébe való *külső beavatkozás* következménye. A kelet-közép-európai társadalmak élete, a háború befejezte után, minden bizonnyal nem így folytatódott volna, ha nincs jelen a szovjet hatalom. Ennek a megállapításnak az értékét nem csökkentti, hogy az idegen fegyverek és a külpolitikai kényszer hatására létrejövő rendszereket az ott élő emberek csoportjai kivitelezték, akik politikájukat nem csak szovjet elképzelések és nem csak ideológiai sémák szerint, hanem az országokon belüli tényeket is figyelembe véve alakították. A társadalmi átalakulás *kikényszerített* és csupán a társadalom egyes csoportjai által támogatott jellege ugyanakkor azzal járt, hogy más csoportok, legtöbb helyen a társadalom többsége, a változtatások ilyen módját ellenezte és azoknak, amennyire tudott, ellenállt. A politikai önkény kiszámíthatatlansága, a hatalom és az emberek közötti feszültség, valamint a kitzűzött célok és az elérésükhöz szükséges eszközök hiánya közötti ellentmondás ellenben a *társadalmi elégedetlenség és a társadalmi problémák* növekedéséhez vezetett. Ennek jellemző kifejeződése a halálozási arányoknak a hetvenes-nyolcvanas években bekövetkezett, nemzetközi összehasonlításban egyedülálló megugrása (amit a demográfiai szakirodalom „*East European mortality pattern*” néven tart számon), illetve a várható élettartam csökkenése (Cornia–Paniccia 2000).

A létrejövő kommunista rendszerek hamarosan totális jelleget öltöttek, azaz a társadalom teljes átalakítására törekedtek, sőt az emberi életet is alapjaiban meg akarták változtatni. Ennek érdekében radikálisan szembefordultak a korábbi társadalmi renddel és hagyománnyal. Az erőszakos társadalompolitika kriminalizálta a társadalom korábbi vezető rétegeit, szétzilálta a középrétegeket és a mezőgazdaság kollektivizálása által meggyengítette a falusi társadalmat. Az államrend átszervezése pedig azzal járt, hogy felszámolták mindazokat a társadalmi intézményeket, egyebek között a pártokat, mozgalmakat, érdekvédelmi és szakmai szervezeteket, amelyeknek szerepük volt a korábbi rend és életvitel meghatározásában és fenntartásában (Hankiss 1989). Rövid idő elteltével az egyházak maradtak az egyedüli, a korábbi hagyományt és a folyamatosságot képviselő intézmények, amelyek – más szemszögből nézve ily módon, akarva, akaratlan – *az ellenzékiesség egyedüli intézményévé* váltak. Az erőteljesen a marxista ideológiára és szovjet tapasztalatokra támaszkodó kommunista rendszereknek ezért hatalmi szempontból is minden okuk megvolt a harcos vallás- és egyházellenes ségre. Az egyházak intézményeinek államosítását és az egyházak közéleti szerepének felszámolását az egyéni vallásosság korlátozása és számos vallási tevékenység üldözése követte. Ennek során a vallás a templom és a magánélet keretei közé szorult. A felnövő generáció egy része nem kapott vallási nevelést. A kommunista időszakban mind

5 A bizonyító anyag terjedelme meghaladja a jelen tanulmány méreteit. Ez elkerülhetlenné tette a jelentős számú önhivatkozást.

a magukat vallásosnak mondó, mind a vallásosságot ténylegesen gyakorló emberek száma, a korábbi időszakhoz képest is, és folyamatában is, erőteljesen csökkent.

Ha pusztán ténymegállapításként, a vallásnak a társadalom és az egyes ember életében betöltött szerepének csökkenését nevezzük szekularizációnak, akkor kétségtelen, hogy a kommunista korszakra erőteljes szekularizáció jellemző. Más a helyzet, ha a szekularizáció kifejezést társadalomelméleti értelemben, a modernizáció társfogalmaként szeretnénk alkalmazni. Ennek lényege ugyanis a társadalom makro-rendszerének a fejlődése, aminek kifejeződése a társadalom életében szükséges funkciók differenciálódása, továbbá, a társadalom szektorainak (mint a magánélet és a közélet, a gazdaság, a politika, a közrend fenntartása, a szórakozás, oktatásügy, az egészségügy, az ideológiai szféra stb.) önálló alrendszerékké válása és egymástól való elkülönülése. A differenciálódás és szegmentálódás velejárója a részterületek egyenkénti öntörvényűségének megerősödése, illetve megfordítva, az átfogó elvi és gyakorlati szabályozások háttérbe szorulása. Ebben a folyamatban minden ideológia leértékelődik, a korábban általános szemléleti és életviteli modellként érvényesülő vallás is elveszíti univerzális szerepét és társadalmilag kötelező jellegét, és ennek következtében szerepe mikro-szinten, az individuumok életében is megváltozik: egyrészt befolyása az élet bizonyos területeire korlátozódik, másrészt csupán az emberek egy része számára marad jelentősége, azaz a hívek száma csökken (Tschannen 1992).

Összefoglalva: mivel a vallás hagyományos szerepe a társadalmi-kulturális rendszer egységes szerveződésének része, a társadalom széttagolódásával járó modernizáció megszünteti a vallás társadalmi alapját és ezzel a vallás hanyatlásához vezet (– állítja a szekularizációs elmélet). Nos, ez utóbbi logika a szocialista társadalmakra, több okból is, kevésbé alkalmazható. (a) A szocialista társadalmakban legfeljebb részlegesen lehet szó *öntörvényű* társadalmi fejlődésről. (b) A társadalom differenciálódása helyett a szocialista rendszer a politika és a párt hatalma alá rendelt *centralizmust* igyekezett megvalósítani. (c) A szocialista rendszerben, a társadalom funkcionális szükségleteihez igazodó széttagolódással szemben, a pártállami vezetés és a társadalom *bipoláris szembenállása* volt jellemző, aminek keretei között viszont a vallás ugyancsak fontos szerepet kapott a hagyományörzésben, a közösségek összetartásában, az emberek totális kisajátításával szembeni ellenállásban. Eszerint, *miközben a modernizáció talán Kelet-Közép-Európában is gyengítette a vallás pozícióit, a politikai tagoltság erősítette azokat.* A pártállami politika üldözte a vallást, a pártállamban megjelenő társadalmi-kulturális szembenállás viszont, amikor a vallás és az egyház a hagyományörzés és az ellenzékiesség intézményévé vált, ezzel új, a nyugat-európai társadalmakban nem létező tápot adott neki. A társadalomelmélet fogalomrendszerében legfeljebb csak nagyon korlátozottan lehet a kommunista korban lezajlott szekularizációról beszélni. Arról viszont érdemes lenne elgondolkodni, hogy az egyházak mind teológiai, mind társadalmi *konzervativizmusa* mennyire az előző évtizedekre jellemző üldözött helyzetnek és az üldözéssel szemben görcsbe merevedetten *védekező magatartásnak* a következménye, valamint annak, hogy az akkori üldözők ma is a közélet befolyásos szereplői.

Kétségtelen, hogy a szocializmus évtizedeiben nemcsak a vallás közéleti szerepe, hanem a vallásosság elterjedtsége és az egyéni életet irányító szerepe is csökkent. A társadalomban önálló kategóriaként megjelentek, és növekvő számarányt képviseltek a nem hívők. Voltak, akik ebben leginkább a *politikai kényszer* hatását látták (Beeson

1982; Nielsen 1991). Lehet, hogy részben igazuk volt. Sőt, lehet, hogy sokak esetében ez egyszerűen hivatalos elvárásnak megfelelő magatartás volt, hiszen a rendszerváltás követő két évtizedben ellenkező irányú folyamatra került sor, a magukat nem vallásosnak és még inkább a magukat ateistának mondók aránya a legtöbb országban erőteljesen lecsökkent – mind a Világ Értékrend Vizsgálat (1. táblázat), mind az Aufbruch vizsgálat adatai szerint. Az utóbbi vizsgálat ellenben azt is mutatja, hogy 1998–2008 között az arányok már legfeljebb csak kevéssé változtak (Zulehner et al. 2008).

1. táblázat A magukat nem vallásosnak és (kurzívval:) ateistának mondók aránya néhány kelet-közép-európai országban, különböző időpontokban

Ország	Eltérő időpont	1990 (1991,1993)	1996 (1997)	1999 (2000)	1999 1990 %-ában
Bulgária	1997	55,8+8,1=63,9	41,1+6,1=47,7	42,1+6,2=48,3	75,6
Csehország		52,8+5,5=58,3	–	48,5+8,3=56,8	97,4
Észtország		75,6+3,2=78,8	59,7+4,7=64,4	51,6+6,6=58,2	73,9
Fehér-Oroszország	2000	49,6+9,1=58,7	26,2+4,1=30,3	27,5+3,3=30,8	52,5
Horvátország		–	22,3+6,5=28,8	11,7+3,1=14,8	51,4
Lengyelország	1997	2,7+1,0=3,7	4,6+1,7=6,3	4,4+1,2=5,6	151,4
Lettország		42,1+3,5=45,6	33,5+2,2=35,7	20,3+2,8=23,1	50,7
Litvánia	1997	41,8+3,1=44,9	15,5+1,1=16,6	14,2+1,5=15,7	35,0
Magyarország	1991	39,4+3,8=43,2	–	35,5+5,5=41,0	94,9
(volt) NDK	1997	42,8+19,9=62,7	46,2+25,9=72,1	49,1+22,3=71,4	113,9
Románia	1993	24,2+1,3=25,5	–	14,4+0,8=15,2	59,6
Szlovákia		28,2+6,0=34,2	–	14,1+4,4=18,5	54,1
Szlovénia	1992, 1995	18,5+8,3=26,8	23,3+7,6=30,9	21,3+8,5=29,8	111,2
Ukrajna		–	31,7+4,3=36,0	21,8+2,8=24,6	68,3

Forrás: WVS.

A szekularizációs elmélet képviselői az okot inkább az iparosodásban, a városiasodásban, a polgárosodásban, az iskolai végzettség növekedésében, a hagyományok szerepének általános gyengülésében és személyes önállóság fokozódásában látták (Pollack 2003). Ezek valóban létező okok, bár ugyancsak vitatható, hogy az emberek személyes autonómiája a totalitárius és később tekintélyelvű pártállami önkény időszakában fokozódott volna. Az előbbi okok mellett ellenben kár lenne figyelmen kívül hagyni, hogy a totalitarizmus éppúgy, mint a hetvenes évektől a központosított tervgazdaság felbomlása, az élet kiszámítható rendjét zilálta szét és az egyes emberek számára is bizonytalanságot okozott. A rend hiányának (az anómiának) része volt a társadalom atomizálódása, a közösségek hiánya, a magánéletbe való visszahúzódás, valamint az értékek és a célok összezavarodása. Ezt a folyamatot az eredendően közösségi természetű vallás és a vallás értelemadó és erkölcsi szabályozó szerepe is megcsinálta (Tomka 1991). Eszerint, a pártállami hatalomnak való kiszolgáltatottság fokozódásával a „kommunista modernizációban” a vallás szerepének gyengüléséhez, a társadalmi differenciálódás mellett, a társadalmi és a kulturális rend általános szét-

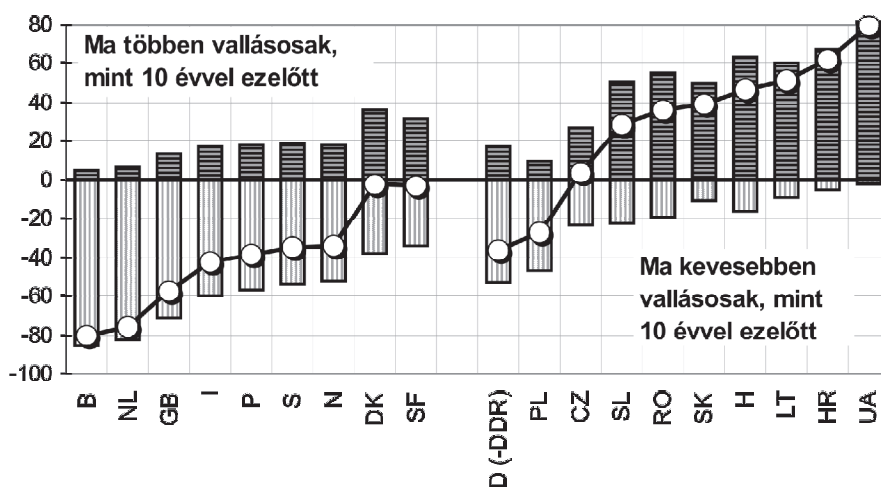
zilálása és a társadalom öntörvényűségének a csökkenése is hozzájárulhatott (Hankiss 1989; Kopp 1992; Tomka 1991).

Külön figyelmet érdemelnek a vallási változás időszakok és országok közötti különbségei. *Az ötvenes évek végéig*, miközben a régió legtöbb országában véres *egyház-üldözés* zajlott és az egyház az ellenzéki szimbólumává vált, a vallásosság mértéke előbb, a negyvenes-ötvenes évek fordulóján, kissé emelkedett, majd ezt követően kissé csökkent, de egészében meglehetősen állandó maradt. *A hatvanas-hetvenes éveket* az egyházak szerepvesztése és a *vallásosság látványos gyengülése* jellemezte. *A hetvenes évek végével* kezdődően, miközben az egyházi vezetésnek továbbra sem volt érdemleges szerepe, láthatóvá vált az egyház egy addig rejtett dimenziójának, az öntevékeny vallási csoportoknak a tevékenysége, és terjedni kezdett a *vallási érdeklődés* és magát vallásosnak nyilvánítás. Tehát bár a szocializmus évtizedeinek összességében csökkent a vallás szerepe, három egymást követő időszakban eltérőek a tendenciák: a viszonylagos stabilitást előbb jelentős csökkenés, később kisebb emelkedés követte (Pollack et al. 1998). Ez az emelkedés adta meg a vallás megítélésének a hangulatát a rendszerváltás tájékán és azt követően. Az időszakok közötti különbségek nyomai a régió egészében kimutathatóak, ami a szocialista tábor országai változásainak bizonyos, részben a világpolitikai helyzetnek való hasonló kitettségből következő, társadalmi-politikai összehangoltságára utal.

Ugyanakkor az egyes országok között esetenként nagyok a különbségek. A lengyel társadalom kiugróan magas vallásossága régóta köztudott. Ezt eddig, tévesen, egyszerűen nemzeti sajátosságnak ítélték és Lengyelország korábbi felosztottságával és a katolicizmusnak a lengyel nemzeti identitás fenntartásában betöltött szerepével szokták magyarázni. Ezzel szemben, mióta szélesebb körben rendelkezünk nemzetközi összehasonlító adatokkal, tudjuk, hogy – ami a hagyományörzés erősségét illeti – Románia egy árnyalattal még nagyobb mértékben, Moldávia, Nyugat-Ukrajna és Szlovákia legkeletibb része pedig nagyjából Lengyelországéval hasonló mértékben vallásos (Tomka 2005; Tomka–Turij 2004; Tomka–Zulehner 1999; Zulehner et al. 2008). Az igen erős hagyományos vallásosság tehát nem egy ország vagy nemzet, hanem egy *országokon és felekezeteken átnyúló földrajzi régió* sajátossága. A rendszerváltást követő kutatások másik felismerése a volt NDK-nak és Csehországnak (és talán Lettországnak és Észtországnak), nemzetközi összehasonlításban is nagy mértékű elvallástalanodottsága (Gabriel et al. 2003; Prudky et al. 2001). Kérdés, mi ezeknek a területi különbségeknek a magyarázata? Feltételezésünk szerint a legfontosabb meghatározó tényező a hagyományos falusi társadalom léte, vagy felbomlása. A kelet-közép-európai vallásvesztés kulcskérdése a falusi társadalom belső összetartozásának és hagyományörző szerepének megmaradása, vagy hirtelen megszűnése a kollektivizálás által okozott változások következtében. Néhány országban nem túlzás a falusi társadalom szétveréséről beszélni, hiszen a parasztnak a szövetkezetekbe való belépését fizikai erőszakkal kényszerítették ki! Ez egyaránt volt tekinthető a kommunista modernizációra jellemző és a társadalmi együttélést szétziláló, elbizonytalanító eseménynek. Esetenként, például hegyes-völgyes területeken, ahol a nagy gazdaságok létrehozása kevésbé változtatta a termelési technikát, a kollektivizálás alig csökkentette a helyi munkaerő szükségletet. Más helyeken a szövetkezetesítés időpontjában az iparosításnak nem volt különösen nagy szívó hatása, vagy a közlekedési hálózat fejletlensége akadályozta a városi munkahelyre való ingázást, az emberek falun maradtak és

a közösségi hagyomány továbbra is meghatározó maradt. A legvallásosabb területek azok, ahol a mezőgazdaság munka és a falu megőrizte belső rendjét és társadalmi jelentőségét.

Nagy nemzetközi visszhangot kapott az a tény, hogy a rendszerváltás első évtizedében (de nem azután!) a kelet-közép-európai népesség jelentős vallási fellendülésről beszélt – amikor a nyugat-európaiak saját országaikban mindenütt vallási hanyatlást észleltek. Ebben a kérdésben a Világ Értékrend Kutatás (1. ábra) és az Aufbruch kutatás egybehangzó eredményeket kapott.

1. ábra A vallásos emberek számának növekedését (a 0-tengely fölött) és csökkenését feltételezők aránya (a tengely alatt), és e kettő különbsége (folyamatos vonallal jelezve) néhány nyugat-európai és néhány kelet-közép-európai országban, egy évtizeddel a rendszerváltást követően

Forrás: WVS 1999.

Nem kizárható azonban, hogy a közvélemény mégis *hármasképp* áldozata volt. Kétségtelen a vallási érdeklődés láthatóvá válása, talán fokozódása is, valamint az egyház presztízsének növekedése a nyolcvanas évek közepe óta. Ez a pártállam látható bomlásának időszaka. Az emberekben ekkor tudatosult, hogy az addig mégiscsak többé-kevésbé szilárdnak tartott társadalmi és államrend omladozik. Ezzel állították az emberek szembe az egyház öröknek mondott, a pártállami üldöztetést mindenesetre kibíró, stabilitását. Sőt, és ezt nevezi a szociológia „helyettesítési funkcióknak”, az egyházra ruháztak funkciókat és vele szemben fogalmaztak olyan elvárásokat, amelyek korábban az állam, a helyi község, a profán társadalmi intézmények illetékességébe tartoztak. Nem önmagában, hanem a társadalmi élet más részeivel való összehasonlításban és az éppen bomlodozó pártállam intézményeihez mérve beszéltek az emberek a vallás és az egyház értékének és szerepének növekedéséről. Az első optikai csalódás, hogy talán nem annyira a vallás, hanem a vallás értékei alkalmazott *mérce változott*.

A második optikai csalódás abból eredt, hogy a rendszerváltás tájékán a vallási élet sok korábban titkolt formája és részlete nyilvánossá, *láthatóvá vált*. Az összetartozásokat korábban titkoló közösségek és szerzetesrendek mint testületek jelentek meg. A hívők már nem féltek megvallani hitüket. S a közhangulat megváltozásának hatására a nem hívők egy része is vallásosnak mutatta magát, különösen, ha korábbi ideológiai elköteleződésüket vagy politikai szerepüket feledtetni akarták. Egyszóval, ahol a vallás gyakorlatában semmi sem változott, a társadalom nagy többsége ott is hirtelen több vallást látott.

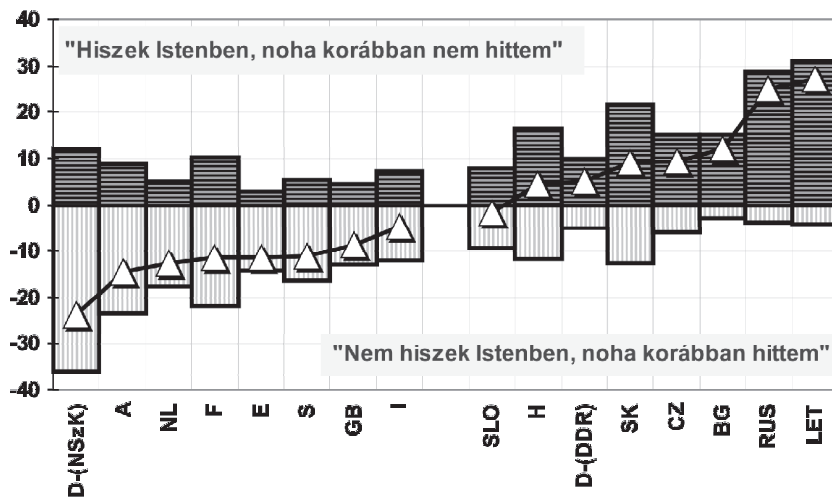
A harmadik optikai csalódásért főként a média és némileg a politika a felelős. A vallás relatív közéleti fontosságának megnövekedése és láthatóvá válása felkeltette a tömegkommunikáció érdeklődését. *A vallás a médiában öngerjesztő szenzációvá vált*. A vallásról való tájékoztatáshoz (és a vallással és egyházzal kapcsolatos politikai tárgyalásokhoz) valakinek képviselnie kellett a vallást és az egyházat. A vallás az eddigi magánéleti elszigeteltségből közéleti témává, a vallási tisztségviselők hírességekké váltak (Tomka 1998, 2001). Ez ugyan erősítette a vallás nyilvános felértékelődését, de a szenzációkereső hírközlés és annak a közvéleményben lecsapódó hatása önmagában aligha nevezhető vallási fellendülésnek.

Összefoglalva: a közvéleménynek a vallási változásra vonatkozó elképzeléseit kritikával kell kezelni.

A templomba járók és a vallásgyakorlat egyéb formáit végzők, valamint az egyháztagok száma, és egészében a szervezett, hagyományos egyházas vallásosság és kötődés nem fokozódott mindenütt és folyamatosan. Legalább három vonatkozásban viszont az adatok vallási erősödést jeleznek. A korábbinál sokkal többen *mondják* magukat vallásosnak. A vallási dolgok iránti *érdeklődés* általánosan erősödött. S miközben, különösen a fiatal felnőttek között,⁶ gyakoribbá válik a világnézeti meggyőződés változ(tatgat)ása, az istenhitnek hátat fordítók száma és aránya kisebb, mint azoké, akik *istenhívővé váltak* (2. ábra). (Nyugat-Európában fordított a tendencia.)

A magát vallásosnak tartás és mondás nem azonos a vallásossággal. Ám a vallással kapcsolatos közhangulat változásának jele, hogy nő a magukat vallásosnak és csökken a magukat nem vallásosnak és még inkább a magukat ateistának vallók száma.

6 A kelet-közép-európai vallási változások kulcskérdése a generációváltás (Földvári 2003; Müller 2006; Zrinšćak 2004; Zulehner et al. 2008), aminek pontos elemzése azonban egy következő dolgozat tárgya kell, hogy legyen.

2. ábra Az istenhitüket veszítő (a 0-tengely fölött) és az istenhitre jutó 18–30 évesek aránya (a tengely alatt), valamint a két arány különbsége (folyamatos vonallal jelezve) néhány nyugat- és kelet-közép-európai országban, 1998-ban

Forrás: ISSP 1998.

A vallási érdeklődés fokozódik. Ezen belül sokszor nem a kereszténységben intézményesült dolgok iránti, hanem a – nagyon tágran értelmezett – természetfeletti iránti érdeklődés erősödik. (A nyugati gyakorlatban az emberek ilyenkor azt mondják, hogy nem vallásosak, de „spirituálisak”. Kelet-Közép-Európában ez a kifejezés a köznyelvben, ilyen értelemben, még nem terjedt el.)

Tény, hogy az istenhívők aránya nőtt. A materialistáké csökkent. Bizonyos azonban, hogy Istent továbbra is sokan, a legtöbb országban körülbelül a népesség egy tizede (de Csehországban és Fehéroroszországban 20, Bulgáriában, Lettországon és Szlovéniában 30 százaléka) valamilyen megfoghatatlan szellemnek, vagy személytelen erőnek tekinti. Más megközelítésben pedig az istenhívők 10-15 százaléka (Észtországban és Szlovéniában negyede, a volt NDK-ban és Magyarországon egy harmada) nem hiszi, hogy Isten bármiképpen törődne velük.

Egészében, miközben az adatok csak óvatos következtetéseket tesznek lehetővé, minden arra mutat, hogy míg egyfelől a vallás felé fordulás (s talán maga a vallásosság is) erősödik, a vallás értelmezése és gyakorlata távolodik az egyházigazgató rögzített formáktól és a vallásosság egyre sokfélebb és egyénibb.

A helyzetmegítélést nehezíti teszi a vallás mibenlétének és társadalomszerkezeti bázisának a változása. A változás kerete a társadalom szerkezetének és a kultúrának összetettebbé válása, pluralizálódása. A *hagyományos egyháziasság* az általános *társadalmi szokásrend* része volt, inkább környezeti adottság, semmint személyes eltökéltség, ami főként a hagyományörző falusi, idős, alacsony végzettségű, főként női csoportokba és kisebb mértékben a felső rétegek konzervatív idős részébe gyökerezett. Ezek a társadalmi kategóriák a társadalmi átalakulással, tehát főleg a városiasodottabb országokban, gyorsan zsugorodnak. Velük együtt csökken a tradicionális vallásosság

elfogadottsága. Ezzel szemben a fiatalabb, városi, diplomás rétegekben kissé terjed az öntudatos és *egyénilag vállalt*, és gyakran közösségekhez kötődő vallásosság. A csökkenés – az említett polgárosultabb országokban – a létszámokat alapján ítélve jelentősen nagyobb, mint az újjászerveződés. Viszont egy kevésbé tudatos és a megszokásra és társadalmi elvárásokra támaszkodó vallási stílust az esetek egy részében egy elkötelezett, egyéni vallásosság vált fel. *Az előbbi az életmódnak a megszokás és a társadalmi kontroll eszközeivel történő szabályozása, az utóbbi a személyes érettség fejlesztése és az egyéni életmód-választás egyik formája.* A kettő alig összemérhető. Igen valószínű, hogy a társadalom rendszerének és az életformáknak modernizációs megváltozása során a magukat vallásosnak mondók száma és ezzel együtt, bizonyos vonatkozásokban, a vallás szerepe csökken. Lehetséges azonban, hogy e csökkenés ellenére, a sokféle csoportra és életstílusra bomló plurális társadalomban, a vallásosság a korábbinál markánsabb életmodellé válik és az egyéb világnézeti álláspontok és életformák elterjedtségéhez és meghatározó szerepéhez viszonyított jelentősége erősödik.

A képet színezik a felekezetek közötti eltérések. Minden egyházban kialakult a hit és a vallásgyakorlat, a vallás és a mindennapi élet közötti kapcsolat valamilyen megszokott rendszere. Felekezetenként különbözik, hogy a vallás mennyire egyéni rögtönzés és mennyire intézményesen szabályozott. Az egyház és az egyháziak szerepe esetenként eltérő. Nem a szociológus dolga annak megállapítása, hogy melyik vallás jobb, s mi kevésbé jó. Nem lehet viszont figyelmen kívül hagyni, hogy a különböző felekezetek eltérő módon viselkedtek az elmúlt évtizedekben és közöttük jelenleg is számottevő társadalmi különbségek mutatkoznak.

Az utóbbi évtizedekben sokan vélekedtek úgy, hogy a szekularizáció, valamint az egyházak közötti párbeszéd hatására a felekezeti hovatartozás jelentősége csökken. Kelet-Közép-Európában erre nincs bizonyíték. Már a szocialista időben észrevehető volt, hogy a protestáns egyházak és a pártállam között valamivel kisebb volt a feszültség, mint a katolikus egyház és az állami hatóságok között. Megfordítva ez azt jelentette, hogy a katolikus egyház sikeresebben tudta megőrizni közösségi életét, identitását és az állammal szembeni függetlenségét, mint a protestáns egyházak. Ismét más megközelítésben: a kommunista korszakban elszenvedett – egyebek között a hívőlétszámon lemérhető – veszteségek a protestáns egyházakban nagyobbak voltak, mint a katolikus egyházban. Miközben jóformán minden országban megjelent egy kisebb-nagyobb felekezeten kívüli és vallástalan csoport, Csehországban, Lettországon, Magyarországon, Romániában és Szlovákiában, ahol mindkét felekezet jelentős számban jelen van, a katolikusoknak a protestánsokhoz mért aránya is megnőtt (Tomka 1994).

A különbségek nem simultak el a kommunizmus bukásával, ám országonként különböző erősségűek és alkalmasint különböző irányúak. A felekezeten kívüliség Kelet-Közép-Európában sem ismeretlen, sőt a fiatalabb nemzedékben terjed, a felekezeti identitás nem ritkán vallási elköteleződés nélkül is tovább él. A katolikusok a protestánsoknál nagyobb arányban mondják, hogy vallásuk megerősíti őket és nyugalmat ad nekik. A vallásos hit és a vallásgyakorlat katolikusok között valamivel általánosabb, mint protestánsok között – részben az eltérő egyházi elvárások következtében. A protestánsnak között többen vannak, mint a katolikusok között akik nem hisznek Istenben, vagy kifejezetten ateisták, és akik sem egyéni, sem közösségi vallásgyakorlatot nem végeznek. Bibliája a protestánsok valamivel nagyobb részének van, mint a katoli-

kusoknak, ám a katolikusok között nagyobb azok aránya, akik a Bibliát isteni szónak és nem csak emberek által írt könyvnek tartják (2. táblázat).

2. táblázat Katolikusok és protestánsok vallásosságának néhány jellemzője négy országban

		Magyarország	(volt) NDK	Románia	Szlovákia
Hisz Istenben	katolikus	84,4	89,2	96,9	93,2
	protestáns	80,7	76,7	94,4	84,5
Legalább havonta megy templomba	katolikus	33,5	52,1	64,4	59,6
	protestáns	35,4	24,5	58,9	36,5
Legalább hetente imádkozik	katolikus	47,3	57,4	80,7	61,5
	protestáns	49,4	35,1	74,1	39,7
Van saját Bibliája	katolikus	47,8	70,3	61,3	45,8
	protestáns	63,0	67,1	63,4	54,5
A Biblia nem csak emberi alkotás	katolikus	66,8	84,7	87,4	75,4
	protestáns	61,0	85,1	71,2	61,7

Forrás: az Aufbruch 1998. és 2008. adatainak összesítése.

A katolikusok közül többen gondolják, mint a protestánsok közül, hogy a személyes boldogsághoz szükség van a vallásra, és hogy a demokrácia megerősítéséhez az egyháznak is szerepet kell adni abban. A kelet-közép-európai társadalmak háromnegyede gondolja, hogy saját egyháza választ tud adni az élet értelme, az erkölcs, a családi élet kérdéseire és országoként különböző, de jelentős csoportok szerint az egyház a szociális problémákra is tud választ. Mindezekben a kérdésekben a katolikusok egy-egy országban valamivel nagyobb arányban bíznak egyházuk válaszadó képességében, mint a protestánsok (de Magyarországon ebben nincs eltérés katolikusok és protestánsok között). Végül, a protestánsok között nagyobb az a csoport, mint a katolikusok között, amely szerint a keresztény nagy egyházak az elmúlt évtizedben túl sokszor szólaltak meg nyilvánosan.

Az ortodox vallás előírásaiból és gyakorlatából adódik a katolikus és protestáns szokásoknál ritkább istentiszteleti részvétel. Ezzel szemben az ortodox hívők fele-kétharmada azt mondja, hogy gyakran betér a templomba egy gyertyát meggyújtani, ami a másik két vallásban nem szokás. Az egyházas és a heterodox hitek, valamint az imádkozás elterjedtsége terén – négy olyan országban belül vizsgálva, ahol mindkét vallás jelentős számban jelen van – a katolikusok és az ortodoxok közötti különbség arra mutat, hogy az ortodox vallásos identitás a gyakorlatban valamivel alacsonyabb követelményeket érvényesít, mint a katolikus; továbbá: az ortodox vallásosságba valamivel jobban beleférnek nem egyházas, heterodox hitek, mint a katolikusba (3. táblázat). Az ortodoxok országról-országra más vallások híveinél nagyobb arányban gondolják, hogy „a világ jövője szempontjából fontos, hogy a vallás befolyása megmaradjon” ugyanakkor nem állítják átlagon felüli mértékben, hogy a vallásos emberek mások lennének, mint a nem vallásosak, továbbá azt sem mondják különösen gyakran, hogy saját vallásosságuk életvitelük különböző területeit befolyásolná.

3. táblázat Katolikusok és ortodoxok vallásosságának néhány jellemzője négy országban

		Fehér- oroszország	Románia	Szerbia	Ukrajna
<i>Nem</i> hisz személyes Istenben, hanem egy személytelen hatalomban	katolikus	15,0	3,3	10,4	3,3
	ortodox	16,8	4,3	12,0	11,5
<i>Néha</i> hisz Istenben, néha <i>nem</i>	katolikus	7,5	3,3	10,4	3,1
	ortodox	18,9	4,3	8,0	11,2
Jézus isteni voltában <i>nem</i> hisz, vagy bizonytalan	katolikus	15,0	9,7	36,4	13,5
	ortodox	31,5	12,5	33,2	30,3
<i>Nem</i> hisz a feltámadásban	katolikus	45,0	41,6	48,5	22,5
	ortodox	59,2	42,4	53,9	53,5
Hisz a jövőmondásban	katolikus	37,5	19,9	10,4	55,7
	ortodox	50,5	28,8	16,9	57,2
Hisz a kézrátétellel történő gyógyításban	katolikus	42,5	31,8	28,4	43,7
	ortodox	62,8	40,1	34,0	49,5
Legalább hetente imádkozik	katolikus	53,7	80,7	50,0	85,7
	ortodox	40,4	78,6	33,2	56,3

Forrás: az Aufbruch 1998. és 2008. adatainak összesítése.

A felekezeti differenciálódás része az új vallási mozgalmak megjelenése. Nyugat-Európát ez a hullám a hatvanas években érte el és azóta lecsendesedett. Régióinkban a jelenség sokféle forrásból táplálkozik, egyebek között az 1989 után nagy erővel Kelet-Közép-Európa felé irányuló – főként protestáns kisegyházi – missziós erőfeszítésekből, a nemzetközi pünkösdistá-karizmatikus ébredés átgyűrűzéséből a posztkommunista régióra, a globalizációból és az ázsiai kultúrákra való rácsodálkozásból, és nemzeti nosztalgiákból. A régió legtöbb országában százas nagyságrendben jelentek meg új felekezetek, amelyek tagsága ellenben együttesen is ritkán haladja meg a 2-3 százalékot. Azokban az országokban, ahol a hivatalos kimutatások nem a híveket, hanem a hivatalosan bejegyzett gyülekezeteket számolják, a közösségek szétszakadása azt a benyomást keltheti, mintha azok szaporodnának. Ezzel szemben az új egyházak és a vallási mozgalmak összesített taglétszáma inkább stagnálni látszik. Az új vallási mozgalmak ugyan egyrészt a nagyegyházak zártságának és konzervativizmusának, másrészt a vallási keresésnek a bizonyítékai, de társadalmi szerepüket az országokon belüli és a nemzetközi média minden bizonnyal eltúlozza (– ugyanakkor már az is kérdés, hogy ez a szerep egyáltalán miben és hogyan mérhető).

A kelet-közép-európai vallási változások teljes körű áttekintéséhez hozzátartozik az egyházi intézmény alakváltozása. Ez részben újjáépítés, részben belső szerkezetváltozás. A pártállam államosította a felekezeti intézményeket és az egyházakat kiszorította a nyilvánosságból. A demokrácia helyreállításának egyik első lépése az államosított tulajdonok visszaadása volt. Az egyházak újra indították számos korábbi intézményüket és újakat is alapítottak, azokat mindenki előtt megnyitva. Ez a változás a demokratizálódás irányába mutatott, amennyiben csökkentette az állam monopol

szerepét az oktatás- és az egészségügyben, és megnövelte az egyházak közéleti, társadalomszervezeti jelentőségét. Az egyházak mérvadó politikai tényezővé váltak. Ugyanakkor tisztázatlan, hogy a felekezeti intézmények belső döntései mennyire igazodnak társadalmi igényekhez, s hogy bennük mekkora szerepet kapnak a szakmai és mekkorát a világnézeti szempontok. És bizonytalan, hogy az egyházak intézményeiket egy, a társadalomtól elkülönülő „oszlopként”, vagy a társadalom egyéb intézményeihez és szektoraihoz is kötődő kapcsolat lehetőségeként fogják-e felhasználni.

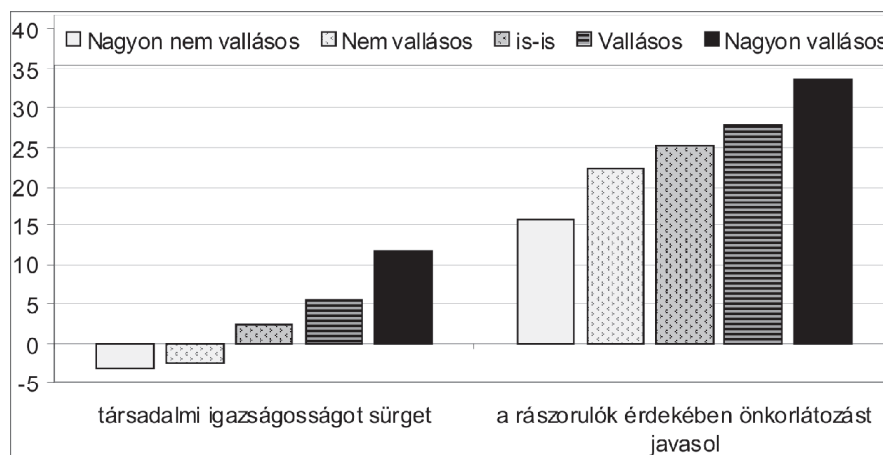
A változás másik része a paphiányból következik. A kommunista kort megelőzően a felekezeti intézmények személyi állományának nagy része papokból, szerzetesekből, diakonisszákból állt. A pártállam ezeket a testületeket betiltotta, vagy olyan mértékben korlátozta, hogy a rendszerváltás utánra megmaradt létszámok az egyház lelkipásztori munkájához sem elegendőek. A jelenlegi egyházi intézmények dolgozói, sőt a hitoktatók is, túlnyomó többségükben jól képzett világi keresztények. A papság és a szerzetesek korábbi feltétlen meghatározó szerepe csökken. Az egyéni célkitűzések és érdekek, a szakma és nem egyszerűen az egyház iránti elkötelezettség és a munkaerő szabad áramlása fellazította a korábbi központi irányítást. Összességében két tendencia találkozik, egyfelől az újjászerveződés, bürokratizálódás és klerikalizálódás (ortodox területeken ez tűnik az erősebbnek, különösen ha a szerzetesség növekvő szerepét is belértjük), másfelől az intézmény meghatározó szerepének a csökkenése és a világi hívek szerepének erősödése.

Az utolsó, de talán leg súlyosabb kérdés, hogy mi a vallásosság szerepe és jelentősége az emberek mindennapi életében. Az 1989-et követő években hamar láthatóvá vált egy összefüggés. A vallásos emberek többsége konzervatív, jobboldali pártokra szavazott. Ez a tendencia azóta is létezik, de napjainkra gyengült, a politikai irányultság differenciálódott. Azonban legalább négy további vonatkozásban jól látható a vallás életmód-alakító szerepe. Az első az erkölcs és a család területe. A vallás intézményesített erkölcsi rendszer, ami az egyénektől erkölcsi tudatosságot és önkormánytolt követel. Ez természetesen többé-kevésbé kifejeződik a személyes magatartásban. A legismertebb sajátosság, hogy a vallásosság világszerte megnöveli a család stabilitását és a gyermekvállalási hajlandóságot.

A második terület a megalégedettség. A vallásos emberek másoknál nagyobb arányban látják életük értelmét és – ha azonos korú, iskolai végzettségű, lakóhelyű stb. embereket hasonlítunk össze, – másoknál elégedettebbek (Lelkes 2005). Persze lehet azt mondani, hogy ez a vallás ópium-funkciója. Annyi bizonyos, hogy ez az elégedettség nem csak verbális önáltatás, hanem – egyes országok adatai szerint – jobb egészségi állapotban, kevesebb betegség-időben, a konfliktuskezelés sikeres egyéni megoldásait jelző kevesebb alkohol és cigaretta-fogyasztásban is megmutatkozik (Kopp–Kovács 2006).

A harmadik közege az emberi kapcsolatok világa. A nagy mértékben atomizált és individualistává vált modern társadalmakban a minden településen jelen levő vallási gyülekezetek és egyéb közösségek a civil társadalom épülésének tömeges csirái (Smidt 2003). Lehetséges, hogy ez a vallás társadalmi megszerveződése és a társadalom rendszerébe való betagozódása alapvető változásának az előszele (Casanova 1994). Ráadásul – az összehasonlító szociológia adatai szerint – a vallásos emberek Kelet-Közép-Európában másoknál nyitottabbak az emberi kapcsolatokra, a társadalmi átlagnál gyakrabban érznek felelősséget a társadalom ügyeiért és főként, mind elvi,

mind gyakorlati vonatkozásban, általánosabban szociális gondolkodásúak, mint mások (3. ábra). Ezzel összhangban van, hogy a társadalom is mindenekelőtt szociális segítséget vár az egyháztól és az is, hogy a vallásos emberek nagyobb arányban vesznek részt önkéntes filantróp szervezetekben, mint a nem vallásosak (Tamás 1997).

3. ábra Különböző mértékben vallásos vagy nem vallásos emberek szociális beállítottsága néhány kelet-közép-európai ország átlagában, +100/-100 fokú skálán mérve

Forrás: Aufbruch 2008.

A negyedik terület a hagyományőrzés, valamint a nemzeti identitás és büszkeség ápolása. Veszélyes terület, hiszen benne van a nacionalizmus lehetősége, ami pedig szorosan érintkezik mások lebecsülésével és az idegengyűlölettel (Schulze Wessel 2006). Bizonyos, hogy Kelet-Közép-Európa katolikus és protestáns hagyományú országaiban a vallásos emberek gyakrabban nemzeti gondolkodásúak, mint a nem vallásosak. (Ugyanez nem bizonyítható az ortodox országokban, annak ellenére, hogy az ortodoxia a legtöbb helyen a nemzeti tudat legfontosabb hordozója. A valószínű magyarázat, hogy az ortodox hagyományú posztkommunista kultúrákban a vallás kevésbé személyes életviteli útmutatás, hanem inkább a milió részét képező társadalmi elvárás és magatartásminta.) A vallásosság és a nemzeti érzés közötti kapcsolat értelmezéséhez fel kell idézni a vallásos emberek erősebb társadalmi elköteleződését. A nemzeti érzés erősítésével a vallásosság nem a valakivel szembeni, hanem a valakiért – a saját csoportért – való elköteleződésre ösztönöz. Ez a társadalmi felelősségvállalás egy formája. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a saját nemzet glorifikálása egykönnyen más népek és emberek elutasításának forrásává válhat.

Összefoglalva, a kelet-közép-európai vallási változások a vallás erőteljes társadalmi szerepét mutatják. Az ebben a térségben és időszakban megfigyelt vallási megújulás aligha hozható összhangba a szekularizációs elmélet feltételezéseivel. Érdekes, hogy (1) egy korábban rejtett társadalmi tényező hogyan válik láthatóvá és kézzel foghatóvá; hogy (2) a társadalmi változások során hogyan formálódik át a vallásos beállítódásnak, a társadalom hívő csoportjának és az egyházszerkezetnek a struktúrája; és

hogy (3) a vallásosságnak milyen szerepe van az emberi magatartásban. Annyi nyilvánvaló, hogy a vallás ma Kelet-Közép-Európa átalakulásának fontos indikátora és tényezője – ellentétben mind a marxizmus, mind a 20. század első felében uralkodó szociológiai szemlélet jóslataival.

IRODALOM

- Asad, T. (2003): *Formation of the Secular*. Stanford: Stanford University Press.
- Beeson, T. (1982): *Discretion and Valour*. London: Collins.
- Berger, P.L. ed. (2001): *Le réenchantement du monde*. Paris: Bayard.
- Bremer, Th. ed. (2008): *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe*. Houndmills– New York: Palgrave Macmillan.
- Casanova, J. (1994): *Public Religions in the Modern World*. Chicago–London: University of Chicago.
- Cornia, G.A.–Paniccia, R. eds. (2000): *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Davie, G. (2000): *Religion in Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Dobbelaere, K. (2002): *Secularization: An Analysis at Three Levels*. Bruxelles: P.I.E.–Peter Lang.
- Földvári M. (2003): A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban. *Szociológia*, 4: 20–33.
- Flere, S. (2008): Questioning the Need for a Special Methodology for the Study of Eastern Orthodoxy. *Social Compass*, 1: 84–100.
- Gabriel, K. ed. (1996.): *Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung*. Gütersloh: Chr.Kaiser Gütersloher.
- Gabriel, K. et al. (2003): *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Deutschland-Ost*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Halman, L. et al. (2001): *The European Values Study: A Third Wave*. Tilburg: Tilburg University–EVS, WORC.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Hildebrandt, M.–Brocker, M.–Behr, H. Hrsg. (2001): *Säkularisierung und Resakralisierung in westlichen Gesellschaften*. Wiesbaden: Westdeutscher.
- Inglehart, R. et al. eds. (2004): *Human Beliefs and Values. A Cross-cultural Sourcebook Based on the 1999–2002 Values Surveys*. Delegación Coyoacán, siflo veintiuno.
- Kopp M. (1992): *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Végeken Alapítvány.
- Kopp M.–Kovács M.E. szerk.: *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest: Semmelweis.
- Lelkes O. (2005): A szabadság íze: boldogság, vallás és gazdasági átmenet. *Századvég*, 4: 57–90.
- Martin, D. (2005): *On Secularization. Towards a Revised General Theory*. Aldershot: Ashgate.
- Máté-Tóth A.–Mikluscak, P. Hrsg. (2001): *Kirche im Aufbruch*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Müller, Olaf (2006): Religion in Central and Eastern Europe: a Phenomenon Mainly to be Found among the Older Generation? In: Tomka, M.–Yurash, A. eds.: *Challenges of Religious Plurality for Eastern and Central Europe*. Lviv: Taras Soroka, 89–99.
- Nielsen, N. (1991): *Revolution in Eastern Europe. The Religious Roots*. Maryknoll: Orbis.
- Pollack, D.–Borowik, I.–Jagodzinski, W. Hrsg. (1998): *Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost-Mitteleuropas*. Würzburg: Ergon.

- Pollack, D. (2003): *Säkularisierung ein moderner Mythos? Studien zum religiösen Wandel in Deutschland*. Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck).
- Prudky, L. et al. (2001): *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Schulze Wessel, M. Hrsg. (2006): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Smidt, C. ed. (2003): *Religion as Social Capital*. Waxo: Baylor University Press.
- Spieker, M. Hrsg. (2003): *Katholische Kirche und Zivilgesellschaft in Osteuropa*. Paderborn: Schöningh.
- Tamás P. (1997): Egyházi mozgásterek a társadalomban. In: Horányi Ö. szerk.: *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest: Vigilia, 19–49.
- Titarenko, L. (2008): On the Shifting Nature of Religion during the Ongoing Post-Communist Transformation in Russia, Belarus and Ukraine. *Social Compass*, 2: 237–254.
- Tomka, M. (1991): Secularization or Anomy? *Social Compass*, 1: 93–102.
- Tomka, M. (1994): Felekezeti szerkezet, felekezeti reprodukció. *Statistikai Szemle*, 4–5: 329–343.
- Tomka M. (1998): Egy új társadalmi-politikai szereplő. Vallás és egyház a rendszerváltozás folyamatában. *Társadalmi Szemle*, 8–9: 19–34.
- Tomka, M. (2001): Kirche, Öffentlichkeit und Medien. In Máté-Tóth, A.– Mikluscak, P. Hrsg.: *Kirche im Aufbruch*. Ostfildern: Schwabenverlag, 261–274.
- Tomka M. (2005): *A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában*. Budapest–Piliscsaba: TIMP.
- Tomka M. (2006): Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments? *Social Compass*, 2: 251–265.
- Tomka, M. et al. (1999): *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Tomka M.–Turij, O. eds. (2004): *Vira pizllyj atyeizmu: Religinye zsittyjá v Ukrainyi v period demokratyicsnyih peretvorenij i gverzsavnoj nyezalezsnosztiji*. Lviv: Insztitut Isztorii Cerkvi Ukrainzkogo Katolickogo Unyiversziteti.
- Tomka, M.–Zulehner, P.M. (1999): *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Tomka, M.–Zulehner, P.M. (2000): *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Tschannen, O. (1992): *Les théories de la sécularisation*. Geneve-Paris: Droz.
- Wilson, B. (1982): *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, L. A. ed. (1996): *Rational Choice Theory and Religion*. New York: Routledge.
- Zrinščak, S. (2004): Generations and Atheism: Patterns of Response to Communist Rule among Different Generations and Countries. *Social Compass*, 2: 221–234.
- Zulehner, P.M.–Denz, H. (1993): *Wie Europa lebt und glaubt*. Wien: Patmos.
- Zulehner, P.M.–Tomka M.–Naletova, I. (2008): *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit der Wende*. Ostfildern: Schwabenverlag.

FÓKUSZ

A MUNKAVÁLLALÁS ÉS GYERMEKVÁLLALÁS PARADOXONA – BEVEZETŐ GONDOLATOK –

NAGY Beáta

Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.; e-mail: beata.nagy@uni-corvinus.hu

Abstract: In recent decades, studies focused on how the (female) employment rate and willingness of becoming parents could be increased in welfare states. This paper outlines the matter of features characterizing the relationship of these two aspects. The main question is which factors influence if employment and fertility rates strengthen or weaken each other. This introduction argues for the correlation of the developments on these two areas according to the results of recent researches: high employment rate – high fertility rate; low employment rate – low fertility rate. On which part of the scale a society can be found, is influenced by various factors, such as: whether the welfare system supports the expansion of high quality child care institutions for children up to the age of 3; how long it alienates young mothers from the labor market (including even on the level of expectations or norms); and how well-balanced the division of tasks is at home between the partners (e.g. the importance of the active role of fathers). Finally, the study outlines some arguments aiming that the increasing equalization and parallel expansion of female employment can be considered as important factors contributing to economic development and social integration.

Összefoglaló: Az utóbbi évtizedekben a kutatások homlokterébe került, hogyan lehet növelni a fejlett országok (női) foglalkoztatási rátáját és gyermekvállalási hajlandóságát. Az írás azt a kérdést járja körül, hogy mi jellemzi ennek a két területnek az egymáshoz való viszonyát. A központi kérdés az, hogy milyen tényezők befolyásolják azt, hogy a foglalkoztatás és a termékenység egymást erősítő vagy gyengítő tényezők. A bevezető amellett érvel, hogy a rendelkezésre álló kutatások szerint az utóbbi évtizedben a két terület együttmozgása figyelhető: magas foglalkoztatás-magas termékenység, alacsony foglalkoztatás-alacsony termékenység. Hogy melyik társadalom melyik részén található a skálának az azon is múlik, hogy a jóléti rendszer támogatja-e a jó minőségű gyermekintézmények kiszélesítését a három év alatti gyermekek számára is, mennyi ideig tartja távol (akár az elvárások, normák szintjén is) a fiatal anyákat a munkaerőpiactól, továbbá hogy mennyire kiegyensúlyozott a nemek otthoni feladatvállalása. például felmerül-e az apák aktív szerepvállalásának fontossága. A tanulmány végül érveket hoz fel amellett, hogy az egyenlőség növelése és vele

együtt a női munkavállalás kiterjesztése a gazdasági fejlődés és a társadalmi befogadás fontos tényezőjének tekinthető.

Keywords: employment rate, fertility rate, welfare state, parental leave system, childcare institution

Kulcsszavak: foglalkoztatási ráta, termékenységi ráta, jóléti állam, gyermeknevelési támogatás, gyermekintézmény

Két nagy, tartós kihívás van az Európai Unió országai előtt: növelni az ország foglalkoztatási rátáját (lásd Lisszaboni célkitűzés), illetve elősegíteni és ösztönözni a gyermekvállalási hajlandóságot, a termékenységet. Mindkét célkitűzés középpontjában egyértelműen a nők állnak: egyrészt mint a munkaerő-kínálat fő forrásai, másrészt mint gyermekeket szülni képes felnőttek. Mi jellemzi ennek a két területnek az egymáshoz való viszonyát, hogyan lehet összeegyeztetni ezt a két társadalmilag is kiemelten fontos területet, arra kívánunk reflektálni bevezetőnkben, hiszen a tematikus blokkban szereplő két tanulmány is pont ezt a két területet veszi vizsgálat alá: úgymint a termékenységi, családalapítási, felnőtté válási dilemmák európai összehasonlításban (Paksi Veronika–Szalma Ivett), illetve a gyermekszülés után tapasztalható női munkaerő-piaci magatartás kérdése (Drjenovszky Zsófia). A kérdések sorát hosszasan lehetne folytatni, nézzünk is meg néhányat az utóbbi időkben felkapott témák közül! Milyen munkaerő-piaci elméletekkel lehet leírni a nők megjelenését a fizetett munka világában (Belinszki 1997)? Miért születik lényegesen kevesebb gyermek, mint amit ideálisnak tartanak a szülőképes korban lévő fiatalok (Kapitány–Spéder 2009)? Hogyan lehetne ösztönözni és támogatni a családokat, hogy a tervezett gyermekek megszülessenek? Miként lehetne feltárni, tudatosítani a gyermeket vállaló és reprodukciós feladatokat ellátó szülőkkel szembeni munkaerő-piaci diszkriminációt? A családpolitikai támogatások milyen hatással vannak a kisgyermekes nők munkaerő-piaci jelenlétére (Bálint–Köllő 2008; Scharle 2007)? Milyen attitűdökkel rendelkezik a társadalom a nők munkavállalásával kapcsolatban (Blaskó 2005; Pongrácz 2005), egyáltalán: mit szeretnének maguk a vita középpontjában álló nők? Végül: miért nem merülnek fel ezek a kérdések még mindig a férfiakra vonatkoztatva is. A változó férfiszerepeknek van-e hatása ezekre a társadalmi folyamatokra? Ma már gyenge érv az, hogy csak a nők tudnak szülni... Giddens utal arra, hogy ha megfordítjuk a nemekre vonatkozó állításokat, elvárásokat, meséket, és azok furcsának, nevetségesnek, bántónak tűnnek, akkor nemi sztereotípiákkal van dolgunk (Statham kutatását idézi Giddens 1995).

Az itt felvázolt kérdések hosszú sora tovább is folytatható lenne, hiszen ez egy olyan terület, amely iránt jelentősen megnőtt az érdeklődés az elmúlt évtizedben Magyarországon is, mégis kevés kutatás ad olyan átfogó képet, amelyet minden tudományterület képviselői elfogadnak. Ennek oka lehet az az erősen normatív szemléletmód, amellyel találkozhatunk. Márpedig az értékszempontokkal megterhelt álláspontok és megközelítések a tudományos vita és a konszenzus szempontjából nem termékenyek. Mivel a kérdések szerteágazók és egy rövid bevezető szöveg feladata nem lehet ezek átfogó elemzése, a továbbiakban elsősorban a munkavállalás és a gyermekvállalás mint két fontos életútátmenet kapcsolatára kívánok összpontosítani.

Ma egy fiatal magyar nő – nevezzük Annának – átlagosan 23-24 évesen fejezi be (felsőoktatási) tanulmányait, 27,5 évesen lép először házasságra és 29 évesen szüli meg első (esetleg egyetlen) gyermekét (Eurostat 2009). Az oktatásban eltöltött évek növekvő száma, a munkaerő-piaci elhelyezkedési nehézségek és az egyéni célok diverzifikálódása miatt ezek az életút-állomások egyre később következnek be. Anna ráadásul tipródik: hogyan fogja megoldani azt a dilemmát, hogy gyereket vállaljon, de a munkaerőpiacon is jelen legyen. Ez olyan kérdés, amellyel szüleinek, anyjának ilyen módon még nem kellett szembesülnie. Magára marad-e Anna (és párja) a kérdés megoldásában, vagy támogatja őket valaki a családon kívül? A fiatal nők többsége ráadásul azzal kell hogy szembesüljön, hogy a globális változások miatt szinte minden fiatal (férfi és nő egyaránt) nagyobb fokú bizonytalansággal néz szembe: miként lehet a bizonytalanságok közepette dönteni olyan nagy kérdésekről, mint családalapítás, apává válás.

A kutatások arra mutatnak rá, hogy a fiatal férfiak halogadják a családalapítási és gyermekvállalási döntés meghozatalát, és így magatartásuk nyilvánvalóan kihat a fiatal nők anyává válási kilátásaira (Blossfeld et al. 2006b). Blossfeld és társai a fiatalokat a globalizáció veszteségeinek tekintik, hiszen az ő munkaerő-piaci pozíciójuk a közepkorú, de még az idősebb korosztályénál is lényegesen gyengébb. A fejlett országokat vizsgáló kutatás rámutatott arra, hogy a folyamat végén ott van az a Magyarországon is megfigyelhető jelenség, miszerint az alacsony iskolai végzettségű nők számára a korai gyermekvállalás viszonylag gyakori választás, mert ők ezt megfelelő szerepnek, alternatívának találják, míg a magasán képzett nők csak akkor vállalnak gyermeket, ha a jóléti államtól megfelelő támogatást kapnak (Blossfeld et al. 2006a).

A gazdaságilag fejlett országokban hosszú időn keresztül negatív kapcsolatot lehetett megfigyelni a nők foglalkoztatottsága és termékenysége között. Egyértelmű volt, hogy a legtöbb országban a női keresőmunka következménye a gyermekvállalás csökkenése, és ha a nők amellettt döntenek, hogy tömegesen kilépnek a munkaerőpiacra, akkor annak nagy ára van: a gyermekszám csökkenése. Az OECD adatai még 1980-ban is ezt az alapvető összefüggést mutatták – miként az alábbi ábra is mutatja –, és a közgazdasági elemzések is ezt a kapcsolatot taglalták (lásd például Fuchs 2003).

A helyzet azonban gyökeresen megváltozott az elmúlt két-három évtized alatt, és immár a két változó együtt járása vált jellemzővé: a magasabb női foglalkoztatási rátával rendelkező országokban magasabb a termékenység (ezek az országok tipikusan az északi országok, illetve az Amerikai Egyesült Államok), ezzel szemben a mediterrán országok esetében mindkét változó alacsony értéket vesz fel.

1. ábra A női foglalkoztatási és a teljes termékenységi ráta közötti összefüggés

Forrás: OECD 2009: Family Database Chart SF4.5.

Ez utóbbi mintához áll közel a közép-európai országok közül több is, például Magyarország, Lengyelország, ahol sem a termékenység, sem a foglalkoztatás szintjével nem lehet elégedett a közpolitika. A magyar nők foglalkoztatási szintje 50,6%, a lengyeleké 52,4% mint az 1. táblázatban is látható, bár míg a lengyel adat növekedést mutat, addig a magyar női foglalkoztatás csökkent 2008-ra. A női foglalkoztatási ráta csökkenése egyedül Magyarországon és Romániában következett be az utolsó két évben.

1. táblázat Női foglalkoztatási ráta (15–64 év)

	2006	2008		2006	2008
EU27	57,3	59,1	LV	62,4	65,4
EU15	58,8	60,4	LT	61,0	61,8
BE	54,0	56,2	LU	54,6	55,1
BG	54,6	59,5	HU	51,1	50,6
CZ	56,8	57,6	MT	33,4	37,4
DK	73,4	74,3	NL	67,7	71,1
DE	62,2	65,4	AT	63,5	65,8
EE	65,3	66,3	PL	48,2	52,4
IE	59,3	60,2	PT	62,0	62,5
EL	47,4	48,7	RO	53,0	52,5
ES	53,2	54,9	SI	61,8	64,2
FR	58,8	60,7	SK	51,9	54,6
IT	46,3	47,2	FI	67,3	69,0
CY	60,3	62,9	SE	70,7	71,8
			UK	65,8	65,8

Forrás: EC 2009.

Rég nem érvényes tehát az a vélekedés, hogy a nők visszavonulása/visszavonása a fizetett munka világából növelhetné a termékenység szintjét. Ez a várakozás a fejlett országok körében sehol sem teljesült, sőt Svédországban az ún. feminista paradoxonhoz vezetett. Chesnais az 1960–1997 közötti időszakot vizsgálva a következő megállapításra jutott: „a feminizmus és a pronatalizmus együtt jár; azokban a társadalmakban, amelyek enyhítik a dolgozó anyák terheit, a termékenységi arány magasabb, mint azokban a társadalmakban, ahol a hagyományos szerepek uralkodnak” (Chesnais 1998: 83). Noha azóta a svéd születési arányszám némileg csökkent, még mindig jóval az európai átlag felett van. Felesleges tehát arra számítani, hogy Magyarországon a nők munkaerőpiactól való távolmaradásának meglesznek a pozitív, gyermekszám-növekedésben megragadható eredményei, mert semmilyen erre mutató jel nem volt látható az elmúlt évtizedekben.

A feminista paradoxon tehát megmutatja, hogy a foglalkoztatás növekedése a fejlett országokban nincs negatív hatással a születési arányszámokra, azt mégsem mondhatjuk, hogy a gyermekszülésnek ne lenne hatása a foglalkoztatásra. Scharle (2007) a vonatkozó szakirodalmak összefoglalása kapcsán úgy fogalmaz, hogy a kisgyermek jelenléte csökkenti a nők munkaerőben való részvételét, de nem világos, hogy oksági kapcsolatot fedezhetünk-e fel e mögött. Minden bizonnyal nagy szerepe van egy harmadik tényezőnek, amely a társadalmi normákat, társadalmi intézményeket, pénzügyi ösztönzőket foglalja magában (Engelhardt és társai érveit idézi Scharle 2007: 160).

A gyermekszülések és a foglalkoztatási arányok közötti látszólag triviális kapcsolatot úgy is vizsgálhatjuk, ha arra fókuszálunk, hogy a gyermekszüléshez kapcsolódó

ellátások milyen módon hatnak a kisgyermekes nők munkaerő-piaci jelenlétére. A családtámogatási rendszer hatását a kisgyermekes nők munkapiaci aktivitására néhány tanulmány már körüljárta (Bálint-Köllő 2008; Scharle 2007). Ezek immár közgazdasági elemzésekre alapozva is felhívták arra a figyelmet, hogy a magyar pénzbeli gyermeknevelési támogatások erős ellenőztönzöt jelentenek a nők munkaerő-piaci (re)integrációjával szemben. Bálint és Köllő arra is rámutattak, hogy a jelenlegi gyermektámogatási rendszer már régen nem csak azt a célt szolgálja, amit a kezdetekben neki tulajdonítottak, azaz a kieső korábbi jövedelmet pótolja, hanem az alacsony iskolai végzettségű, a munkaerőpiachoz gyengén vagy egyáltalán nem kötődő nők esetében munkanélküli és szociális segélyként működik.

Összességében a következőképpen fogalmaz a szerzőpáros a gyermektámogatási rendszer diszfunkciójáról: „A jelenlegi rendszer a dolgozó nőket hosszú (gyermekjóléti szempontból feleslegesen hosszú) távollétre ösztönzi, illetve kényszeríti, a rossz munkapiaci helyzetben lévőket pedig nem, vagy nem jól segíti abban, hogy visszatérhessenek a munkába, vagy beléphessenek a piacra.” (Bálint-Köllő 2008: 24–25). A visszatérés lehetővé tételének fontos feltétele a gyermekintézményi rendszer támogatása, a munkapiac rugalmassá tétele, a munkaerő-kereslet bővítése.

Ezeket a tényezőket elemzésében a társadalmi normákkal is kibővítette Scharle (2007), amelyeket Magyarország esetében továbbra is erőteljesen a nemi szerepek szétválasztása, a nőknek a háztartáshoz, a férfiaknak a munkaerőpiachoz való rendelése jellemez, ami megjelenik a háztartási munkák egyenlőtlen elvégzésében (Pongrácz 2005). Azt már korábbról is tudtuk, hogy európai uniós összehasonlításban messze a magyar nők végzik a legtöbb házimunkát (Bukodi 2005), és akik a munkaerőpiacon megjelennek gyakorlatilag „szupernőként” teljesítenek egyszerre a két területen. Scharle még határozottabban fogalmaz a kérdésben: „úgy tűnik, hogy az átlagos pár Kelet-Európában újratárgyalja a háztartási feladatok elosztását, amikor a férfi hosszabban, többet dolgozik, de nem, amikor a nő fizetett munkát vállal” (Scharle 2007: 166). Ezzel szemben az északi országokban megjelent az aktív apaság intézménye, amelyben az apának nem csak biológiai, hanem társadalmi szerep is jut: a női egyenjogúság középpontjában már régen nem a nők jogokkal való felruházása, munkaerő-piaci részvétele, hanem a férfiaknak a családi életbe való bevonása áll (Nagy 2008).

Ha a 2007-es foglalkoztatottsági adatokat nézzük, akkor legalább két dolog látható: egyrészt továbbra is kiugróan magas az a negatív hatás, amit a gyermekvállalás (pontosabban a 0–6 éves kisgyermek jelenléte) okoz a foglalkoztatási rátában a nők esetében, másrészt ugyanez a hatás ellenkező előjelű, bár lényegesen kisebb mértékű a férfiak esetében. Az Európai Unión belül Csehország után (43,2) Magyarország a második ebből a szempontból. A magyar nők esetében a kisgyermek nevelése 33,5 százalékpontos lemaradást jelent a munkavállalásban. Mint láthatjuk, ez messze az európai uniós átlag, illetve a régi tagállamok eredményei mögött van, mely országokban ennél lényegesen kisebb a munkaerőpiacról való távolmaradás a gyermekvállalás következtében. A csehországi rendkívül magas arányú hatás ugyanazon tényezőknek tulajdonítható, mint Magyarországon, de ott a hároméves gyermeknevelési szabadságot megtoldották egy negyedik évvel is. Ez a negyedik év már semmilyen védettséget nem nyújt a munkaerőpiacon, és az igénybevevő nagyon alacsony készpénzes támogatást kap ez idő alatt. Ez azt jelenti, hogy az alacsonyan képzett nők rejtett munkanélkülisé-

gével állunk szemben. Olyan csapdahelyzet alakul ki számukra, amely gyakran vezet hosszú távú munkanélküliséghez (Křížková et al. 2009). Ezek a megállapítások egybeesnek a Bálint–Köllő elemzés (2008) fent idézett eredményeivel.

2. táblázat A szülői státus hatása a foglalkoztatásra, 2007*

	Férfiak	Nők
EU27	-9,5	12,6
EU15	-8,9	11,6
CZ	-5,9	43,2
HU	-9,1	35,1
SK	-7,9	33,5
PL	-14,8	9,9

*A 20–49 éves korcsoport foglalkoztatási rátájának különbsége a 0–6 éves gyermekkel rendelkező és nem rendelkező felnőttek esetében.

Forrás: EC 2009.

A táblázat tanúsága a közép-európai országokat hasonló hagyomány jellemzi: a gyermeknevelési szabadság rendszere hosszú évekre tartja távol a nőket a munkaerőpiactól, míg a férfiak esetében a kisgyermek jelenléte a munkaerő-piaci aktivitást fokozza. Lengyelországban a készpénzes juttatások a GDP-nek viszonylag kis részét jelentik, ezért kevésbé ösztönzik a távolmaradást (Scharle 2007: 168).

Amiért éppen ezt a négy országot emeltük ki, annak oka az, hogy az elmúlt években Saxonberg és Sirovátka (2006) ezeknek az országoknak a példáján vizsgálta meg, hogyan változott a családpolitika a posztoszocialista országokban. Mint Bálint és Köllő írásából (2008) megtudhattuk a szociális segélyként működő gyermeknevelési támogatás ellenősztonzó a női munkavállalás esetében. Saxonberg és Sirovátka azt találták, hogy míg a posztoszocialista országok családpolitikájában fel sem merült a férfiak szerepének tárgyalása, addig erősödött a korábbi defamilizációval szemben a refamilizáció, azaz a reprodukcióval kapcsolatos feladatok fokozatos át- és visszahe-lyezése a család keretei közé. A refamilizációnak explicit és implicit jelei egyaránt voltak, amelyek együttesen növelték a nők családon belüli terheit, és ezzel csökkentették a munkaerő-piaci megjelenés esélyeit. Ilyen explicit jelek voltak a konzervatív családpolitika, illetve az erősen elkülönülő nemi szerepek. Implicit jel lehet az, ha a gyermekgondozási intézmény fenntartása nem állami vagy közösségi feladat, hanem piaci alapokra kerül, és ezért a társadalom tömegei számára nem elérhető, így „magától érte-tődő módon” a nők maradnak otthon, hogy pótolják a jóléti rendszer hiányosságait.

A hosszú gyermeknevelési szabadság és az univerzális, alacsony összegű juttatás (mint nálunk a gyés), létrehozza az explicit refamilizációt, ezzel egyszersmind ösztön-zi az elkülönült nemi szerepek fennmaradását. Ezekben az esetekben a nők lesznek azok, akik a gyermeknevelés feladatát ellátva kilépnek a munkaerőpiacról, a férfiak pedig a fő kenyérkeresők. Teljesen egyértelmű, hogy miközben a gyermeknevelési tá-mogatások rendszere nemekre semlegesen került kialakításra, azaz férfiak és nők egy-aránt igénybe vehetnék, a gyermeknevelési szabadságon szinte kizárólag nők

találhatók. Frey elemzése szerint 2007-ben 10 ezer férfi és 235 ezer nő volt gyesen vagy gyeden, és további 45 ezer nő gyeten (Frey 2009: 35). Témánk szempontjából marginálisnak tűnik, de a társadalmi normákról sokat elárul a nyugdíjazáshoz való viszony. Frey a következő megállapítást teszi ezzel kapcsolatban: „A munkavállalási korú nyugdíjasok 40 ezres növekménye szinte teljes egészében nőkből áll.” (Frey 2009: 35) Az említett növekedés a 2005–2007 közötti időszakra vonatkozik, és kapcsolatban állhat a női nyugdíjkorhatár 62 évre való felemelésével.

A gyermeknevelési támogatások igénybevételi lehetőségét tehát már minden posztoszocialista országban nemre semlegesen fogalmazzák meg, de annak fókuszában változatlanul a nők, és a férfi kenyérkeresői modell megerősítése állnak, amely törekvés egybeesik a társadalom attitűdjeivel is (Blaskó 2005; Pongrácz 2005). Összességében tehát a gyermekek gondozásával kapcsolatos szabadságok rendszere, a gyermekintézmények elérhetősége és minősége, a munkaerő-piaci politikák egyaránt a refamilizáció irányába hatnak (Saxonberg–Sirovátka 2006).

TOVÁBBVEZETŐ GONDOLATOK

A posztoszocialista országokról folytatott fenti elmélkedések szinte kizárólag arról számoltak be, hogy a rendszerváltozás után bekövetkezett konzervatív fordulat – amelyet tulajdonképpen már előkészített a nyolcvanas évekbeli szocialista családpolitika (Ferge 1999) – hagyományosan definiálta a férfiak és a nők gazdasági és társadalmi szerepét. Mindeközben a felvillantott nemzetközi példák egyre inkább arra utalnak, hogy időközben a nők munkaerő-piaci megjelenése [*dual earner families*], sőt akár a férfiak családon belüli aktív szerepvállalása [*dual earner-dual carer families*] vált kiemelt kérdéssé.

A társadalom számára önmagában is érték az, ha tagjai minél aktívabban vesznek részt a munkaerő-piaci folyamatokban: növekszik az emberi tőke beruházás hozama, gyarapodik az adófizetők száma, csökken az eltartottak, a (tartósan) függő helyzetben lévők aránya a felnőtt népességen belül. A Világgazdasági Fórum legutóbbi jelentése például explicit módon felmutatott két összefüggést is, amely a nemek közötti egyenlőség mértékével [*gender gap index*] áll kapcsolatban: az egyik a versenyképességi index, a másik pedig az egy főre eső GDP mennyisége (WEF 2007). Ezek az összefüggések rámutatnak arra, hogy azok az országok növekednek dinamikusán, amelyek mindkét nem emberi tőkéjét, képességeit, tudását kihasználják, és a nemek szempontjából is demokratikus társadalmat formálnak.

A munkaerő-piaci aktivitás az előbbieken túl védelmet nyújt a szegénység, és különösen a gyermekes családok szegénysége ellen. A foglalkoztatás a leghatékonyabb segítség a szegénységi csapda elkerülésére, a szülők keresőtevékenysége megvédheti a gyerekeket is a szegénységtől, ahogy az az összefoglaló, 3. táblázatból látható.

3.táblázat A születési ráta, a női foglalkoztatás és a gyermekszegénység alapindikátorai

	Teljes termékenységi ráta 2005	Foglalkoztatási ráta népességcsoportonként					Gyermekszegénység cc. 2000 (%)
		Nők, 2006		Anyák, 2005		Egyedülálló szülők, 2005	
		Összes	Részállás	Legkisebb gyermek: <2	Legkisebb gyermek: 3-5		
Ausztrália	1,81	65,5	40,7	48,3		49,9	11,6
Ausztria	1,41	63,5	31,4	60,5	62,4	75,0	13,3
Belgium	1,72	53,6	34,7	63,8	63,3	62,0	4,1
Csehország	1,28	56,8	5,6	19,9	50,9	63,0	7,2
Dánia	1,80	73,2	25,6	71,4	77,8	82,0	2,4
Egyesült Államok	2,05	66,1	17,8	54,2	62,8	73,8	21,6
Egyesült Királyság	1,80	66,8	38,8	52,6	58,3	56,2	16,2
Finnország	1,80	67,3	14,9	52,1	80,7	70,0	3,4
Franciaország	1,94	57,1	22,9	53,7	63,8	70,1	7,3
Görögország	1,28	47,5	12,9	49,5	53,6	82,0	12,5
Hollandia	1,73	66,0	59,7	69,4	68,3	56,9	9,0
Írország	1,88	58,8	34,9	56,3		44,9	15,7
Izland	2,05	81,6	26,0	83,6		81,0	..
Japán	1,26	58,8	40,9	28,5	47,5	83,6	14,3
Kanada	1,53	69,0	26,2	58,7	68,1	67,6	13,6
Korea	1,08	53,1	12,3	..	..	..	..
Lengyelország	1,24	48,2	16,3	..	..	..	9,9
Luxembourg	1,70	53,7	27,2	58,3	58,7	94,0	..
Magyarország	1,32	51,2	4,2	13,9	49,9	..	13,1
Mexikó	2,20	42,9	27,6	..	..	..	24,8
Németország	1,34	61,5	39,2	36,1	54,8	62,0	12,8
Norvégia	1,84	72,3	32,9	..	..	69,0	3,6
Olaszország	1,34	46,3	29,4	47,3	50,6	78,0	15,7
Portugália	1,40	62,0	13,2	69,1	71,8	77,9	15,6
Spanyolország	1,34	54,0	21,4	45,1	47,9	84,0	15,6
Svájc	1,42	71,1	45,7	58,3	61,7	83,8	6,8
Svédország	1,77	72,1	19,0	71,9	81,3	81,9	3,6
Szlovákia	1,25	51,9	4,1	23,1	46,6	..	..
Törökország	2,19	23,8	17,8	..	..	..	21,1
Új-Zéland	2,01	68,4	34,5	46,6		53,2	14,6
OECD	1,63	56,8	26,4	..	..	70,6	12,0

Forrás: OECD 2007.

A fenti példák és a társadalmi vélekedés is szinte mindig a kétszülős családokat állítja a gondolkodás és az elemzés középpontjába. Ezzel szemben az ezer lakosra jutó válások aránya növekszik, az összes házasságkötésen belül az újránházasságok aránya csökken. Az utolsó adatok szerint Magyarországon a házasságok 45 százaléka végződik válással (Eurostat 2009: 35). Egyre több az egyszülős családok aránya, akik számára már nem valódi kérdés, hogy jó-e az, ha a nők (és a férfiak) dolgoznak. A valódi kérdés egyre inkább az, hogy miként támogatja a családpolitika azt, hogy a fiatal szülők el tudják helyezni már három év alatti kisgyermeküket is jó minőségű és megfizethető gyermekintézményekben, illetve felismeri-e, hogy a konzervatív családpolitika nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

IRODALOM

- Bálint M.–Köllő J. (2008): A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai. *Esély*, 1: 3–27.
- Belinszki E. (1997): A munka nemesít? *Szociológiai Szemle*, 1: 133–153.
- Blaskó Zs. (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. *Demográfia*, 2–3: 159–186.
- Blossfeld, H-P.–Hofmeister, H. eds. (2006a): *Globalization, Uncertainty and Women's Careers*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Blossfeld, H-P.–Mills, M.–Bernardi, F. eds. (2006b): *Globalization, Uncertainty and Men's Careers. An International Comparison*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bukodi E. (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás In Nagy I.–Pongrácz T.–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI–SzMM, 15–43.
- Chesnais, J-C. (1998): Below-Replacement Fertility in the European Union (EU-15): Facts and Policies. 1960–1997. *Review of Population and Social Policy*. 7: 83–101.
- EC (2009): *Indicators for monitoring the Employment Guidelines including indicators for additional employment analysis, 2009 Compendium*, 25/06/2009. European Commission: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=477&langId=en>. Letöltve: 2009. július 16.
- Eurostat (2009): *Demographic Outlook, National reports on the demographic developments in 2007*. epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY.../KS-RA-08-013-EN.PDF. Letöltve: 2009. október 18.
- Ferge Zs. (1999): Hogyan hatott a rendszerváltás a nők helyzetére? In Lévai K.–Kiss R.–Gyulavári T. szerk.: *Vegyessváltó. Pillanatkép nőkről és férfiakraól*. Budapest: Egyenlő Esélyek Alapítvány, 13–30.
- Frey M. (2009): Nők és férfiak a munkaerőpiacon – a Lisszaboni Növekedési és Foglalkoztatási Stratégia céljainak tükrében. In Nagy I.–Pongrácz T.–né szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest: TÁRKI–SzMM, 27–51.
- Fuchs, V.R. (2003): *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekről*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Giddens, A. (1995): *Szociológia*. II/6. fejezet. Nem és szexualitás. Budapest: Osiris, 179–188.
- Kapitány G.–Spéder Zs. (2009): A munkaerőpiac és a pénzügyi családtámogatási rendszer hatása a gyermekvállalási tervek megvalósulására In Nagy I.–Pongrácz T.–né szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest: TÁRKI–SzMM, 79–94.

- Křížková, A.–Nagy, B.–Kanjuo Mrčela, A. (2009): Geschlechterspezifische Auswirkungen der Arbeitsmarktpolitik in der Tschechischen Republik, Ungarn und Slowenien In Klenner, Ch.–Leiber, S. Hrsg.: *Wohlfahrtsstaaten und Geschlechterungleichheit in Mittel- und Osteuropa*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 337–372.
- Nagy B. (2008): Challenging the Male Norm of Employment: Evidence from Sweden, Norway, and Hungary. In Kabeer, N.–Stark, A.–Magnus, E. eds.: *Global Perspectives on Gender Equality. Reversing the Gaze*. New York: Routledge, UNRISD Research in Gender and Development, 87–111.
- OECD (2007): *Babies and Bosses - Reconciling Work and Family Life (Vol. 5): A Synthesis of Findings for OECD Countries*,
http://www.oecd.org/document/45/0,3343,en_2649_34819_39651501_1_1_1_1,00.html.
Letöltve: 2009. október 5.
- OECD (2009): *Family Database, Chart SF4.5 42293894.xls*
http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html.
Letöltve: 2009. október 5.
- Pongrácz T.-né (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. In Nagy I. –Pongrácz T.-né–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI–ICsSzEM, 73-86.
- Saxonberg, S.–Sirovátka, T. (2006): Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe *Journal of Comparative Policy Analysis*, 8(2): 185–202.
- Scharle, Á. (2007): The Effect of Welfare Provisions on Female Labour Supply in Central and Eastern Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 9(2): 157–174.
- World Economic Forum (2007): *Global Gender Gap 2007*. Part I. Measuring the Global Gender Gap, 162. <http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Gender%20Gap/index.htm>
Letöltve: 2009. február 27.

MIKOR VÁLLALJUNK GYERMEKET? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban

PAKSI Veronika–SZALMA Ivett

MTA Szociológiai Kutatóintézet
H-1014 Budapest, Úri utca 49.; e-mail: paksiv@socio.mta.hu

MTA Szociológiai Kutatóintézet
H-1014 Budapest, Úri utca 49.; e-mail: szalma@socio.mta.hu

Abstract: This paper analyzes the questions related to the timing of life events –particularly certain phases of becoming adults – in the third wave of European Social Survey. It focuses on the first cohabitation and marriage as well as the timing and the ideal age of becoming parents. Nowadays, the timing of the first childbearing has shifted to older ages all over Europe; therefore, we consider it important to examine whether the attitudes toward the ideal age of childbearing have adjusted to this trend. First of all, we analyze attitude type questions, we focus on when people think it is ideal, too late or too early to become a mother or a father. We have examined the ideal time of childbearing not only from age aspect but also regarding when it would be ideal compared to other life events of becoming adults (cohabitation, marriage) in each of the countries. We have found out whether in Europe the first childbearing is actually considered part of the process of becoming adults or not. We have paid special attention to the Hungarian data: we have examined how the educational level, the age groups, the type of residence, the religion and the gender variables influence the attitudes towards age norms of childbearing in Hungary.

Összefoglaló: A tanulmány a European Social Survey harmadik hullámának életesemények időzítésével, azon belül a felnőtté válás egyes szakaszaival kapcsolatos kérdéseket elemzi: az első élettársi kapcsolatot és házasságot, valamint a szülővé válás időzítését és ideális életkorát. Az Európa-szerte egyre későbbi életkorokban vállalt első gyermekszülések tekintetében fontosnak tartjuk azt is elemezni, hogy vajon az ideálisnak tekintett szülővé válás életkora is igazodott-e ehhez a trendhez. Elsősorban attitűd jellegű kérdéseket vizsgálunk, arra fókuszálunk, hogy az emberek mit gondolnak, mikor ideális szülővé válni, illetve mikor túl fiatal, vagy túl idős valaki ahhoz, hogy anyává vagy apává váljon. A gyerekvállalás ideális idejét nemcsak életkor szerint elemezzük, hanem azt is megnézzük, hogy a többi felnőtté váláshoz kapcsolódó életeseményhez (élettársi kapcsolat kialakítása, házasság) viszonyítva hogyan időzítik az egyes országokban, és hogy a szülővé válást egyáltalán a felnőtté válás részének tekintik-e Európában. A magyar adatokat részletesebben is elemzzük: megvizsgáljuk, hogy az iskolai végzettség, a korcsoport, a település típus, a vallás és a nem változóknak milyen hatása van a gyermekvállalás életkori normáira.

Keywords: childbearing, age norms, becoming adult

Kulcsszavak: gyermekvállalás, életkori normák, felnőtté válás

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányban az élet meghatározó eseményei közül a felnőtté válás folyamatával, azon belül kiemelten a szülővé válás, azaz az első gyermekvállalás témakörével foglalkozunk.

A felnőtté válás a fejlett társadalmakban a fiatalok életének egyre hosszabb szakaszát öleli fel. A szakirodalom szerint a következő események tekinthetők a folyamat mérföldköveinek: az iskolai tanulmányok befejezése, az első három hónapnál tovább tartó munkavállalás, elköltözés otthonról, az első tartós párkapcsolat kialakítása, valamint az első gyermekvállalás. Elsőként megmutatjuk, hogy a felnőtté válás egyes eseményei – a házasság nélküli összeköltözés a partnerrel, a házasodás, valamint a gyermekvállalás – milyen sorrendben és mely életkorban követik egymást a vizsgáltunk tárgyát képező huszonhárom európai országban. Ezt követően egyrészt megnézzük, hogy a szülővé válás mennyire feltétele egyáltalán a felnőtté válás folyamatának, másrészt, hogy az első gyermekvállaláshoz tartozó életkori normák milyen változatosságot mutatnak a huszonhárom ország között. Megmutatjuk, hogy a különböző országok társadalmi mely életkort tekinti ideálisnak, túl korainak, avagy túl későinek az első gyermekvállaláshoz. A kapott eredményeket Magyarországon belül tovább elemezzük iskolai végzettség, település, életkorcsoportok, vallásgyakorlás és nem szerint. Az elemzéskor minden esetben külön kezeljük az anyává és az apává válás kérdéskörét. Az elemzett kérdéssorok válaszadói között nők és férfiak egyaránt szerepeltek, ugyanis az 1 500 fős reprezentatív mintát véletlenszerűen két csoportra bontották és a kérdezőbiztosok ennek megfelelően kérdezték le a modul kijelölt kérdéseit.

Az elemzéshez a 2006-os European Social Survey *Életút, életvitel, az élet meghatározó eseményeinek időzítése, az ideális korhoz való hozzáállás* változómoduljának egyes változóit használtuk a hagyományos szociológiai háttérváltozók tükrében, melyek a *Szociodemográfiai profil* modulban találhatóak. A szerzők ezúton is köszönetet mondanak Füstös Lászlónak (MTA Szociológiai Kutatóintézet) az elemzésben nyújtott segítségéért.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A biológiai életkoron kívül létezik kronológiai, pszichológiai, társadalmi és ún. megélt életkor is. A társadalomtudományokban nem elégséges pusztán az életkorok vizsgálata, multi-dimenzionális megközelítés szükséges: figyelembe kell venni az egyén, a csoport társadalmi-gazdasági státuszát, a nemet, korcsoportot, településtípust, vallást, kultúrát, történetiséget, stb. Az életkor csak relációkban értelmezhető, a kronológiai életkor önmagában szegényes index erre, melyhez társadalmi jelentést szükséges társítani (Binstock–Shanas 1976).

Az egyének tisztában vannak az életkori normákkal a saját időzítési mintáikra vonatkozóan. Az életesemények vizsgálatában jelentős szerepe van az életesemények időzítésnek [*social timetable*] és annak, hogy az életkori norma hogyan befolyásolja az egyén viselkedését és önreflexióját. Az egyének gondolataiban létezik egy mentális térkép az életeseményekről, melyek előrevetítik, hogy egyes életeseményeknek mely időszakban kell megvalósulniuk. Ez nem jelenti azt, hogy az egyes átmenetek akkor következnek be, amikor az emberek úgy gondolják, hogy elérik az ideális életkor, vagy amikor úgy gondolják, hogy akkor kell megtörténnie, de könnyen tudnak reflektálni arra, hogy túl korán vagy későn vagy éppen időben történt. Az társadalom tagjai internalizálják a „társadalmi órát” [*social clock*] és az életkori normákat és ezeknek megfelelően viselkednek (Binstock–Shanas 1976).

A szakirodalomban heves vita tárgya, hogy a survey vizsgálatok során gyakran fel-tett „*Mikor ideális gyermeket vállalni?*” kérdésre kapott válaszok tekinthetők-e a társadalomban elfogadott életkori normáknak. A szociológusok többsége úgy véli, hogy ahhoz, hogy egy szabályt, elvárást normának tekintsünk, három kritériumnak kell eleget tennie. Egyrészt elő kell írnia bizonyos viselkedéseket (vagy éppen tiltania kell azt). Másrészt a társadalomban konszenzusnak kell lenni erről a szabályról. A harmadik kritérium pedig, hogy a szabálynak, elvárásnak kényszer jellegűnek kell lennie, azaz a be nem tartását szankcióval kell büntetni (Settersten 2003). Marini (1984) éppen a szankciót hiányolja az életkori normák esetén. Jár-e vajon bármiféle szankcióval az, ha nem az emberek többsége által ideálisnak tartott életkorban válunk szülővé? A szankciók lehetnek informálisok is, mint például a gúny, a megvetés és a pletyka. Heckhausen (1999) amellett érvel, hogy nem is szükséges szankciókat felállítani az életkori normákkal kapcsolatban, hiszen ezek olyan normák, melyeket az emberek többsége már internalizált. Ebben a témában mérföldkönek tekinthető Neugarten, Moore és Lowe (1965) ‘50-es években Kansas City-ben folytatott kutatása, melyben kimutatták, hogy léteznek életkori normák, melyek az emberek életét szervezik. Az újabb kutatások összhangban állnak Neugartenék eredményeivel annyi különbséggel, hogy a különböző életkori átmenetek nemcsak később történek, hanem nagyobb életkori intervallumot ölelnek fel.

Az életesemények társadalmi normái nemcsak azt határozzák meg, hogy mely idő-intervallumban kell megtörténnie egyes eseményeknek, hanem az események sorrend-jét is befolyásolják. Az európai társadalmak fejlődésének korábbi idején alakult ki M. Kholi (1993) által normál életútnak nevezett életvezetés, melynek lényege az volt, hogy egymásra következő szakaszokból állt és éles határvonal választotta el az egyes fázisokat. Azonban a fiatalabb nemzedék már sokkal rugalmasabb szakaszokat jár be. Időben eltolódott és módosíthatóvá vált mind a családalapítás, mind pedig a pályaválasztás. Amíg korábban az önállóság kitüntetett értéknek számított, s elérése véglegesen lezárta egy életszakaszt; addig a mai fiatalok életében ezek egybemosódhatnak, párhuzamossá válhatnak, vagy akár újra kezdődhetnek (Somlai 1999, 2000).

Magyarországon Tóth O. (1993) vizsgálta a szülővé válás objektív és szubjektív meghatározottságát, és kutatása is megerősítette, hogy nem önmagában a valódi (biológiai) életkor irányítja az időzítés szubjektív megítélését, hanem sokkal inkább olyan kulturális, értékbeli minta, amely azt írja elő a társadalom tagjainak, hogy bizonyos idővel az iskola (bármilyen szintű iskola) befejezése után és a házasságban töltött bizonyos idő után a fiatal párnak „illik” gyermeket vállalni. Ha tehát valaki „régén” befe-

jezte iskoláit, „régén” házas és már önálló lakása is van, nagy valószínűséggel úgy érzi, hogy szülővé válása a tényleges életkorától függetlenül késői.

Azok az elméletek, amelyek az életesemények struktúrájára vonatkoznak azt hangsúlyozzák, hogy az életeseményeket két társadalmi folyamat szervezi: egyrészt az intézményesülés, másrészt az individualizmus (Kohli 1993), s hogy ezek hatása ellentétes egymással. Az életesemények intézményesülése mögött az életesemények időzítését befolyásoló makro tényezők állnak. Ilyen fontos makrotényező például az állam és a piac, a piacon belül pedig különösen a munkaerőpiac és az ingatlanpiac játszik fontos szerepet. Az individualizáció hátterében pedig az húzódik meg, hogy egyre kevésbé meghatározóak azok a normák és elvárások, melyek a család, vagy az egyház felől érkeznek, ugyanakkor az egyén döntései felértékelődnek. Mindezek következtében fellazulnak a valaha standard életút mintázatok. Ez a két folyamat egymással ellentétes, mivel az életút intézményesülése az életutak standardizációját idézi elő, és ezáltal csökkenti annak a lehetőségét, hogy az egyén saját maga formálja az életútját. Az individualizációnak pedig ellentétes hatása van: növeli az egyéni életutak változatoságát.¹ A növekvő európai jóléttel egyre jobban háttérbe szoruló anyagi problémák folytán a különböző társadalmakban az egyéneknek sokkal nagyobb szabadságuk van meghatározniuk saját igényeiket. Az intézményi korlátok megmaradtak ugyan, mint például a háztartás, az iskola és munka világa, de ezek az intézmények önmagukban is kulturálisan meghatározottak (Billari–Wilson 2001).

A házasságok számának csökkenése, az élettársi kapcsolatok elterjedése, a megugrott házasságon kívüli születések aránya és a szülések magasabb életkorba való tolodása korántsem új és egyedülálló jelenségek a nemzetközi összehasonlításban. A nyugat-európai országok többségében már jóval korábban elkezdődtek azok a változások, amelynek leírására Lesthaeghe és van de Kaa a „második demográfia átmenet” terminust alkották meg. A kifejezéssel utalni akartak arra, hogy az iparosodott társadalmak a demográfiai fejlődés egy újabb szakaszába jutottak (Lesthaeghe–van de Kaa 1986). A '70-es évektől kibontakozó folyamat jellemzője, hogy a legtöbb országban tovább csökken a termékenység: tartósan és jelentősen az egyszerű reprodukciós szint alatt marad. A születéskor várható élethossz közben tovább növekszik, így a népesség öregedése és egyúttal számának csökkenése várható. Az átmenet további jellemzői között említhetjük még a késői felnőtté válást, a válások számának növekedését, a házasságok számának csökkenését, a házasságon kívüli együttélések és az ilyen jellegű kapcsolatokból származó gyermekek arányának jelentős emelkedését, az egyszemélyes és az egyszülős háztartások arányának növekedését, valamint a szándékos gyermektelenség terjedését.

Vita tárgyát képezi a szakértők között, hogy az Európában zajló társadalmi-gazdasági és kulturális folyamatok vajon a konvergencia vagy divergencia felé mutatnak. Thornton a demográfiai átmenetet és a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődést a konvergencia koncepciójához köti (Thornton 2001). Billari (Billari–Wilson 2001) ezzel vitatkozva sajátos utat lát e szocio-demográfiai változások mögött. Véleménye szerint elméleti struktúrákat kell felépíteni ahhoz, hogy értelmezni tudjuk e sokszínű

¹ Beck (2003) úgy gondolja, hogy azok a fiatalok, akik nem követik az idejétmúlt életút modelleket kockázatot vállalnak. A rizikótársadalom kialakulása együtt halad és összekapcsolódik az individualizációs folyamattal.

helyzetet és kulturális preferenciákat. A nemzeti karaktereknek ma nagyobb hatásuk van az életesemények alakulására, mint a '60-as és '70-es évek elején, azaz úgy gondolja, hogy az országok közötti divergencia és az egyes országokon belüli heterogenitás és egyenlőtlenség tovább fog növekedni. Billari például heterogenitást jósol a felnőtté válás folyamatában, amit azzal is alátámaszt, hogy makroszinten divergenciát lát és mutat ki e folyamatban Európa egyes országai, részei között (Billari–Wilson 2001). Példának hozza, hogy Európa északi országaiiban, főként a Skandináv államokban a fiatalok viszonylag hamar elhagyják a szülői házat, s válnak felnőtté. A dél-európai (főként spanyolországi és olaszországi) felnőtté válás folyamatára viszont a szülői ház tipikusan késői elhagyása a jellemző. Billari erre a jelenségre tanulmányaiban a „legkésőbbi késői” [*latest late*] kifejezést használja (Billari et al. 2002).

Az Egyesült Államokban végzett felmérés (Furstenberg et al. 2003) adatai alapján kiderült, hogy a késői felnőtté válás folyamata javarészt a gazdasági függetlenedést, a szülői ház elhagyását, az iskola befejezését, valamint a teljes állású munkát foglalja magában. A házasság és a gyermekvállalás nem feltétlen része a folyamatnak.² A vizsgálat kimutatta, hogy az előbbieken leírt kritériumok alapján a '60-as években a 20 éves nők 30 százaléka, és a 25 éves nők 70 százaléka, addig 2000-ben már csak a 20 éves nők csak 6 százaléka, a 25 éves nők csak 25 százaléka vált felnőtté. Furstenberg kutatása a szülői ház elhagyásának ideális időpontjaira is irányult. Az eredmények szerint a válaszadók 80 százaléka generációtól függetlenül úgy gondolja, hogy egy fiatal felnőtté válása kb. 25 éves koráig be kell, hogy fejeződjön. Az idősebbek és az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők 40 százaléka pedig úgy gondolja, hogy 25 éves korig nemcsak a gazdasági önállósodásnak, a szülői ház elhagyásának, az iskola befejezésének és a teljes munkaidős állásnak kell megtörténnie, hanem a szülővé válásnak is. Furstenberg azt is kimutatta, hogy 20 éves kor előtt mindenképpen túl korainak tartják a felnőtté válást, mert úgy gondolják, hogy 20 éves kor előtt, a karrier kezdetén a fiatalok még nem képesek megfelelő anyagi háttérrel biztosítani a családalapításhoz és fenntartáshoz.

A későbbi felnőtté válás, azon belül is a házasságok egyre későbbi életkorban történő megkötésének egyik következménye a késői gyerekvállalás és az ezzel együtt járó termékenység csökkenése is. A gyermekvállaláshoz kapcsolódó „halasztó” attitűdnek kulcsszerepe van a termékenységi időszak lerövidülésében (Billari 2005). A lerövidült időszak egyik következménye, hogy minél későbbi életkorban vállal valaki gyermeket annál nagyobb a valószínűsége, hogy kevesebb gyermeke lesz. Az anyává válás életkora nemcsak kitolódik, hanem koncentrálnak is – csökken a szórás – vagyis a nők többsége egy szűk életkori intervallumban vállal gyereket. Ezt a jelenséget Kohler, Billari és Ortega (2002) sarkosodásnak nevezte [*rectangularization*].

Különböző tényezők húzódnak meg a mögött, hogy a párok (vagy akár az egyedülállók) mikorra időzítik a gyermekvállalást. A késői gyermekvállalás trendjéért felelős tények pedig főként a következők lehetnek: (1) demográfiai tényezők (elhalasztott házasság, növekvő válás, alacsonyabb gyermekszám); (2) orvosi tényezők (megbízhatóbb fogamzásgátlás, jobb terhes gondozás, elfogadottabbá vált a középkorúak terhessége); (3) társadalmi, politikai tényezők (változó normák, nő mozgalmak, jog-

2 A házasságot és a gyermekvállalást inkább az idősebb generáció és az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők tartják fontosabbnak, azaz a felnőtté válás folyamata részének.

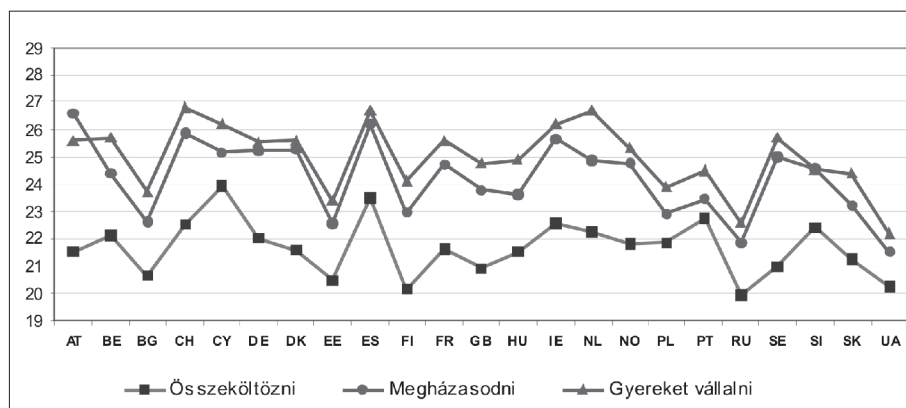
szabályok); (4) strukturális tényezők, (magasabb iskolai végzettség és jövedelem, későbbre tolódik az első munkavállalás ideje).

A gyermekvállalásnak létezik biológiai szempontból egy optimális életkora, amely a legkisebb egészségi kockázattal jár mind az anyákra, mind a gyermekekre nézve. Ez az életkor az anyák biológiai jellemzői szerint 20–34 életévük közé esik. A túl fiatalon vagy túl későn vállalt gyermekszülés megnöveli az egészségügyi kockázatokat. A fejlődő orvostudomány azonban ezeket a biológiai határokat folyamatosan kitolja, ezért lehetséges, hogy napjainkban egyre gyakrabban találkozhatunk 40 év fölött kismamákkal, és 60 éves kisgyermekes apukákkal. 1980 és 2004 között a nők átlagéletkora az első gyermekük megszületésekor 3 évvel nőtt (24,9-ről 28-ra) az EU 25 országában úgy, hogy közben a tíz új tag fiatalított ezen az átlagértéken – bár esetükben is 2 évvel nőtt ez a szám (23 évről 25,1 évre) (*Population Statistics 2006*).

Az első gyermek egyre későbbi megszületése hazánkban is általános tendencia. Magyarországon az elmúlt két évtizedben egyharmadára esett vissza a 20 és 24 év közötti nők termékenysége, ezzel párhuzamosan a termékenység áthúzódtott a nők 25–30 éves közti életkorára, valamint lassú növekedést mutat 30–39 éves kor között (Spéder–Kapitány 2006). Magyarországon 1970-ben még 22,6 volt a nők átlagéletkora az első gyermek megszületésekor, 2000-re már 25, 2007-ben pedig már 27,5-re kúszott fel (*Demográfiai évkönyv 2007*). Egy egyetemet végzett magyar nő napjainkban pedig várhatóan 30 éves kora köré időzíti az első gyermekvállalást (Spéder–Kapitány 2006). Magyarországon ez a jelenlegi átlagos első gyermekvállalási életkor nem tekinthető kiugrónak, azonban a növekedés mértéke számottevő más országokhoz viszonyítva (*Population Statistics 2006*).

AZ ÉLETESEMÉNYEK SORRENDJE

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy felnőtté válás egyes eseményei milyen sorrendben, illetve milyen idő intervallumban követik egymást a vizsgáltunk tárgyát képező európai országokban. Az életút következő mérföldkövet vesszük górcső alá: házasság nélküli összeköltözés a partnerrel, megházasodás, első gyermekvállalás.

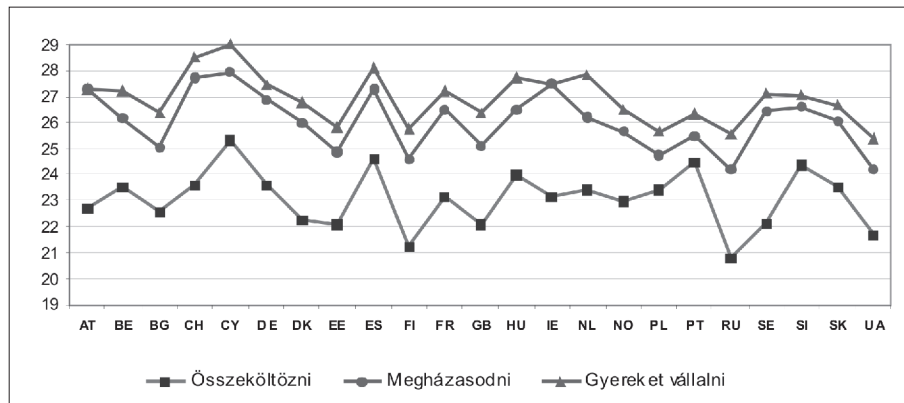
1. ábra A fontosabb életesemények életkori normája a nőkre vonatkozóan

Az 1. ábrából jól látszik, hogy az országok valamivel fiatalabb életkorra helyezik az élettársi kapcsolat kialakításának életkori normáját (átlagosan 21,7 év), mint a házasság (átlagosan 24,2 év) és gyermekvállalás életkorát (átlagosan 25 év). A két utóbbi esemény sokkal közelebb van egymáshoz, mint a kohabitáció kialakításának ideális életkora. Szlovéniában azonnal, Dániában, Németországban, Spanyolországban, Írországban, Norvégiában körülbelül fél évvel a házasság után gondolják ideálisnak az első gyermek megszületését. Érdekes, hogy Ausztriában az életesemények sorrendje megbomlott: egy évvel korábban helyezik az anyává válás ideális életkorát, mint a házasságét.

A szülői ház elhagyásának időzítése azonosságot mutat a második demográfiai átmenet jellemzőivel. Billari „*latest late*” jelensége (Billari et al. 2002) jól megfigyelhető Spanyolország és Portugália (és Ciprus) esetében, ahol a legkésőbbi életkorban (22,7–24 évesen) képzelik el a párok összeköltözését, azaz a szülői ház elhagyását. A legfiatalabb korban elköltöző keleti országok közé pedig beékelődtek mind a skandináv államok, Nagy Britannia és Ausztria.

Az ideálisnak megadott házasságkötési korok (pár kivétellel) viszonylag jól tükrözik azt a kelet-nyugati választóvonalat, amely a tényleges házasságkötések esetében is megfigyelhetőek (Kamarás 2005), miszerint a keleti, posztszocialista országokban korábban időzítik az első házasságkötést. Magyarország pedig mind az ideálisnak megadott házassági életkor (egyedül Szlovéniában mondtak magasabbat), mind a tényleges házassági életkor tükrében a legidősebb házasodók közt áll a volt szocialista országok között.

A három esemény időintervalluma Portugáliánál a legszűkebb (1,7 év), azaz szinte egybeesik az összeköltözés, házasság és gyermekvállalás. Őt követik a kelet-közép európai országok (1,9–3,3 év között), majd Hollandia (4,4 év) és Svédország (4,7 év). A sort Ausztria zárja, ahol az összeköltözés és a gyermekvállalás között akár 5 év is eltelhet.

2. ábra A fontosabb életesemények életkori normája a férfiakra vonatkozóan

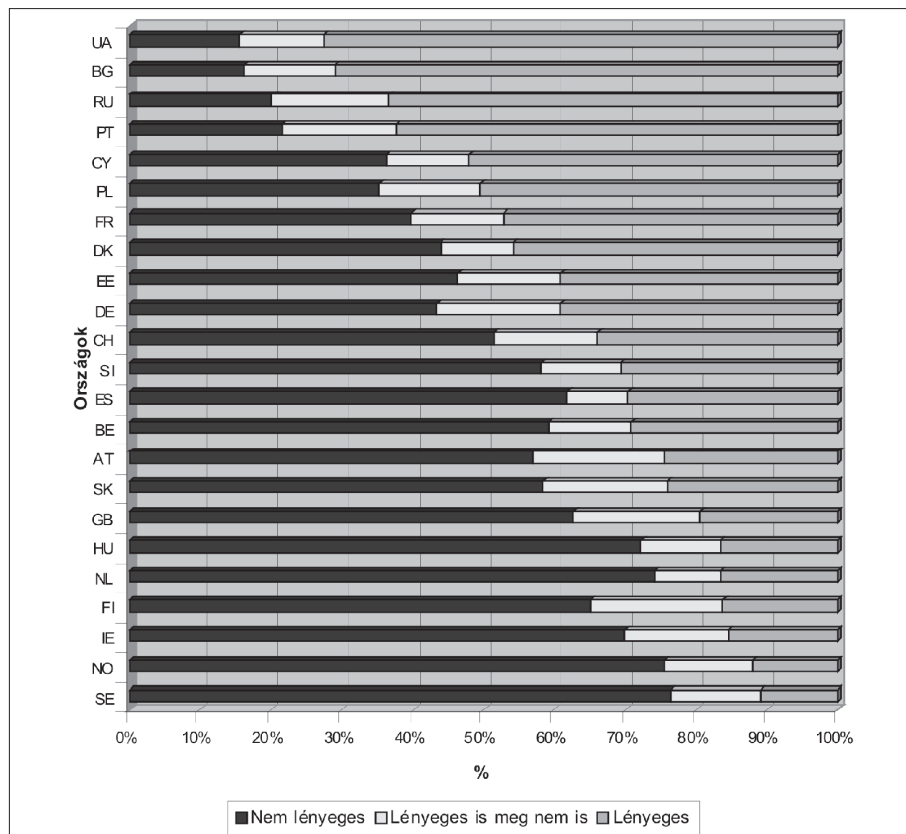
A férfiaknál a nőköz hasonló eredményt kaptunk. A válaszadók úgy gondolják, hogy a férfiaknál az élettársi kapcsolat kialakítása előbb; a házasság egy kis idő múlva történjen (Portugália: 1 év, Magyarország: 2,5 év, Ausztria: 4,5 év múlva); majd ezt

követően vállaljanak gyermeket a férfiak. Ausztriában és Írországban szinte egy időpontra esik a házasság és a gyermekvállalás, a két esemény között a legtöbb időnek (1,6 évnek) a hollandok szerint kell eltelnie. Az emberek úgy gondolják, akkor kell megházasodni, amikor gyereket vállalni, vagyis az élettársi kapcsolatot akkor váltják házassággá, amikor gyermeket akarnak vállalni (Spéder–Kapitány 2008).

A szülői ház elhagyása – a nőkéhez hasonlóan – a férfiaknál is megfelel a második demográfiai átmenet jellemzőinek. Ezen felül az időintervallum szintén Portugália esetében a legszűkebb (1,85 év), de Ausztriát is megelőzve Svédország (5 év) és Svájc esetében a leghosszabb. Érdekes, hogy az apák esetében Oroszország viszonylag hosszú időintervallumot adott meg (4,7 év).

SZÜKSÉGES-E A GYERMEKVÁLLALÁS A FELNŐTTÉ VÁLÁSHOZ?

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a különböző európai országokban mennyire tartják fontos szempontnak a saját gyermeket ahhoz, hogy valakit felnőttnek tartsanak.

3. ábra Ahhoz, hogy valakit felnőttnek tartsanak, mennyire lényeges szempont, hogy van-e saját gyereke

Svédországban, Norvégiában, Hollandiában és Magyarországon a válaszadók több mint 70 százaléka úgy vélekedik, hogy a szülővé válás nem lényeges szempont ahhoz, hogy valakit felnőttnek tartsanak. Ezzel szemben Ukrajnában és Bulgáriában 70 százaléknál feletti arányban gondolják lényegesnek a jelenséget a felnőtté válás szempontjából. Megfigyelhető, hogy a volt szocialista országokban – Magyarországot, Szlovákiát és Szlovéniát kivéve – a szülővé válást jobban a felnőtté válás résznek tartják. A hagyományosan családcentrikus magyarok ellentmondásos adata (71% nem tartja részének!) csak hipotetikusán magyarázható: a családra vonatkozó tradicionális értékrend fenntartásával párhuzamosan elfogadják az egyre későbbi gyermekvállalás (nem válalás) jelenségét.

MELYIK ÉLETKORBAN IDEÁLIS SZÜLŐVÉ VÁLNI?

Ideális életkor az anyává válásra. Nemzetközi kitekintés

A kérdőívben arra kérték a válaszadókat, hogy határozzák meg a gyermekvállalás ideális életkorát. Mint azt az elméleti háttér fejezetében bemutattuk, az életesemények időzítésénél nem pusztán a biológiai életkor számít, így feltehetően a válaszadókat is inkább az egyéb körülmények vezérelték a válaszadásban. Mielőtt megnéznénk az adatokat, érdemes pár szót ejteni a nők első gyermekvállalásának tényleges átlagéletkoráról.

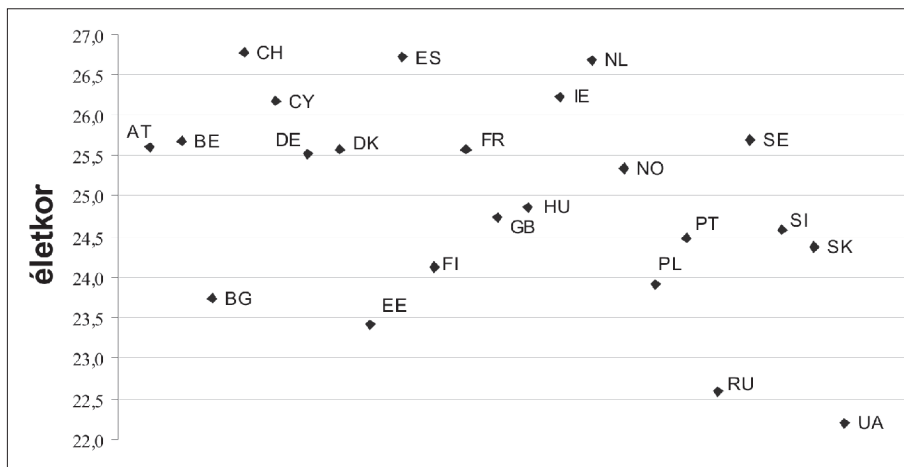
1. táblázat A nők átlag életkora az első gyermek születésekor néhány európai országban (2004)

Legmagasabb átlagéletkorok	Év	Legalacsonyabb átlagéletkorok	Év
Egyesült Királyság	29,7	Bulgária	24,4
Svájc	29,3	Románia	24,5
Spanyolország	29,2*	Balti államok	24,7-24,8
Magyarország: 26,5			

* 2003-as adat

Forrás: Population Statistics 2006.

Az EU 15-ök 2004-es átlaga 28,9 év volt; míg az EU 25-öke 28,3 (Population Statistics 2006): látható, hogy a főként posztszocialista országok fiatalítottak ezen átlagon. A tényleges adatoktól azonban eltérnek azok az életkorok, amelyeket az emberek ideálisnak gondolnak gyermekvállalásra. Ha nemzetközi összehasonlításban nézzük, hogy az egyes országokban milyen életkori normákat adtak az anyává válás ideális időpontjára szignifikánsan különböző válaszokkal találkozunk.

4. ábra A nők gyermekvállalásának ideális életkora országok szerint

A 4. ábra alapján láthatjuk, hogy a kelet-európai országokban – ahol a tényleges átlagéletkor alacsonyabb – fiatalabb életkorra tették az anyává válás ideális életkorát, mint a nyugat-európai országokban. Ukrajna, Oroszország, Észtország, Bulgária és Lengyelország 24 évesnél fiatalabb életkort gondol ideálisnak, ezzel szemben Svájc, Spanyolország, Hollandia, Ciprus és Írország 26 évesnél idősebb életkorra datálja ugyanezt. Kiemelendő Nagy Britannia szerepe: Európában náluk vállalják a nők a legkésőbb első gyermeküket (29,7 évesen³), de ideálisnak még hazánkénál is fiatalabb életkort adtak meg: 24,7 évet. Így Finnországgal együtt bekerültek a poszt-szocialista blokkba.

A volt szocialista országok közül Magyarországon mondták a legmagasabb életkort (24,9) az ideális anyává válás életkorára, ami megegyezik a vizsgálatban részt vett 23 európai ország átlagával. A felvétel időpontjában, 2006-ban Magyarországon a nők átlagosan 27,3 évesen vállaltak gyereket (*Demográfiai évkönyv 2007*), azaz úgy tűnik, hogy Magyarországon az ideális életkor és a tényleges életkor között mintegy 2,4 év a különbség.

Összességében elmondható, hogy az európai társadalmak a valóságtól eltérően átlagosan 3,4 évvel fiatalabb életkorban (24,9 évesen) tartják ideálisnak a nők első gyermekvállalását.⁴ A kelet-európai országokban (és Ausztriában) nem nagy az eltérés a valóság és a normák között (0,7-1,8 év között), ellenben a viszonylag későn szülő nyugat-európai országokban nagyobb: Finnországban 3,7 év, Nagy Britanniában 5 év. Ez azt jelenti, hogy a második demográfiai átmenetben élen járó országok ezzel kapcsolatos életkori normái közel állnak a volt szocialista országok életkori normáihoz és így

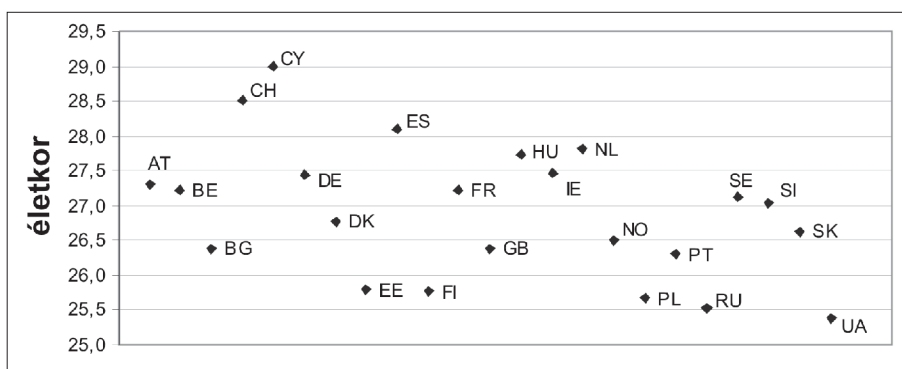
3 2004. évi adat (*Population Statistics 2006*).

4 A *Population Statistics* adatai 2004. évi, míg az adatfelvétel már 2006-osak, de feltételezhető, hogy a különbség valamivel nagyobb; valamint, hogy a *Population Statistics*-ban és a mintában szereplő országok nem teljes mértékben ugyanazok.

jelentősebb eltérést találhatunk náluk az életkori norma és a tényleges viselkedés között, mint keleti-közép-európai országokban.

Ideális életkor az apává válásra. Nemzetközi kitekintés

Az apává válás ideális átlagéletkora 26,9 év volt, ami körülbelül 2 évvel magasabb (5. ábra), mint az ideális anyává válásé. Megfigyelhető, hogy az országok ugyanazt a mintázatot követik, tehát ahol fiatalabb életkort adtak meg az anyává válás ideális életkoraként, azokban az országokban az apává válás időpontjaként is fiatalabb életkort mondtak; és ahol az anyává válás ideális életkorát idősebb életkora datálták, ott az apává válás életkorát is idősebb életkorra helyezik.

5. ábra A férfiak gyermekvállalásának ideális életkora országok szerint

Az is megfigyelhető, hogy bár a volt szocialista országok az apává válást átlagosan fiatalabb életkorban gondolják ideálisnak, mint a nyugat-európai országok, de már nem alkotnak két külön tömböt. Finnország és Nagy Britannia szintén alacsony értékkel szerepel, ahogyan az anyává válásnál is (25,8 és 26,4); és az apává válásra vonatkozóan Szlovákia, Szlovénia és főként hazánk (27,7) kiszakadt a keleti blokkból. Magyarországon a megkérdezettek majdnem három évvel magasabb életkort adtak meg az apává válás ideális életkoraként az anyává válás ideális életkorához képest, míg nemzetközi összehasonlításban nem egészen két év különbség, ami arra enged következtetni, hogy hazánkban kicsivel jobban elkülönülnek a férfi és a női életutak.

A szülővé válás ideális életkori normája társadalmi csoportok szerint Magyarországon

Az ideális anyává és apává válás életkori normáit tovább vizsgáltuk a magyarországi adatok tükrében iskolai végzettség, településtípus, életkorcsoportok, vallásgyakorlás és a nem változó szerint. Az elemzéshez lineáris regressziós modellt használtunk.

2. táblázat Milyen tényezők befolyásolják azt, hogy hány éves korban gondolják ideálisnak a szülővé válást? (Regressziós egyenlet)

	Ideális anyává válás kora N=766		Ideális apává válás kora N=752	
	b	Béta	b	Béta
Konstans	25,738		26,932	
Iskolai végzettség ¹	0,306	0,068	0,411	0,082*
Település ²	-0,505	-0,126**	-0,209	-0,046
Kor ³	-0,351	-0,116*	-0,531	-0,163**
Vallás ⁴	0,123	0,026	0,186	0,035
Nem ⁵	0,335	0,052	1,161	0,165**

Iskolai végzettség változó kategóriái: 1= alapfokú végzettség, 2=középfokú végzettség, 3=felsőfokú végzettség.

² Település változó kategóriái: 1=nagyváros, 2=kisváros, 3=falu.

³ Kor változó kategóriái: 1=15–25 éves, 2=26–35, 3=36–50, 4=50 felett

⁴ Vallás változó kategóriái: 1=legalább hetente jár szertartásra, 2=ritkábban, 3=soha.

⁵ Nem változó kategóriái: 1=férfi, 2=nő.

* p < 0,05; ** p < 0,01.

A 2. táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy az anyává válás ideális korának megadásakor a település és a kor változóknak volt szignifikáns hatása. Láthatjuk, hogy az anyává válás ideális életkorának meghatározására legerősebben a település hat (Béta=0,126), azaz minél kisebb településről származik valaki, annál fiatalabb korra helyezi az anyává válás ideális életkorát. A kornak szignifikáns hatása szerint pedig minél fiatalabb valaki, annál idősebb kort mond ideális anyává válás idejének. Meglepő módon a nemnek, az iskolai végzettségnek és a vallásnak nincs szignifikáns hatása.

Az ideális apává válás meghatározásánál a nemnek, az életkornak és az iskolai végzettségnek volt szignifikáns hatása: legerősebben a nem hat, ezt követi a kor és az iskolai végzettség. A nők magasabb életkort tartanak ideálisnak az apává válásra, mint a férfiak. A kor változó esetén hasonló összefüggést találunk, mint az anyává válásnál, azaz az idősebb generáció fiatalabb életkorban tartja ideálisnak a szülővé válást, mint a fiatalabb korcsoportok. A magasabb iskolai végzettségűek pedig későbbi életkorban gondolják ideálisnak az apává válást.

MIKOR KORAI A GYERMEKVÁLLALÁS?

Korai anyaság. Nemzetközi kitekintés

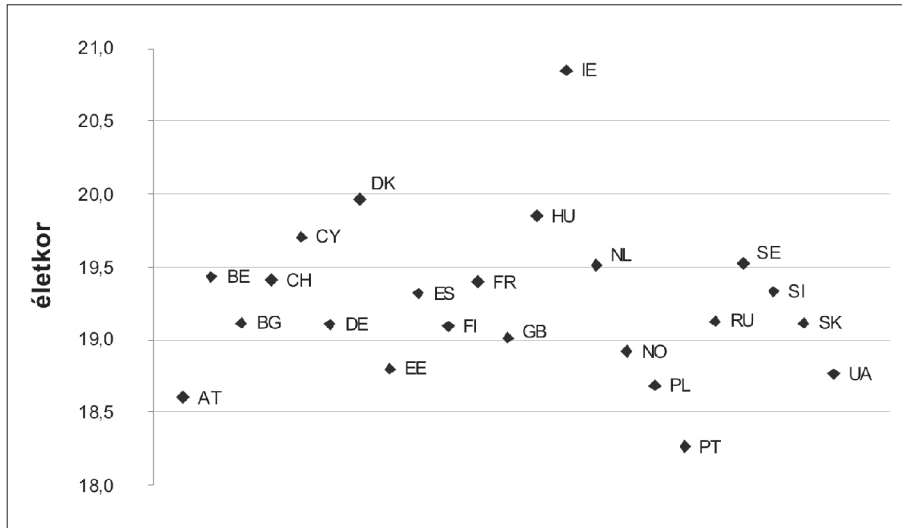
Mint láthattuk, az európai országok különböző véleménnyel vannak arról, hogy a gyermekvállalás része-e a felnőtté válás folyamatának. A tanulmány további részében azt vizsgáljuk, hogy a gyermekvállalás társadalmilag elfogadott életkorai mekkora időintervallumban mozognak, és hogyan változnak országonként.

A megkérdezettek szerint anyává válni kb. 25 éves korban ideális. Amikor azt kérdeztük, mit gondolnak arról, melyik az az életkor, ami előtt még korai egy nőnek gyermeket vállalnia, az országok az ideálisnál átlagosan 5,7 évvel korábbra, 19,2 éves

korra tették ezt a határt (alacsony szórással). Míg az ideális életkort a posztszocialista országok tették a legalacsonyabbra, addig a túl fiatalon anyává válásnál ez nem figyelhető meg. Írország esetében a legmagasabb az érték, s Portugáliában a legalacsonyabb. Írországban a társadalom úgy véli, hogy 20,9 éves kort előtt még túl fiatal egy nő ahhoz, hogy gyermeket vállaljon, Portugáliában – annak ellenére, hogy ők hagyják el legkésőbb a szülői házat – pedig úgy gondolják, 18,3 éves kor után már elég érettek a nők a gyermekvállaláshoz.

A vizsgálat elején feltételeztük, hogy azok az országok, ahol magasabbra teszik az ideális életkort, magasabbra teszik a túl fiatalon anyává válást is, illetve ha alacsonyabbra tették az ideális életkort, akkor alacsonyabban állapítják meg a túl korait is. Az eredmények azonban mást mutatnak. Az ideális életkor esetében Svájc, Spanyolország és Hollandia húzta meg legmagasabban a határt, azonban a túl fiatal anya esetében ezek az országok már inkább a középmezőnyben helyezkednek el. A legfiatalabb életkorra Oroszország és Ukrajna tette az ideális gyermekvállalást, de a túl fiatalon anyává válásnál mégsem ők adták meg a legalacsonyabb életkort. Fordítva nézve pedig elmondható, hogy Dánia, Magyarország és Portugália az ideális életkornál a minta közepén helyezkedett el; most pedig Dánia (19,6 év), Magyarország (19,8 év) a minta tetején, Portugália (18,3 év) viszont a legalján helyezkedik el. Az ideális életkor esetében hazánk tehát a középmezőnyben állt (24,9 év), a lenti grafikonon jól látható, hogy Magyarország viszonylag magasan, a 23 ország közül a harmadikként, 19,8 éves korban húzza meg a határt.

A katolikus Írország esetében figyelhető egyedül erősebb párhuzam: az országban egyaránt magasra teszik mind az ideális (26,2 év), mind a túl fiatal életkort (20,8 év).

6. ábra Meddig túl fiatal egy nő a gyermekvállaláshoz?

Összehasonlítva a nők ideális, illetve korai gyermekvállalásának életkorára vonatkozó átlagokat kiderül, hogy mindegyik országban úgy vélik, ha egy nő meg is érik arra, hogy gyermeket vállaljon (átlagosan 19,2 évesen), az ideális kor a szülésre ehhez képest átlagosan csak öt-hat év elteltével érkezik el (átlagosan 25 évesen). A következő táblázat jól példázza, hogy leginkább a posztszocialista országokban (és Finnországban) közelít a két érték egymáshoz. Ukrajnában, Oroszországban, Bulgáriában (és Észtországban) úgy vélekednek a megkérdezettek, hogy ha egy nőnek ugyan már nem korai anyává válnia, mégis jobb, ha vár a szüléssel még 3,4-4,6 évet. Spanyolországban, Svájcban, Hollandiában és Ausztriában ez az intervallum eléri, illetve meghaladja a 7 évet is.

3. táblázat Az ideális és a túl korán anyává válás életkora közötti eltérés (átlagév)

UA	RU	BG	EE	FI	HU	PL	SL	SK	IE	DK	GB
3,4	3,5	4,6	4,6	5,0	5,0	5,2	5,2	5,3	5,4	5,6	5,7
SE	FR	PT	BE	NO	DE	CY	AT	NL	CH	ES	átlag
6,2	6,2	6,2	6,2	6,4	6,4	6,5	7,0	7,2	7,4	7,4	5,7

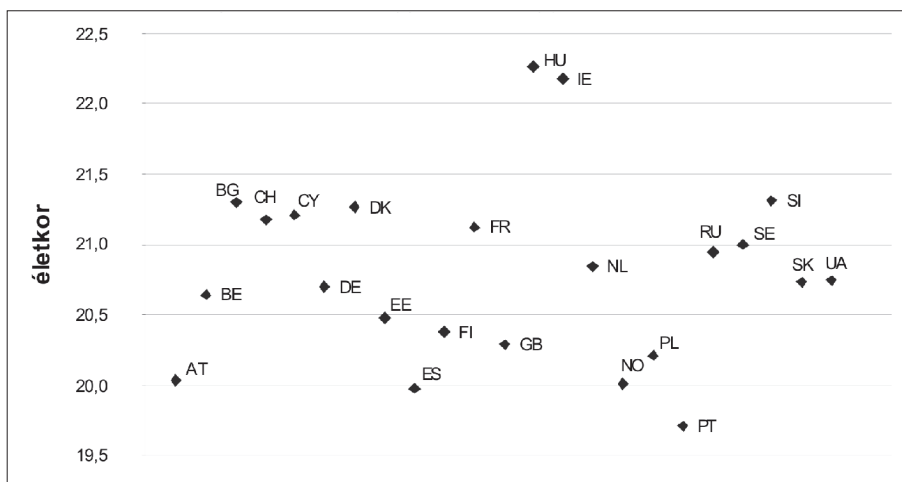
Korai apaság. Nemzetközi kitekintés

Az országok a túl fiatalon anyává váláshoz hasonlóan vélekednek a túl fiatalon apává válás életkorának meghatározásánál annyi különbséggel, hogy a férfiak azon életkorát, mikor is már nem korai gyermeket vállalniuk, átlagosan másfél évvel magasabban határozzák meg, mint a nőket.

Írország, ahogyan a túl fiatalon anyává válást, úgy a túl fiatalon apává válás életkorát is magasra teszi (22,2), de az apák esetében hazánk áll az első helyen: Magyarországon a megkérdezettek úgy gondolják, 22,3 éves kor előtt nem tanácsos a férfiaknak gyermeket vállalniuk. Portugália szerepe itt változatlan: ahogy a nők, úgy a férfiak esetében is ők teszik a legfiatalabbra a túl korai szülővé válás életkorát (19,7 év).

Az ideális és a túl fiatal életkort összehasonlítva a nőkéhez hasonló eltéréseket kapunk a férfiakra vonatkozóan is. A magas ideális apává válás életkort meghatározó Ciprus, Svájc, Spanyolország és Hollandia szintén inkább a középmezőnyben szerepel a túl korai apává válás vizsgálatánál; az ideális gyermekvállalást szintén Oroszország és Ukrajna tette a legfiatalabb életkorra, de a túl fiatalon apává válásnál sem ők adták meg a legalacsonyabb életkort, hanem szintén Portugália.

Az anyasághoz hasonlóan, az apaság ideális és korai időzítésére is szintén igaz, hogy mindegyik országban úgy vélik, ha egy férfi meg is érik arra, hogy gyermeket vállaljon (átlagosan 20,8 évesen), az ideális kor ehhez képest később érkezik el: férfiak esetében körülbelül hat év elteltével (átlagosan 26,9 évesen). A következő táblázat ugyanúgy példázza, hogy leginkább a posztszocialista országokban (valamint Írországban, Észtországban és Finnországban) közelít a két érték egymáshoz: Oroszországban és Ukrajnában 5 év alatt van a különbség. A legnagyobb eltérés Spanyolország, Ciprus esetében figyelhető meg, ahol az intervallum 8 év körül mozog.

7. ábra Meddig túl fiatal egy férfi a gyermekvállaláshoz?

4. táblázat Az ideális és a túl korán apává válás életkora közötti eltérés (átlagév)

RU	UA	BG	IE	EE	FI	PL	HU	DK	SL	SK	GB
4,6	4,6	5,1	5,3	5,3	5,4	5,5	5,5	5,5	5,7	5,9	6,1
FR	SE	NO	BE	PT	DE	NL	AT	CH	CY	ES	átlag
6,1	6,1	6,5	6,6	6,6	6,7	7,0	7,3	7,3	7,8	8,1	6,1

A korai anyaság és apaság átlagéletkorai közötti eltérés

Mint említettük, az országok átlagosan másfél évvel teszik magasabbra a túl fiatalon apává válás életkorát a nőkéhez képest. Megvizsgálva az egyes országok értékeit, megmutatkozik, hogy Spanyolországban a legkisebb a különbség (0,7 év), hisz nőt és férfit egyaránt fiatalnak vélnék, ha 19-20 éves kor előtt válik szülővé. A legnagyobb eltérést pedig azért is érdemes kiemelni, mert pont hazánk esetében figyelhető meg: Magyarországon úgy vélik, a nőkhöz képest átlagosan 2,4 évvel idősebb korban érik el a férfiak azt a kort, amikor már nem korai apává válniuk. A további legnagyobb különbségek szintén posztoszocialista országokban: Bulgáriában, Ukrajnában, Szlovákiában és Oroszországban figyelhetők meg.

A korai szülővé válás életkori normái társadalmi csoportok szerint Magyarországon

A korai szülővé válás életkori normáját a magyarországi adatok tükrében szintén vizsgáltuk iskolai végzettség, településtípus, életkorcsoportok, vallásgyakorlás és a nem változó szerint egy lineáris regressziós modellben. Szignifikáns különbség azon-

ban csak egy esetben, a vallásra vonatkozóan találtunk, és csak az apává válás esetében. A táblázat alapján (5.) kimutatható, hogy azok, akik részt vesznek (vagy gyakrabban vesznek részt) vallási szertartáson, idősebb életkorra helyezik azt az életkort, amikor még túl fiatal egy férfi ahhoz, hogy apává váljon. Úgy tűnik, hogy a túl fiatal szülővé válás ideális életkora társadalmi-demográfiai csoportok szerint kevésbé meghatározott, mint az ideális életkor.

5. táblázat Meddig túl korai, hogy egy férfi szülővé váljon?
(Regressziós egyenlet)

	A túl korai anyává válás kora N=721		A túl korai apává válás kora N=702	
	b	Béta	b	Béta
Konstans	20,434		21,834	
Iskolai végzettség ¹	0,329	0,066	0,272	0,044
Település ²	0,112	-0,025	0,054	0,009
Kor ³	-0,97	-0,029	-0,028	-0,007
Vallás ⁴	-0,252	-0,047	-0,539	-0,081*
Nem ⁵	-0,271	-0,038	0,335	0,058

Iskolai végzettség változó kategóriái: 1= alapfokú végzettség, 2=középfokú végzettség, 3=felsőfokú végzettség.

² Település változó kategóriái: 1=nagyváros, 2=kisváros, 3=falu.

³ Kor változó kategóriái: 1=15–25 éves, 2=26–35, 3=36–50, 4=50 felett

⁴ Vallás változó kategóriái: 1=legalább hetente jár szertartásra, 2=ritkábban, 3=soha.

⁵ Nem változó kategóriái: 1=férfi, 2=nő.

* p < 0,05; ** p < 0,01.

MIKOR KÉSŐI A GYERMEKVÁLLALÁS?

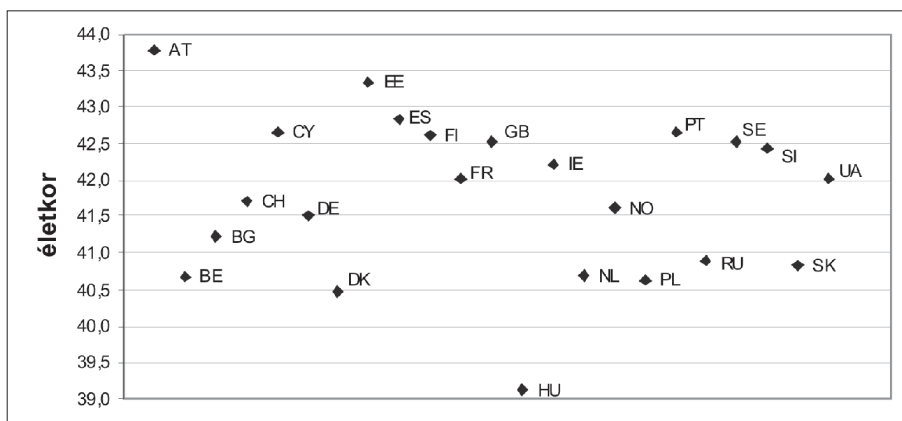
Késői anyaság. Nemzetközi kitekintés

A korai szülővé válás ellentétéként megvizsgáljuk, hogy a különböző országokban mely életkor fölött tartják túl idősnek az anyákat és apákat, hogy (további) gyermeket vállaljanak. Míg a korai szülővé válásra vonatkozó kérdés egyértelműen az első gyermek megszületését foglalta magában, addig a túl késői gyermekvállalás esetében a kérdőív nem tért ki arra, hogy hányadik gyermekről van szó. Így a válaszokat úgy kell értelmezni, hogy a megkérdezett egyaránt vélekedhetett az első, avagy a többedik gyermek túl késői megszületéséről.

A vizsgálatban szereplő országokban úgy gondolják, hogy átlagosan 41,8 éves kor után már túl idős egy nő ahhoz, hogy (újabb) gyermeket vállaljon. A 8. ábrát megvizsgálva Ausztriában figyelhető meg a legmagasabb érték, 43,8 év, ezt követi Észtország (43,3 év), Spanyolország (42,8 év) és Portugália (42,6 év). Hazánk szintén kiemelt szerepet játszik, hiszen az országok közül Magyarországon a legalacsonyabb ez az átlag életkor. Úgy gondoljuk, hogy egy nőnek 39 éves koráig szabadna megszülnie utolsó gyermekét, ami nemcsak 4,6 évvel fiatalabb életkor, mint a szomszédos Ausztriában,

hanem az átlagtól való legnagyobb eltérés (2,7 évvel). A posztszocialista országok ha nem is mind, de Lengyelország, Szlovákia és Oroszország szintén alacsonyabbra teszik ezt az életkort, s ebben megegyeznek Dánia, Belgium és Hollandia szintén hasonlóan alacsony értékeivel.

8. ábra Mikortól túl idős egy nő ahhoz, hogy megfontolja a gyermekvállalást?

Érdeemes megfigyelni, hogy az országok mely életkort adták meg a nők számára ideális első gyermekvállalásként (24,9 év), s mit gondolnak, ehhez képest még mekkora az az időszak, ami még rendelkezésükre áll további gyermek(ek)et vállalni. Az összes ország tekintetében ez az időintervallum átlagosan majdnem 17 év. A következő táblázat (6.) pedig megmutatja, hogyan változik ez az érték országonként. Míg az ideális és a túl fiatal anyaság életkor közötti legkisebb különbség egyértelműen a posztszocialista országoknál mutatkozott, addig itt ez a jelenség nem figyelhető meg. Hollandiában és nálunk, Magyarországon legrövidebb, körülbelül 14 év ez az életszakasz, míg Észtországbán, Ukrajnában pedig a leghosszabb, eléri majdnem a 20 évet is.

6. táblázat Az ideális és a túl későn anyává válás életkora közötti eltérés (átlagév)

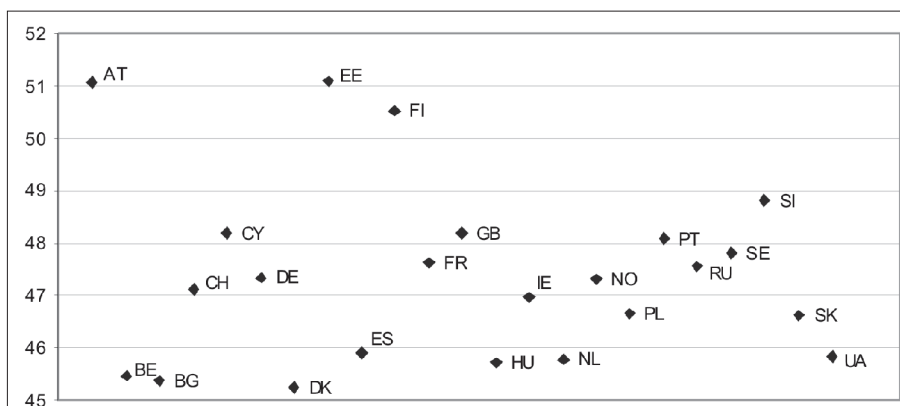
NL	HU	DK	CH	BE	DE	IE	ES	NO	SK	FR	CY
14,0	14,3	14,9	14,9	15,00	16,0	16,0	16,1	16,3	16,4	16,5	16,5
PL	SE	BG	GB	SL	AT	PT	RU	FI	UA	EE	összes
16,7	16,8	17,5	17,8	17,9	18,2	18,2	18,3	18,5	19,8	19,9	16,9

Késői apaság. Nemzetközi kitekintés

A nőknél jóval magasabbra teszik a társadalmak az (újra) apává válás legkésőbbi időpontját, valamint nagyobb az életkori különbség a nők és férfiak között a túl későn,

illetve túl fiatalon szülővé válás esetében. Mindkettő mögött természetesen biológiai magyarázat is húzódik. Míg a túl fiatal szülők esetében az apák életkorát átlagosan két évvel későbbre, a túl idős esetében 5,6 évvel későbbi életkorra (átlagosan 47,4 éves korra) teszik a megkérdezettek. Ausztria és Észtország, az anyákéhoz hasonlóan, szintén magas (51,1 év) kort határoz meg a férfiak számára is, mint utolsó gyermekvállalásuk idejét. Az előzetes várakozásaink alapján úgy gondoltuk, hogy a skandináv államok az átlagtól nagyobb értékest mutatnak majd akár az ideális, a túl fiatal, valamint a túl idős szülők esetében, de csak itt, a túl idős apák esetében figyelhető meg számottevő különbség, s csak Finnország esetében, ahol szintén magas ez az életkor: 50,5 év.

A legfiatalabb életévet megadóbb országok csoportja itt homogénebb, mint az anyák esetében, és szinte ugyanazon országok alkotják, de a csoportba bekerült Bulgária is. Érdekes, hogy Spanyolországban viszonylag magasra teszik az anyák életkorát az utolsó szülésre vonatkozóan (42,8 év), ám az apákét alacsonyra (45,9 év) a többi országhoz képest.

9. ábra Mikortól túl idős egy férfi ahhoz, hogy megfontolja a gyermekvállalást?

Vizsgálatunk alapján kiderül, hogy a férfiaknak átlagosan körülbelül négy évvel hosszabb életszakasz áll rendelkezésükre az ideális első, és az utolsó gyermekük megszületése között (20,6 év), mint a nőknek (16,9). Mint az anyáknál, itt is Magyarországon és Hollandiában (és Spanyolországban) a legrövidebb ez a szakasz (18 év), és szintén Észtországban, Finnországban a leghosszabb, ahol 24,7-25,3 év is lehet.

7. táblázat Az ideális és a túl későn apává válás életkora közötti eltérés (átlagév)

ES	HU	NL	BE	DK	CH	BG	CY	IE	DE	SK	FR
17,8	18,0	18,0	18,3	18,5	18,6	19,0	19,2	19,5	19,9	20,0	20,4
UA	SE	NO	PL	PT	SL	GB	RU	AT	FI	EE	összes
20,5	20,7	20,8	21,0	21,8	21,8	21,8	22,1	23,8	24,7	25,3	20,6

A késői anyaság és apaság átlagéletkorai közötti eltérés

Az országok átlagosan 5,6 évvel teszik későbbre a túl későn apává válás életkorát, mint a túl későn anyává válását. Míg a korai szülővé válás esetében a legnagyobb különbség a nemek között a poszt-szovjet országokban mutatkozott, jelen esetben ez nem mondható el. A legnagyobb különbség Finnországban figyelhető meg (7,9 év), bár őket az észtek (7,8 év), az osztrákok (7,3 év), az oroszok (6,7 év), majd a magyarok követik 6,6 évvel. A legkisebb különbség a túl késői szülővé válásnál – mint ahogyan a túl korainál is – Spanyolországban mutatkozott: 3,1 év, viszont őket szintén poszt-szovjet országok követik: ukránok (3,8 év) és bolgárok (4,2 év).

A késői szülővé válás életkori normája társadalmi csoportok szerint Magyarországon

A késői szülővé válást is tovább vizsgáltuk iskolai végzettség, településtípus, életkorcsoportok, vallásgyakorlás és a nem változó szerint.

8. táblázat Mikortól túl idős valaki ahhoz, hogy szülővé váljon?
(Regressziós egyenlet)

	A túl késői anyává válás kora N=704		A túl késői apává válás kora N=636	
	b	Béta	b	Béta
Konstans	39,549		43,356	
Iskolai végzettség ¹	0,574	0,080*	0,565	0,051
Település ²	-0,527	-0,083*	0,313	0,032
Kor ³	-0,009	-0,002	0,642	0,092*
Vallás ⁴	0,132	0,017	0,011	0,035
Nem ⁵	-0,291	-0,028	-0,058	0,165

Iskolai végzettség változó kategóriái: 1= alapkü végzettség, 2=középfokú végzettség, 3=felsőfokú végzettség.

² Település változó kategóriái: 1=nagyváros, 2=kisváros, 3=falu.

³ Kor változó kategóriái: 1=15–25 éves, 2=26–35, 3=36–50, 4=50 felett

⁴ Vallás változó kategóriái: 1=legalább hetente jár szertartásra, 2=ritkábban, 3=soha.

⁵ Nem változó kategóriái: 1=férfi, 2=nő.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

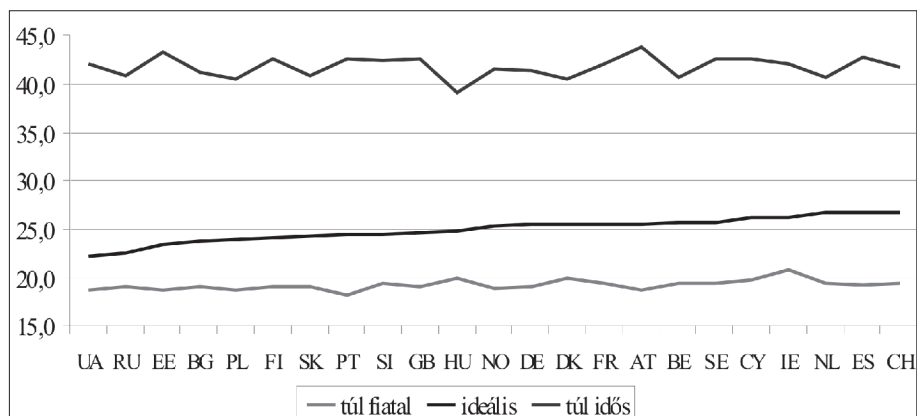
A fenti táblázatból kiderül, hogy az iskolai végzettség és a település változónak volt egyedül szignifikáns hatása a túl késői anyává válás életkorának meghatározásában. Az iskolai végzettség a következőképpen hatott: minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál későbbre helyezi azt az időpontot, amikor már túl késő gyermeket vállalni. A település változó pedig úgy hat, hogy minél nagyobb településen él valaki, annál későbbre helyezi ezt az időpontot.

A túl késői apává válás életkor meghatározásában csak a kornak volt szignifikáns hatása: minél idősebb korcsoportba tartozik valaki, annál későbbre teszi azt az élet-

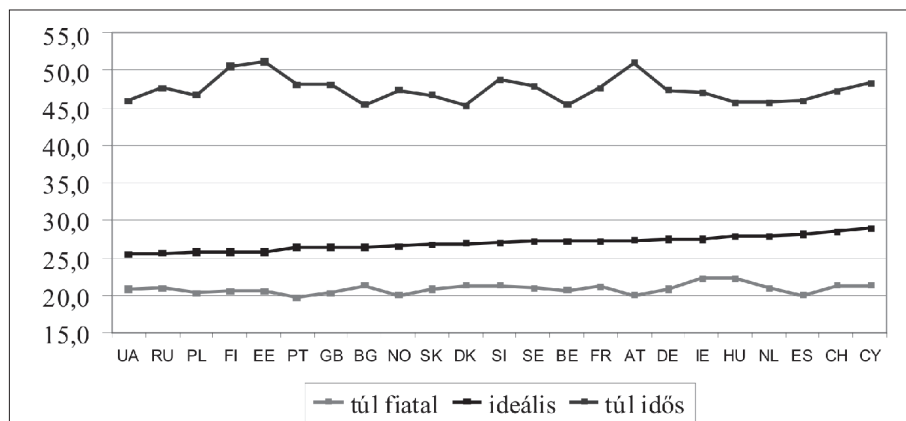
kort, amikor már túl késő apává válni. Ebben az is szerepet játszhat, hogy az idősebb korcsoportok tradicionálisabb értékrenddel rendelkeznek, ahol is a férfiakra kevésbé vonatkoznak életkori normák, sokkal inkább hatnak az olyan társadalmi normák, melyek bizonyos egzisztenciát várnak el a férfiaktól.⁵

A SZÜLŐVÉ VÁLÁS IDŐINTERVALLUMAI

Napjainkban a felnőtté válás folyamata egyre hosszabb és későbbi időszakot ölel fel, és különböző társadalmakban más és más kritériumokat foglal magában. A 10. ábrán összehasonlítva a korai és késői szülővé válás életkorát, érdemes kiemelni Ausztria és Magyarország eredményeit.

10. ábra A nők túl fiatal, ideális és túl idős életkora az anyává váláshoz

11. ábra A férfiak túl fiatal, ideális és túl idős életkora az apává váláshoz

5 Érdekes lenne ezt tovább vizsgálni, hogy mi állhat a háttérben, azonban jelen tanulmány keretei ezt nem teszik lehetővé.

Ausztria termékenysége köztudottan a legalacsonyabb volt Európában a két világháború után. Az ezt követő erős gazdasági fellendülés, a gyermekvállalást elősegítő jóléti- és családpolitikai intézkedések nemcsak az 1977-ig tartó baby-boomot eredményezték az országban, de a gyermekvállalást elősegítendően széles körben kiépültek a megfelelő intézményi hátterek. Feltehetőleg jórészt ennek is köszönhető, hogy az osztrákok esetében tapasztalható a legszélesebb időintervallum az anyai szerepre: a megkérdezettek véleménye szerint a nőknek 18 és 44 éves koruk között, összesen mintegy 26 év áll rendelkezésükre. Magyarországon, ahol a mai napig nincs megfelelő intézményi háttér,⁶ ez a sáv a legkeskenyebb: kb. 20–39 éves kor között csak 19 év. A férfiak apává válásának ideális életkorának időintervalluma szintén az osztrákok esetében a legtágabb: 20 és 51,1 éves koruk között összesen 31 év áll rendelkezésükre, és szintén a magyarok esetében a legszűkebb: 22,3 és 45,7 éves koruk között mindösszesen 23,4 év.

A gyermekvállalásra alkalmasnak tartott szűk magyarországi időintervallum igen csak szemben áll azokkal a kutatási eredményekkel és tényekkel, miszerint a magyarok – akár rendszerváltás előtt, akár utána – család- és gyermekközpontúak. Nem sokkal a rendszerváltás után egy nemzetközi kutatás (Pongrácz 2001) öt országban (Kelet- és Nyugat-Németország, Oroszország, Lengyelország, Magyarország) vizsgálta a kisgyermeket nevelő családok családi életnek, illetve a munkának, a hivatásnak az egyén életében játszott szerepét és jelentőségét, amelyből kiderült, hogy a magyarok 81 százaléka fontosabbnak tartotta a családot, mint a hivatást, illetve a hivatást senki nem helyezte a család elé. Tíz év elteltével, 2000-ben alig változtak ezen eredmények: a kisgyermekes szülők 75 százaléka a családot, és csak 4-5 százaléka a hivatást tekintette fontosabbnak. 2003-ban pedig egy 12 európai országra kiterjedő vizsgálat (Pongrácz 2005) is megerősítette a magyarokra továbbra is igaz, családra vonatkozó tradicionális értékrendjét, mely fiatalokra és idősebbekre, valamint nőkre és férfiakra egyaránt igaznak bizonyultak.⁷ Úgy látszik tehát, hogy a magyarok kimagasló családcentrikussága csak a tradicionális családmodell szoros kereteiben értelmezendő. Fontosnak tartják ugyan a családot, de csakis a tradicionális családmodell szerinti életkori normák betartásával. Azaz hiába első a család, egy nő csak 20 és 39 éves kora között, egy férfi pedig csak 22 és 46 kora között vállaljon gyermeket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunk egy leíró jellegű kutatás eredményeiről számol be, s a szülővé válás ideális életkorára és lehetséges időintervallumára koncentrálna. Vizsgáltuk a felnőtté válás folyamatának három jelentős mérföldkövét: az élettársi kapcsolat kialakítását, a házasságot és a gyermekvállalást, valamint azt is, hogy a gyermekvállalást az országok vajon a felnőtté válás folyamatához sorolják-e. A dolgozatban elsősorban a magyarországi viszonyokra fókuszáltunk, ugyanakkor ahol lehetett, az országot nemzetközi

6 Kevés bölcsődei és óvodai férőhely, részmunkaidős állások alacsony száma, illetve, hogy nincs jelen a *share job* intézménye, amikor két kismama egymást váltva és kisegítve vállal egy teljes állású munkát, stb.

7 Ezzel párhuzamosan Hollandia és Németország mutatkozott a legkevésbé tradicionálisnak, ahol a nők tagadták a nők tradicionális szerepét.

összehasonlításban is bemutattuk. Elsősorban attitűd jellegű kérdéseket vizsgáltunk. Arra kerestük a választ, hogy az emberek mit gondolnak, mikor ideális szülővé válni, illetve mikor túl fiatal és mikor túl idős valaki ahhoz, hogy szülővé váljon. A magyarországi adatokat tovább elemeztük iskolai végzettség, életkor, településtípus, a vallásgyakorlás rendszeressége, valamint nemek szerint.

A felnőtté válás három életeseményének sorrendjére vonatkozóan azt találtuk, hogy a vizsgált 23 ország szerint a kohabitáció és házasság között a nőknél ideálisan átlagosan 2,5 évnek, a férfiaknál 3 évnek kellene eltelnie. A házasság és a gyermekvállalás ideálisnak gondolt időzítése között ennél kisebb különbséget találtunk: a nőknél 0,7 év, a férfiaknál 0,9 év. Az együttélést tehát kicsivel az első gyermek megszületése előtt szükséges felváltani házasságra. Magyarország kivételével a gyermekvállalást inkább a volt szocialista országokban tartják a felnőtté válás egyik mutatójának; a legkevésbé lényegesnek Svédországban és Norvégiában. A három esemény Portugáliában és a keleti országokban áll időben egymáshoz legközelebb, és Ausztriában a legmesszebb.

A gyermekvállaláshoz kapcsolódóan kiderült, hogy ahhoz, hogy valakit Magyarországon felnőttnek tekintsenek, nem szükséges hogy gyermeke legyen. Hazánk ezzel a keleti blokkból kiszakadva közvetlenül a skandináv államok véleményét osztja.

Az ideális szülővé válás életkorát a kelet-európai országokban inkább fiatalabb életkorra teszik, mint a nyugat-európai országokban. Az ideális anyaság életkora a 23 ország átlagában 24,9 év, az apaságé 26,9 év. Magyarországon 24,9 és 27,7 év az ideális életkor az első anyaságra és apaságra, ami a nők esetében kb. 2,4 évvel kevesebb, mint a nők tényleges átlagéletkora az első gyermek születésekor. Az adatokat tovább elemezve elmondható, hogy hazánkban a fiatalabb korosztály idősebb életkorban gondolja az ideális szülővé válást, mint az idősebb korosztály. A nagyobb települések lakói viszont csak az anyává válás esetében, a magasabb iskolai végzettségűek pedig csak az apává válás esetében vélekedtek szignifikánsan hasonlóan. A nemek tekintetében elmondható, hogy a nők magasabb életkort tartanak ideálisnak az apává válásra, mint a férfiak.

A túl korai és túl késői szülővé válásnál a kelet-nyugati választóvonal már nem mutatható ki. Az országok úgy gondolják, egy nő átlagosan 19 éves kor előtt túl fiatal ahhoz, hogy gyermeke szülessen. Nem található olyan összefüggés, hogy ahol alacsony az ideális életkor az anyává válásra, ott a túl fiatal anyává válás életkora is alacsony, ez alól csak Írország kivétel, ahol mindkettő viszonylag magasabb. Kiderült, a társadalmak úgy vélik, hogy ha egy nő meg is érik arra, hogy gyermeket vállaljon, az ideális kor a szülésre ehhez képest átlagosan csak öt-hat év elteltével érkezik el számára, 25 éves kor körül. Az országok átlagosan másfél évvel magasabban határozzák meg a túl korai apaságot, mint a túl korai anyaságot. A férfiakat 21 éves kor után már nem tekintik túl fiatalnak ahhoz, hogy gyermeket vállaljanak, de csak 8 évvel később tartják szükségesnek, hogy először gyermeket vállaljanak. Magyarországon 19,8 éves kora előtt tartanak egy nőt túl fiatalnak ahhoz, hogy megszüljön első gyermekét, és 22,3 éves korban egy férfit, hogy apává váljon. A mélyebb elemzés szignifikánsan azt mutatta ki, hogy az aktívabb vallásgyakorlók későbbre teszik a túl korai apává válás életkorát (23,4 év).

A késői szülővé válás vizsgálatába mind az első, mind a többedik gyermek vállalása beletartozott. Európában egy nőt 42 éves kor után, egy férfit 47 éves kora után már idősnek tartanak ahhoz, hogy (újabb) gyermeket vállaljon. Hazánkban legalacsonyabb

ez az érték mind a nőkre és mind a férfiakra vonatkozóan, mert úgy gondoljuk, hogy egy nő 39 éves kor után, egy férfi pedig 45,7 éves kora után ne vállaljon gyermeket. Hazánkban, minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, illetve minél nagyobb településen él, annál későbbre helyezi a nők ezen életkorát, illetve minél idősebb, annál későbbre a férfiakét.

A gyermekvállalásra ideális életszakaszt az osztrákok gondolják a leghosszabbnak mind a nők és férfiak életében, míg a legrövidebbnek a magyarok tartják, szintén mindkét nem esetében. A magyarok családcentráltsága ennek függvényében csak a tradicionális családmodell kereteiben értelmezhető: fontosnak tartják ugyan a családodot, de csakis a tradicionális családmodell szerinti életkori normák betartásával.

IRODALOM

- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Billari, F.C. (2005): Partnership, Childbearing And Parenting: Trends of the 1990s. In Macura, M.– MacDonal, A.L.– Haug, W. eds.: *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*. New York and Geneva: United Nations, 63–94.
- Billari, F.C.–Castiglioni, M.–Castro, M.T.–Michielin, F.– Ongaro, F. (2002): Household and Union Formation in a Mediterranean Fashion: Italy and Spain. In Klijzing, E. –Corijn, M. eds.: *Fertility and Partnership in Europe: Findings and Lessons from Comparative Research*. Vol. II. New York–Geneva: United Nations, 17–41.
- Billari, F.C.–Wilson, C. (2001): Convergence towards Diversity? Cohort Dynamics in the Transition to Adulthood in Contemporary Western Europe. *MPIDR Working Paper WP*, 2001–039.
- Binstock, R.H.–Shanas, E. eds. (1976): *Handbook of Aging and the Social Sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold, XVI(684).
- Demográfiai évkönyv 2007*. (2008) Budapest: KSH.
- Furstenberg, F.F.Jr.–Kennedy, S.–McCloy, V.C.– Rumbaut, R.G.–Settersten, A.R.Jr. (2003): Between Adolescence and Adulthood: Expectations about the Timing of Adulthood. *Research Network Working Paper*, 1: 2–22.
- Heckhausen, J. (1999): *Developmental Regulation in Adulthood: Age-Normative and Sociostructural Constraints as Adaptive Challenges*. New York, NJ: Cambridge University Press.
- Kamarás F. (2005): Családalapítás és gyermekvállalás Európában. Kérdések és kérdőjelek. In Nagy I.–Pongrácz T. –Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI–Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 87–101.
- Kohler, H.P.–Billari, F.C.–Ortega, J.A. (2002): The Emergence of Lowest-low Fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4): 641–681.
- Kohli, M. (1993): A foglalkozási életút intézményesülése és individualizálódása. *Replika*, 9–10: 161–177.
- Lesthaeghe R.–van de Kaa D.J. (1986): Twee demografische transitities? [Two Demographic Transitions?] In Lesthaeghe R.–van de Kaa D.J. eds.: *Bevolking - Groei en Krimp, Mens en Maatschappij*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 9–24.
- Marini, M.M. (1984): Age and Sequencing Norms in the Transition to Adulthood. *Social Forces*, 63: 229–44.

- Neugarten, B.L.–Moore, J.W.–Lowe, J.C. (1965): Age Norms, Age Constraints and Adult Socialization. *American Journal of Sociology*, 70: 710–717.
- Pongrácz T.-né (2001): A család és a munka szerepe a nők életében. In Nagy I.–Pongrácz T.-né–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről*. Budapest: TÁRKI–Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 30–45.
- Pongrácz T.-né (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In Nagy I.–Pongrácz T.-né–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI–Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–82.
- Population Statistics 2006*. (2006) EU Communities.
- Settersten R.Jr. (2003): Age Structuring and the Rhythm of the Life Course. In Jeylan T. Mortimer, J.T.–Shanahan, M.J. eds.: *Handbook of Life Course*. US: Springer, 81–98.
- Somlai P (1999): A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, 1–2: 38–47.
- Somlai P (2000): Meghatározások, avagy miről szól a család válsága? In Spéder Zs. –Tóth P. szerk.: *Emberi viszonyok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Spéder Zs.–Kapitány B. (2006): Szülővé válás az ezredforduló után: a strukturális körülmények és a tudati tényezők szerepe az első gyermek vállalásakor. In Kolosi T.–Tóth I.Gy. –Vulkovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI.
- Spéder Zs.–Kapitány B. (2008): Az élettársi kapcsolatban élők házasságkötése. *Párkapcsolatok* című konferencia, 2008. november 25.
- Thornton, A. (2001): The Developmental Paradigm, Reading History Sideways, and Family Change. *Demography*, 38(4): 449–465.
- Tóth O. (1993): A szülővé válás időzítése az életútban. *Szociológiai Szemle*, 3–4: 121–135.

A SZÜLÉSI SZABADSÁG HOSSZÁNAK VIZSGÁLATA AZ ELSŐ GYERMEK VÁLLALÁSÁT KÖVETŐEN

DRJENOVSKY Zsófia

BCE Szociológia Doktori Iskola
H-1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.; e-mail: drzsofi@gmail.com

Abstract: The women's decision regarding the time they intend to spend home with their children after their birth may depend on several factors. Various factors affect the time of the comeback. In this study I shall present the results of the secondary analysis performed on the database Monitor 2003. In the course of the analysis parameters related closely to the mother got examined, such as the mothers age, academic qualification, the length of her working experience before delivery, her position at the working place, her marital status and her salary. Among these the qualification, the position at the working place and the salary proved to be the most determinative factors. All of these three show a negative connection with the length of the time spent staying at home.

Összefoglaló: A nők azon döntése, hogy mennyi időt töltenek otthon gyermekükkel szülés után, számos tényezőtől függhet. A visszatérés idejére többféle tényező van hatással. Jelen tanulmányban a Monitor 2003-as adatbázison végzett másodelemzés eredményeit mutatom be. Az elemzés során az édesanyához szorosan kapcsolódó jellemzők kerültek vizsgálat alá, úgy mint az édesanya életkora, iskolai végzettsége, szülés előtti munkatapszatalának hossza, munkahelyi beosztása, családi állapota és keresete, melyek közül a végzettség, a beosztás és a kereset bizonyult a leginkább meghatározónak. Az otthon töltött idő hosszával mindhárom negatív kapcsolatot mutat.

Keywords: Becker, human resources, childbirth, parenthood, labor market, female labor, parental leave, becoming parent, parent with small child

Kulcsszavak: Becker, emberi erőforrás, szülés, kismama kérdés, munkaerőpiac, női munka, gyermekgondozási idő, gyermekvállalás, kisgyermekesek

BEVEZETÉS ÉS PROBLÉMAFELVETÉS

E tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen tényezők vannak hatással a szülési szabadság hosszára a nők esetében. Melyek azok amelyek növelik és amelyek csökkentik a munkaerőpiactól távol töltött időszakot? Milyen tényezők és mennyiben magyarázzák a nők távolmaradását a munkaerőpiactól gyermekvállalás után. Ezek vizsgálatával foglalkozom a nők munkaerőpiacra való visszatérésével összefüggésben.

A nők egyre nagyobb és nagyobb arányban képviseltetik magukat a munkaerőpiacon a 20. századtól kezdődően. Egyre több nőnek kell döntenie arról, belép-e a munkaerőpiacra. Hasonló döntési helyzetben állnak a nők akkor, mikor a gyermek születésével kiesnek a munkavégzésből, és meg kell hozniuk a döntést arról, mikor kapcsolódjanak újra vissza a munka világába. Azonban a döntés meghozatala (mikor érdemes gyermeket vállalni; egyáltalán „mennyire éri meg” gyermeket vállalni; mennyi ideig éri meg ill. mennyi ideig tud az édesanya otthon maradni) egy igen összetett probléma. A munkába való visszatérésről szóló döntés kapcsán sokszor maguk az édesanyák sincsenek pontosan tisztában vele, mi alapján mérlegeltek, hozták meg döntésüket. Jelen tanulmány témája tehát a gyermek megszületésével kapcsolatos munkaerőpiaci kilépés ill. a visszatérés időszakának vizsgálata a gyermekvállalás folyamatában.

A gyermekvállalás sok esetben egyúttal egy választást is jelent a nők számára, választást az otthon, esetleg további gyermekek vállalása ill. a munka, karrierépítés között. A kérdés, melyet jelen kutatás keretei között vizsgálni kívántam: Milyen tényezők befolyásolják a munkaerőpiactól távol töltött idő hosszát a gyermek megszületését követően? Célom tehát megmutatni a befolyásoló változókat, melyek megismerése értékes információkkal szolgálnak a nők munkába történő visszatéréséről szóló döntésének minél jobb megértéséhez.¹

A nők nagyarányú jelenléte a fizetett munkában a munkaadók számára is fontos kérdéssé emelte azt, mennyi ideig kell nélkülözniük a női munkaerőt ebben az időszakban. A döntést befolyásoló mechanizmus megismerése támpontot nyújt a munkaadók számára, hogyan számíthatnak a nőkre, mennyi ideig esnek ki a munkavégzésből. Ahhoz, hogy mindkét fél mérsékelni tudja az ebből származó problémákat, konfliktusokat, hasznos, ha jobban megértjük a nők döntése mögött húzóó okokat.

A szülés környéki munkaerőpiaci magatartás vizsgálata azért is fontos, mert kihat az élet későbbi szakaszaira is, mind a gyermekre, mind a család egészének életére, valamint befolyással van a későbbi munkaerőpiaci döntésekre. Éppen ezért a jogalkotók számára is fontos kérdés, hogyan minimalizálhatóak a szülési szabadsággal járó hátrányok.

A vizsgálat elvégzésével mindezen túl tovább bővíthető a jelenleg rendelkezésre álló magyarországi tudományos ismeretanyag, valamint gyakorlati ismereteket nyújt a hasonló döntés előtt álló édesanyák számára is.

A nők szerepével, gyermekvállalással kapcsolatban számos magyar kutatás született már, míg a nők munkaerőpiaci visszatérése (gyermekvállalás után) kevésbé volt hangsúlyos (pl.: S. Molnár 1998; Lakatos 2001; Pongrácz 2001; Spéder 2001; Várad 2006; Köllő 2008; Bálint–Köllő 2007, 2008; Frey 2008). Ezt a hiányt célozza meg szűkíteni jelen kutatás.

A tanulmány a kapcsolódó elméleti háttér bemutatását követően a Monitor 2003 adatbázison végzett elemzést tárgyalja, mely az előzetesen felállított hipotézisek tesztelésére irányul.

¹ Elemzésemben a munkaerőpiactól távol töltött idő hosszát vizsgálom, ezért a kutatásnak nem részesei azok az édesanyák, akik nem dolgoztak a gyermekvállalás előtt, tehát nem vizsgálom a azokat, akik belépnének (és nem visszatérnének) a munkaerőpiacra.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A nők munkaerőpiaci részvételének alakulása

A munkaképes korú nők egyre nagyobb arányban képviseltetik magukat a munkaerőpiacon az egész világon. Jelentős szerkezeti változást jelentett, hogy a nők nagy tömege a háztartáson kívül vállalt munkát.

A nők munkaerőpiacon való tömeges megjelenését többféle társadalmi és gazdasági tényező eredményezte, mint pl. nőtt a nők iskolázottsága; egyre fejlettebbé vált a technika; be tudtak áramolni korábban férfi munkaerőt igénylő munkaterületekre; különböző társadalmi mozgalmaknak köszönhetően biztosították a nők munkához való jogát; a bővülő fogyasztási javak és növekvő létfenntartási költségek a nőket is egyre inkább munkavállalásra készítették (Hoóz 1994; Őri 2001).

A múlt század fordulóján a nők aránya a munkaerőpiacon még nem volt túl magas. A '30-as években jelentkező gazdasági világválság idején, a lecsökkent munkalehetőségek miatt megugrott a munkanélküli férfiak száma. Emiatt igyekeztek a házas nőket távoltartani a munkaerőpiactól, lehetőséget adva a férfi munkaerőnek.

A 20. század második felében egy gazdasági expanziós időszak következett be, ami – a korábbi évtizeddel ellentétben – éppen hogy munkaerőhiánnyal küszködött (Hoffman–Nye 1974). Ez a helyzet kitűnő lehetőség volt a nők számára, hogy ők is nagyobb arányban kapcsolódjanak be a munkaerőpiaci mechanizmusokba, kihasználják a pénzkereseti lehetőségeket (Fogarty et al. 1971). A női munkaerő növekedése továbbá köszönhető egyrészt a megváltozott – háztartáson belüli – gazdasági helyzetnek (sok családban a férj keresete önmagában már nem biztosította ugyanazt az életszínvonalat, mint korábban), valamint megváltozott a női munkáról való vélekedés, hozzáállás is. Mindezeknek köszönhetően a nők fokozatosan, és egyre nagyobb számban kapcsolódtak be a háztartáson kívüli munkavégzésbe (Kessler-Harris 1981).

Közép-Kelet-Európában ez a folyamat még dinamikusabban érhető tetten, mint a nyugati fejlett országokban (Koncz 1999), mely hazánkban sem zajlott másképp a II. világháborút követően. A gyors és erőltetett iparosítás, az '50-es évektől megindult extenzív gazdaságpolitika nagy tömegű munkaerőt igényelt, mely a nők munkaerőpiaci részvételének nagymértékű növekedését jelentette.

1. táblázat Az aktív kereső nők a megfelelő korú női népesség százalékában Magyarországon 1930–1990 között, korcsoport szerint

	Az aktív kereső nők aránya			
	15-19	20-29	30-39	40-54
Év	éves női népesség százalékában			
1930	51,9	34,5	22,7	22,1
1949	52,7	39,3	29,5	26,7
1960	48,1	51,9	49,9	49,0
1970	49,1	65,7	69,9	75,8
1980	40,4	65,1	83,0	75,8
1990	31,5	61,0	81,5	79,4

Forrás: Hoóz 1994: 834.

Szociológiai Szemle 2009/3.

A 15–19 éves korosztály esetében azonban ezzel párhuzamosan folyamatos csökkenés figyelhető meg, melyben döntő szerepet játszott a közép- és felsőoktatás terjedése. A 20–29 éves korosztályt tekintve szintén befolyásoló tényező a továbbtanulás, valamint a '70-es évektől az 1967-től bevezetett családtámogatási rendszer, mely a részvételi arány további csökkenését eredményezi (hiszen ez a korosztály a legtermékenyebb [Hoóz 1994]).

A nők részvételének általános növekedése két lényeges dolognak volt köszönhető: egyrészt az alacsonyan tartott béreknek, mely kikényszerítette, hogy a családokban a férj mellett a nő is hozzájáruljon a családi kasszához, az alacsony bérek mellett lehetlenné vált az egykeresős családmódel fenntartása; másrészt – a kommunista ideológiából következő – társadalmi nyomásnak (Blaskó 2006). A szocialista eszme értelmében csak a „dolgozó nő” volt a társadalom értékes tagja, mely egyúttal a „csak” anyák, „csak” háziasszonyok lebecsülését jelentette. A szocialista társadalmakban a teljes foglalkoztatottság a hivatalos ideológia része volt, így a kétkeresős családmódel vált tipikussá, melynek következtében a „férfi, mint kereső” módel háttérbe szorulásáról beszélhetünk (Blaskó 2006). A nagyarányú kényszerű munkaerőkereslet állandó hiányt szült a munkaerő-utánpótlásban. Mindezen folyamatok a rejtett munkanélküliség megjelenéséhez vezettek a nyolcvanas évekre. Ekkorra már a munkaerőpiacot sokkal inkább a kapun belüli munkanélküliség, mintsem a munkaerő tömeges hiánya jellemezte (Lakatos 1996). Az emelkedés 1987-ig tartott, a rendszerváltást követő időszakot jelentős átstrukturálódás jellemezte.

A rendszerváltás egyúttal a piaci viszonyok jelentős átalakulását vonta maga után. A korábbi – szinte kötelező – munkavállalást munkahelyek megszűnése (a privatizáció, csődök, felszámolások következtében), jelentős munkaerőkínálat, és nagyfokú bizonytalanság jellemezte (Spéder 2003).

A rendszerváltás idején a közép-kelet európai térség területén várható lett volna, hogy a nők munkaerőpiaci hátrányai némileg enyhülnek, és annak köszönhetően, hogy oldódik a foglalkoztatás rugalmatlansága, a nők kettős szerepének terhe is enyhül. A női foglalkoztatás azonban – a férfiakét is meghaladó mértékben – esett a rendszerváltást követően (Koncz 1999).

A növekvő tendencia tehát a '80-as évek második felében megtörni látszik. Már az 1986-1990-es időszakban – ugyan 4 százalékponttal – de csökkent a női gazdasági aktivitás szintje (Őri 2001). A csökkenés üteme a '90-es évektől felgyorsult a nagy szocialista nagyipar és nagyüzemi mezőgazdaság válságának, a csődhullámmoknak, valamint az értékesítési válsággal küszködő vállalatok munkaerőkeresletének lényeges csökkenésének köszönhetően. A mélypontot 1992-ben érte el (Galasi-Kőrösi 2002).

A nők nagy része munkanélkülivé vált, de sokak számára az inaktivitás jelentette a megoldást. Habár, a női munkanélküliség sokáig a férfiaké alatt volt, sok nő mégis visszakényszerült az otthoni „munkavégzésbe”, s ebben a helyzetben a nők számára egy lehetséges alternatíva volt a főállású anyaszerep (Spéder 2003).

A folyamat 1997-től vett újra – lassan, de – pozitív irányt. Ekkor a nőknek alig több mint a fele (52,6%) volt gazdaságilag aktív (Blaskó 2006). A gazdaság ágazati szerkezetének kedvező alakulása következtében fokozatosan újra visszatérnek az inaktívak a munkaerőpiacra, s habár a foglalkoztatottság továbbra is alacsony szinten áll, a munkanélküliség is lassú, de folyamatos csökkenésnek indul.

A környező országokban is hasonló folyamat játszódott le. Hazánk helyzete azonban speciálisnak mondható abból a szempontból, hogy nálunk az alacsony foglalkoztatási arány alacsony munkanélküliséggel is párosult (Galasi–Körösi 2002). Szintén magyar sajátosság (nemzetközi összehasonlításban), hogy a nők munkanélkülisége sokáig alacsonyabb a férfiakénál, habár az olló egyre zárul, s 2004-re ki is egyenlítődik (Frey 2005).

Munkaerőpiaci szegregáció

A növekvő női munkaerőpiaci részvétel alkalmazkodik a piaci igényekhez is.

A hierarchiát tekintve többségük az alsóbb szinteken helyezkedik el. A nemi szegregáció nem csupán horizontális, hanem vertikális értelemben is jelen van. A nők előmeneteli korlátai (üvegplafon) általánosan érvényesülnek, bár az idővel (és a gazdasági, technikai fejlődéssel) némileg gyengülnek. A szervezeti átalakulásoknak köszönhetően átmenetileg sok – korábban középvezetői szinten álló nő – tudott előre lépni. Alacsony az arányuk a fizikai dolgozók és a felsővezetők között, valamint alulreprezentáltak a jobban fizetett magánszférában a közszférával szemben (Koncz 1999). A nők mobilitási esélyei a férfiakéhoz viszonyítva összességében rosszabbak maradtak (Bukodi–Róbert 1999).

A szegregáció másik lényeges megnyilvánulási formája, a nők keresete terén jelentkezik, mely szinte minden foglalkozási ágban elmaradt a férfiakétól. A nők túlsúlyban voltak a legrosszabbal fizetett és a legalacsonyabb presztízsű munkakörökben (Bukodi–Róbert 1999). Igaz, idővel fokozatosan csökkent a nők bérhátránya a férfiakéhoz képest (Galasi 2000, 2001).

A nők pozícióját ugyanakkor erősíti, hogy az iskolázottság színvonala lényegesen emelkedett (Galasi–Körösi 2002), esélyeiket viszont rontja, hogy szakképzettségük továbbra is alacsony (Koncz 1999).

Kisgyermekes nők a munkaerőpiacon

A gyermekgondozási támogatásban részesülő nők az inaktívak egyik csoportját alkotják.² A nők gazdasági aktivitásának fontos befolyásoló tényezője a gyermeknevelés. Míg a férfiak körében a gyermekvállalásnak nincs befolyása, vagy valamelyest növeli a munkavállalás valószínűségét, a kisgyermeket nevelő nők aktivitása lényegesen alacsonyabb, mint az azonos tulajdonságokkal rendelkező gyermektelen vagy idősebb gyermeket nevelő nőké. Míg a kisgyermekkel rendelkező nők 32,1% áll csupán foglalkoztatásban, addig a nem kisgyermekeseken esetében ez az arány több mint a duplája, 76,3% 2005-ben. (Az EU25 tagállamának átlagát tekintve ez a különbség jóval kisebb, 56,1% ill. 72,7%). Abban, hogy hazánkban ilyen alacsony arányban vállalnak

2 A hivatalos statisztika szerint a gyermekgondozási ellátást igénybevevők inaktívnak minősülnek. Korábban a foglalkoztatottak között szerepeltek, feltételezve, hogy munkahelyüktől csak átmenetileg vannak távol. A rendszerváltás után a tömeges munkahelymegszűnéseknek következtében a visszatérés már nem volt biztosított. Így részben emiatt, másrészt a nemzetközi normáknak való megfelelés következtében az inaktívakhoz sorolták őket (Laky 2000).

munkát a kisgyermekesek, jelentős szerepe lehet – az összes többi tagállamhoz képest is – igen hosszú (hároméves) otthoni tartózkodást biztosító gyermekgondozási támogatási rendszernek (Frey 2006). A gyēs, gyet alatt igen alacsony azoknak az aránya, akik dolgoznak, 2007-ben 7,6% (Frey 2008). A kisgyermek vállalása a nők foglalkoztatási esélyét 37 százalékkal rontja, míg a férfiakét 8 százalékkal növeli (Koltai–Vucskó 2007). A nemek közötti eltérés két hatásnak köszönhető: egyrészt a gyermek jelenléte növeli a háztartás jövedelemigényét (ez növeli a szülők munkavállalási hajlandóságát), másrészt az otthon töltött idővel az otthoni munka értéke is növekszik (ez csökkenti a szülők munkakínálatát). Minthogy – az általában hagyományos szerepmegosztásnak köszönhetően – a férfiak keresete magasabb, az első hatás náluk, a második a nőknél érvényesül (Galasi–Kőrösi 2002).

Az emberi tőke elmélete

A nők munkaerőpiaci kínálatát vizsgáló közgazdasági elmélet a chichagói iskolából indult ki. Fő képviselője Becker, aki gazdasági választás alapján próbálja magyarázni a nem gazdasági viselkedést, mint pl a családi magatartást (gyermekvállalás, házasságkötés). A modell a gyermekvállalást a két szülő közös döntéseként értelmezi, akiknek preferenciáik azonosak. A chichagói iskolai képviselőinek nevéhez fűződik az emberi tőke fogalmának bevezetése is a közgazdasági gondolkodásba.

A gyermekvállalást befolyásoló tényezők szorosan összefüggnek a gyermekvállalást követő, munkába történő visszatérésről szóló döntéssel, hiszen mindkettő a munkaerőpiactól való távolmaradásra vezethető vissza (elsősorban az ehhez kapcsolódó költségeken keresztül). Az otthonmaradás kérdése ill. annak hossza növeli a gyermekhez kapcsolódó elmaradt hasznot, közvetett költséget. A közgazdasági megközelítés értelmében a munkaerőpiaci visszalépésről meghozott döntéskor a nők a piacon eltöltött idejük értékét (piaci/kínált bér) és az otthoni idő értékét (rezervációs bér) hasonlítják össze. Tökéletes informáltságot és racionalitást feltételezve egy nő akkor tér vissza, ha a piaci bér meghaladja a rezervációs bér értékét (Becker 1965). A piaci bért több minden is befolyásolhatja, mint pl.: képzettség, munkatapasztalat, foglalkozás stb. (azaz a felhalmozott emberi tőke), a rezervációs bért pedig többek között a kisgyermek jelenléte, férj, háztartás jövedelme, gyermekfelügyelet kérdése, házimunka megoldottsága (Becker 1964).

A következőkben bemutatom az emberi tőke elméletét, és kapcsolatát a nők viselkedésével.³ A fogalom kiterjesztését a közgazdászok kezdték el, majd a szociológusok is átvették, s kölcsönösen termékenyítette egymást a két tudományterület.

Az emberi tőke

A tőke korábnál szélesebb értelmezéséről az '50–'60-as évektől beszélhetünk. A második világháborút követő gazdasági növekedésnek köszönhetően bontakozott ki egy új paradigma az amerikai közgazdászok körében, az „emberi tőke” elmélete. Új megközelítésből mutatták be a közgazdaságtan korábban használt fogalmait, úgy mint a tőke, beruházás, vagy éppen a munkaerőpiac.⁴ Jacob Mincer, Theodore Schultz és Gary Becker voltak az elsők, akik kidolgozták az emberitőke-beruházási döntések formalizált modelljét, és a beruházásokat empirikusan is vizsgálták. Az új elmélet a tudás, a képzettség, a társadalmat alkotó ember viszonyainak, társas kapcsolatainak gazdasági szerepére összpontosított. Az első nagy jelentőségű munka Beckertől jelent meg 1964-ben, *Human Capital* címen.

Az új elmélet előtérbe kerülésének oka, hogy a hagyományos aggregált outputok gyorsabb ütemben nőttek, mint az aggregált tényezőinputok. Schultz a növekedést az emberi tőkében bekövetkező változással magyarázta: a háború utáni társadalmakban jelentős változások figyelhetők meg, új értelmezést kapott a tudás és a szakértelem felhasználási formája, normái, szabályai. Mindez egy intenzív termelékenység-növekedéshez vezetett (Schultz 1983). Fontosakká váltak a humán értékek, egészség, tanulás, szabadidő.

Az emberi tőke növelése egyúttal pótlólagos jövedelmet is eredményez: „az emberi tőke az emberi idő értékének növekedése. Az ebből eredő többletbevétel több specializációt idéz elő, melyek újabb hasznot hajtanak. A specializált emberi tőke modernizációs többletet idéz elő (...) Az emberi tőke akkumulációja tehát a jövedelem növelésének egyik legfontosabb jogcíme.” (Schultz 1990: 74). A gazdasági tevékenységek hagyományos szerkezete átalakul az ismeretek és képességek specializációjának következtében, hiszen megnő az emberi tőkeberuházások megtérülési rátája.

- 3 A visszatérésről szóló döntés – más elméletek szerint – nem csupán a racionális választáson alapul. A szociológusok egy része a preferenciák egyének közötti szisztematikus eloszlását vizsgálja (úgy gondolják, a preferenciákat tekintve különbség van eltérő csoportok között, és időben is változnak). A különbözőségeket a múltbeli tapasztalatokon alapulnak, és az egyéni cselekvés a szocializációs folyamaton keresztül alakul. A szocializációs perspektívából tekintve is megtaláljuk a választ a nők munkaerőpiaci magatartására: vannak nők, akik munkaerőpiaci részvételhez, mások a gyermekneveléshez éreznek erősebb elköteleződést. A döntéshez való viszony tehát a nemi szerepek gyermekkorban elsajátított voltához kapcsolódik (Sweet 1982). Más megközelítés a nemi szerepekre fókuszál. A modern társadalmakban általánossá vált a kétkeresős családmodell, a nők egymással párhuzamosan több szerepet (foglalkoztatotti/anyai) is érvényesnek tartanak magukra nézve. A szerepkonfliktus elmélet szerint a több szerep konfliktushoz vezethet, mivel az egyik teljesítése megnehezíti a másiknak való megfelelést. A munkahelyen és otthon betöltött kettős szerep azonban pozitív hatású is lehet a szerepakkumulációs elmélet szerint. Amennyiben sikeres az egyik szerepben, az kompenzálhatja a másik esetleges kudarcait. Mindez növeli az önbecsülést, mely hozzásegít ahhoz, hogy mindkét szerepben sikeresen helytálljon (Nguyen 2005). Az emberi magatartás vizsgálatok nem lehet elkerülni az egyént befolyásoló strukturális hatások számbevételét sem. A kialakult strukturális keretek viszonylag merevek, az adott pozíciókban lévőket arra ösztönzik, saját pozíciójukhoz szükséges magatartást alakítsanak ki, és erősítsék meg. Az egyén azonban nem csupán a strukturális korlátok által vezérelt, hiszen egy folyamatos, kölcsönös kapcsolat áll fenn a strukturális pozíciók és az egyéni jellemzők között (England–Farkas 1986).
- 4 A kialakulás bemutatása: Varga (1998); Garai (1998); Rosen (1991); Schultz (1983) és Gyekinczky (1994) alapján.

Schulz (1983) magyarázata szerint az emberi tőke azért nevezhető tőkének, mert tőkeként viselkedik. „Emberi, mivel az ember részévé válik, és tőke, mert jövőbeli szükséglet kielégítés vagy kereset – vagy mindkettő – forrása.” (Schulz 1983: 78) Gazdasági értéke a piaci viszonyok alapján határozható meg, valamint elosztása, felhalmozása és átadása is a piac közreműködésével, piaci logika szerint működik. Ahogy Schulz (1983) bemutatja: az emberi tőkébe való beruházás a jövőbeli haszon reményében történik.

E mellett azonban sokban különbözik is a hagyományos tőkefelfogástól (Gyekinczky 1994; Varga 1998): Az emberi tőke és nem emberi tőke közötti legfontosabb különbség a tulajdonjog tekintetében áll fenn, hiszen nem választható el a tulajdonosától. (Nem adható el, nem ajándékozható oda, élettartama megegyezik tulajdonosa élettartamával, megszerzéséhez – más erőforrások mellett – idő is szükséges.) Fő különbség tehát az emberi tőke „emberi” mivoltában rejlik.

Az emberi tőke elavulása is eltérő módon működik, hiszen amennyiben az élettartam csökken, elmaradhatnak a beruházások. Az elavulás másik formája, ha nem használják, hiszen a kieső idő rontja „állapotát” (pl.: munkaerőpiactól távol töltött idő.) A tőke javulásához, fenntartásához folyamatos beruházásokra van szükség.

Kockázat és bizonytalanság magasabb az emberi tőkénél mint a fizikainál: egy beruházási döntésnél a költségeket és hasznokat kell mérlegelni, de ez nem mindig egyértelmű. Ha az események bekövetkezése véletlen, de ismerhető az előfordulásuk valószínűség eloszlása, akkor kockázatról, ha pedig nem, akkor bizonytalanságról van szó. Mindkettő sokkal magasabb az emberi tőke, mint a fizikai tőke esetében. Ennek több oka is van: bizonytalan az élettartam, mely jelentősen befolyásolja a hozamokat. Az emberek nem mindig vannak tisztában saját képességeikkel, főként a beruházási döntéseket meghozó fiatalok. Végül pedig azért, mert a hozam sokkal hosszabbtávú befektetéssel jelentkezik a fizikai tőkénél, a távolabbi jövőről azonban kevesebb az információ.

Az emberi tőke három szinten értelmezhető (Gyekinczky 1994): egyéni szint, azaz az egyes ember szintje; mikroszint, vagyis a társadalmi kiscsoportok; valamint a makroszint, melyet a társadalom egészét formáló intézmények alkotnak. Jelen kutatás során az első szint került vizsgálat alá: az egyén maga az emberi tőke tulajdonosa, megtettesítője, ő rendelkezik az adott képességekkel, tudással. „Az emberek sokkal nagyobb tőkének a tulajdonosai, mint amennyit felhasználnak. Mint a gazdaság szereplői, az erőforrások saját érdekeinek legjobban megfelelő elosztási módján munkálkodnak és efelől hoznak döntéseket.” (Schulz 1990: 33) Az egyén az, aki döntéseiben mérlegeli saját emberi tőkeberuházásainak alternatíváit (pl. otthon marad-e). Az emberi tőke nem homogén, a szocializáció személyi és társadalmi körülményeinek, a gazdaság rendszerének függvényében tagozódik.

Schulz rámutat rá is, hogy ezek az erőforrások ugyanakkor nem ingyenesek (Garai 1998). Az emberi tőke részévé válik minden olyan befektetés, amit az ember élete során megszerez. A közgazdászok a képzettséget⁵ és a munkatapasztalatot tekintik a hu-

5 Olyan szellemi tőke beruházásról van tehát szó, mely során olyan képességekre tesz szert az egyén, mely lehetővé teszi a jövőbeli keresetnövekedést (Schulz 1983). A befektetés költséggel jár. A tandíjon stb. kívül az is költség, hogy az egyén később lép be a munkaerőpiacra. Fontos szempont továbbá, hogy ezt a döntést az egész életpálya szempontjából kell tekinteni, tehát hosszútávú. A jelenlegi költség és a feláldozott jövedelem eleinte negatív, majd egyre növekvő mértékben pozitív kapcsolatban állnak egy-

mántóke kulcskomponenseinek, hisz mindkettő a munkakerőpiaci pozíciót növeli (Mincer–Polachek 1974).⁶ De emellett emberitőke-beruházásnak tekinthető minden olyan befektetés, amely javítja a termelőképességet, termelékenységet és ennek következtében növeli az egyén piaci értékét pl.: tréningek, foglalkozás stb. (Becker 1964). Schultz (1983) ezek közé a beruházások közé sorolja a saját időfelhasználást (pl. a munkaerőpiaci információk megszerzésére fordított idő), valamint a gyermekvállaláshoz, gyermekneveléshez kapcsolódó ráfordított időt is (Gyekinczky 1994). Tehát a jelenlegi beruházás a jövőbeli haszon reményében történik (Varga 1998).

Minél nagyobb az egyének emberi tőkéje, annál jobban értékesíthető tudást jelent a munkaerőpiacon (Becker 1975). Ez azt jelenti, hogy akinek nagyobb az emberi tőkéje, az nagyobb hozadékra (pl. magasabb bérre) számíthat, amely valószínűsíti – adott munkaerőpiaci feltételek mellett – a magasabb munkaerőpiaci részvételt. A munkáltatók is szívesebben alkalmaznak nagyobb emberi tőkével rendelkező munkavállalókat, hiszen nagyobb termelékenységet remélnék tőlük (Galasi–Kőrösi 2002).

Azok a nők, akik megszakítják munkaerőpiaci jelenlétüket, nincs lehetőségük további emberi tőke (pl.: munkatapasztalat, képzések stb) megszerzésére. Így akiknek nagyobb a korábbi munkatapasztalatuk, többet vesztenek a kihagyással.

Az emberi tőke-felhalmozás hatása a nők beruházásaira

Mindezek kitűnő kiindulási pontot nyújtanak ahhoz, hogy megvizsgálhassuk, hogyan osztják meg „befektetéseiket” a nők a gyermekek, otthon, és a munka között.⁷ A közgazdasági nézőpont segít megérteni melyek azok a készségek, képességek és szakértelem, amelyeket az egyén élete során felhalmoz – más szóval milyen emberi tőkével rendelkezik az egyén – továbbá összekapcsolja az emberi tőke elemeit (pl. kor, iskolai végzettség) a munkaerőpiaci termelékenységgel a háztartásbeli termelékenységgel, és gyermekekbe fektetett beruházásokkal.

A közgazdasági elemzések azt állítják, hogy a férjes asszonyok időmegosztása a gyermek, otthon és munka között változik a családi életciklus során. Ez azzal a ténnyel függ össze, hogy a gyermek kiskorában inkább időráfordítást igényel – több gondoskodást, odafigyelést – az anyától, mint a későbbiek folyamán, ahol már egyre inkább

mással. Az iskolázottság növekedésével tehát a későbbi jövedelemnek is növekednie kell. Becker (Becker–Tomes 1978) továbbá rámutatott arra, hogy az egyének között különbségek lehetségesek a képességek, tehetség, családi háttérben meglévő eltérések függvényében. Például, ha valaki nehezebben tanul, drágábbá válhat számára a tanulás. Az iskolai képzés a munkahelyi képzéssel folytatódik. Ez a formális képzést, és a tapasztalatokból való tanulást is jelenti. A jövedelem az első néhány évben emelkedik leginkább, aztán a növekedési ráta csökken, majd hanyatlik. Mincer és Polachek (1974) koncepciója szerint az egyén életútja során mindig döntéseket kell hoznia az emberi tőkéjébe való beruházásokról. Akik többet fektetnek be, fiatalabb korukban kevesebbet keresnek. Ha a befektetés kicsi, abban az esetben a tapasztalat-jövedelem görbe vízszintes, ha pedig nagy, akkor a görbe alacsonyabból indul, de magasabbra jut fel (Rosen 1991).

6 A képzettség nyújt eszközt ahhoz, hogy a számára releváns információkat megszerezze, és megszerzett képességeit hatékonyan tudja felhasználni változó környezetében (Benham 1974). A munkatapasztalat növekedésével egyenesen arányosan nő az egyén piaci értéke (hiszen a munka során olyan képességekre tesznek szert, amely növeli a termelékenységet).

7 Duggan (1980) alapján.

az agyagi javak és szolgáltatások kerülnek előtérbe. Ahogyan ezek költsége növekszik, a nők felülbírálják az időeltöltésük jelentőségét, (melyet a piac és az otthon között osztanak meg), és egyre inkább vonzóbbá válik a piac által felajánlott bér, azaz a visszatérés lehetősége a munkaerőpiacra. A közgazdasági elemzések rámutatnak arra, hogy a nők esetén az idő szűkössége az egyik legfőbb probléma a poszt-indusztériális társadalmakban (Schultz 1974; Becker 1974), kiemelt tekintettel a gyermekvállalás időszakára. Az időhiány választásra kényszeríti az egyént, melyhez a nő megfelelő költség-haszon elemzést végez.

A szociológusok azonban, vitatkoznak a közgazdászok nézőpontjával, azaz, hogy az idő természetéből eredően korlátos és szűkös erőforrás. Az idő hiánya alapvetően abból ered, hogy az egyéneknek többféle szerepet kell betölteniük (Goode 1960). Más szociológusok – mint pl. Marks (1977) – szerint különbséget kell tenni az idő mint természetesen képzett és az idő mint egyének által megalkotott, társadalmilag megkonstruált tényező, s így maga a hiány is társadalmilag, kulturálisan konstruált. Marks (1977) véleménye szerint amikor a komplex társadalmakban a társadalmi intézmények egymástól elszeparálódnak (mint a modern családok és a munkahely), az idő egy általános hiányként érzékelhető, a tevékenységek izolálódása következtében.

Milyen hatással lehet tehát az emberi tőke felhalmozása a nők fent említett beruházásaira?

Schultz (1974) felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a technológiailag és gazdaságilag fejlett társadalmakban, a gazdasági fejlődést humántőkébe való befektetések relatív növekedése kíséri, mely növeli az emberi életminőséget. A nők esetében a felhalmozott humán tőke jellegéből fakadóan sokkal könnyebben konvertálható át az otthoni munkavégzésre. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindez nem vonna költséget maga után. A munkaerőpiactól távol töltött idő alternatív költsége az alábbiakból tevődik össze (Mincer–Polachek 1974):

- (1) az otthoni gyermeknevelés idejére eső elmaradt jövedelem;
- (2) munkától való távolmaradás következtében bekövetkező piaci értékcsökkenés.

Amennyiben egy nő a korai gyermekvállalás mellett dönt, jelentős humántőkéből eshet el (mind pl. képzettség, vagy munkatapasztalat terén), és ezért a számára kívánatos pozíciót a későbbiekben nem tudja elérni. Amennyiben azonban egy magasabb képzettségi szintre és jobb munkaerőpiaci helyzetre vágyik, a házasság, gyermekvállalás későbbre tolódik. Ebben az esetben azonban az elmaradt jövedelem lesz magasabb.

Schultz (1974) másik fontos megállapítása, hogy a munkával járó tevékenységek költségeket vonnak maguk után. Ő a gyermeknevelést is a munkaintenzív tevékenységek közé sorolja, hiszen az előző pontban említett kétféle költség akár piaci áron is kifejezhető lenne: az anya idejének értéke, amelyet a gyermekfelügyeletre, a gyermek szocializációjára és más háztartási munkának szentel, továbbá az előrelátható jövedelemkiesés, a piaci készségek értékcsökkenése, és az otthoni készségek értéknövekedése, melyet a munkától való távolmaradás eredményez a gyermeknevelés korai szakaszában. De nem csak az anya ideje drága, hanem egyéb javak és szolgáltatások, melyeket a gyermeknevelés során a család igénybe vesz (pl.: oktatás, egészségügyi ellátás...).

HIPOTÉZISEK

Feltételezem, hogy az otthon töltött idő hosszát befolyásolják az anya demográfiai adottságai és emberi erőforrásai. Abból kiindulva, hogy a nők viselkedését meghatározzák közvetlen (demográfiai) jellemzőik, feltételezhető, hogy a gyermekkel otthon töltött idő hosszára is befolyással vannak. A hipotézisemhez kapcsolódóan így 6 alhipotézist fogalmaztam meg.

(1) Az utóbbi évtizedekre jellemző, hogy a gyermeket vállaló anyák életkora kitolódik (Vukovics 2000; Rindfuss et al. 1988). Egy nő a korai gyermekvállalás esetén jelentős humán tőkétől eshet el (például megfelelő képzettség, munkatapasztalat megszerzése). Ez kitolhatja a kívánatos pozíció ill. bér elérését, mellyel nő a munkaerőpiactól távol töltött idő alternatív költsége (Mincer–Polachek 1974). Spéder (2001) szerint fiatalabb korban kisebb a kiesés a gyermekszületést követően, mint idősebb korban. Vagyis a gyermekvállalás ellen ható jövedelmi hatás az idősebb korban tűnik erőteljesebbnek. Az, hogy milyen kapcsolat van az anya életkora (a gyermek születésekor) ill. az otthon töltött idő között, a kutatások alapján nem egyértelmű. Számos vizsgálat szerint, aki már későbbre halasztotta a gyermekvállalást, idősebb korban sokkal inkább kíván visszatérni a munkaerőpiacra, mint a fiatalabb édesanyák. Több a munkatapasztalatuk, magasabb a fizetésük stb., szorosabban kötődnek a munkaerőpiachoz, és ezért rövidebb időre kívánják ezt megszakítani, mint a fiatalabb anyák (Yoon–Waite 1994). Pozitívabban viszonyulnak a munkaerőpiachoz, hiszen nagyobb a humántőkéjük (Hoffert–Moore 1979). Bukodi és Róbert (1999) kutatása is azt bizonyítja, hogy a munkába való visszatérés esélyét az életkor pozitívan befolyásolja. Más eredmények azonban azt mutatják, hogy az idősebb a nők, akik nagyobb humán tőkével rendelkeznek, több ideig engedik meg maguknak, hogy otthon maradjanak szülés után (Han et al. 2008). Klerman (1993) azt találta, hogy a fiatalabbak térnek vissza nagyobb arányban hamarabb a munkaerőpiacra az első gyermekvállalás után.

HI Életkor: Feltételezhető, hogy az életkor befolyással van a nők munkaerőpiaci viselkedésére, s így az otthon töltött idő hosszára. Az idő során a gyermekvállalás kitolódott, a nők csak idősebb korban vállalják első gyermeküket. Minél idősebb egy nő a gyermek születésekor, annál hamarabb térnek vissza, hiszen nagyobb a felhalmozott emberi tőkéjük, melynek értékcsökkenése is magasabb a távolmaradás hosszának növekedésével.

(2) A párkapcsolatok jellegének átalakulásával jár a hagyományos családi életforma megbomlása. Csökken a házasságkötési hajlam, emelkedik a válások aránya, növekszik a házasság nélküli együttélést választó párok száma (Pongrácz 2000; S. Molnár–Kapitány 2002). A megváltozott társadalmi felfogás egyik fontos eleme pl.: hogy a gyermekvállalásnak már nem feltétlenül követelménye a házasság (Kamarás 2002). A családi állapot hatással lehet arra is, mennyi ideig engedheti meg a család, hogy az édesanya otthon maradjon. Galasi-Körösi (2002) szerint a házastárssal élő gyermekes nők (akik tudnak támaszkodni házastársuk jövedelmére) munkaerőpiaci aktivitása alacsonyabb, mint az egyedül élőké (akinél magasabb a jövedelemszerzési kényszer). A kutatási eredmények ezen a téren is vegyes képet alkotnak. Vannak, akik a házasság és a szülés utáni munkavállalás között, negatív kapcsolatot mutattak ki (Wenk–Garrett 1992), mások pozitívat (Klerman 1993). A házasság révén nagyobb

emberi erőforrással rendelkező nők több ideig engedik meg maguknak, hogy otthon maradjanak szülés után (Han et al. 2008). A nemzetközi szakirodalom alapján feltételezhető, hogy a házasságban élők tradicionálisabb értékrendet vallanak (Shelton–John 1996 in Blaskó 2006), mely előtérbe helyezi az anya otthoni szerepét, s így pozitív hatással lehet az otthon töltött idő hosszára is. A nők lehetőségeinek növekedésével azonban a házasság egyre kevésbé jelentős tényező (Klerman–Leibowitz 1990).

H2 Családi állapot: Feltételezésem szerint a házasságnak negatív hatása lehet a gyermekvállalást követő női munkaerőpiaci részvételre. Mind az élettárssal élő, valamint a gyermekét egyedül nevelő nő hamarabb törekszik a pénzkereső tevékenységhez való visszatérésre.

(3) A 20. században a nők egyre intenzívebben vesznek részt a képzésekben (Bukodi–Róbert 1999). A neoklasszikus elmélet szerint ez jelentősen megnöveli emberi tőkájukat (Mincer–Polachek 1974), mely lehetővé teszi a nagyobb munkatapasztalat, a magasabb bér elérését (Becker–Tomes 1978). A munkaerőpiacról történő átmeneti kilépés esetén így egyre magasabb az elmaradt jövedelem (Mincer–Polachek 1974), nagyobb használdozati költséggel jár (Spéder 2004). Többet veszít a távolléttel, hiszen nagyobb jövedelemnövekedési elvárásaik vannak, a munkaerőpiacon kamatoztatható tudásuk, képességeik hamarabb leértékelődhet, mint a kevésbé képzetteknek (Volling–Belsky 1993). Ezért várható a magasabb végzettségű nők hamarabb visszatérése a munkaerőpacra. McLaughlin (1982) és Greenstein (1989) is azt találta, hogy a képzettebbek inkább megjelentek a munkaerőpiacon szülés után, mint a kevésbé képzettek. Számos kutatás tapasztalt a képzettség és a anyai munkavállalás között negatív kapcsolatot (Greenstein 1989). A magyar kutatások között Bukodi és Róbert (1999), Váradi (2006) és Köllő (2008) jutott a fentieket alátámasztó eredményre. Az eredmények azonban nem minden esetben osztják ezt. Pozitív kapcsolatot találtak Han és társai (2008), valamint Klerman és Leibowitz (1990). Épp ellenkezőjét állítják, azt, hogy a gyermekvállalás után az alacsonyabb képzettségű nők hamarabb térnek vissza. A magasabb képzettségű nők fontosabbnak tartják pl. a gyermekfelügyeletet („jobb minőségű” gyermekre vágnak), mint a visszatérést (Moen 1985). Ezért míg a piac által kínált gyermekfelügyelet elfogadható a kevésbé képzett nők számára, kevésbé az a magasabban képzettebbeknek. Tehát a jobb képzettségű nők később térnek vissza a fizetett munkaerőpacra.

Az emberi tőke elméletét alapul véve, jelen vizsgálat kiindulásához az alábbi alhipotézis fogalmazható meg:

H3 Iskolai végzettség: A magasabb végzettséggel magasabb presztízsű, és magasabb jövedelemmel járó pozíció érhető el, vonzó karrierlehetőségekkel. Ezért feltételezem, hogy az iskolai végzettségnek hatása van az otthonmaradás hosszára. Ebben az esetben azt várom, hogy magasabb jövedelmű nők hamarabb visszatérnek a munkaerőpacra, hiszen magasabb a költsége az otthonmaradásnak.

(4) A gyermekvállalás előtt munkával eltöltött idő hosszát többféleképpen is fel lehet fogni (Greenstein 1989). Egyrészt a piaci bérnövekedés indikátora lehet, mellyel megnöveli a használdozati költségeket a munkaerőpiactól való távollét idején (Mincer–Polachek 1974). Továbbá azok a nők, akik megszakítják munkaerőpiaci jelenlétüket, nincs lehetőségük további emberi tőke (pl.: munkatapasztalat) megszerzésére.

sére, és megkopik korábban megszerzett tapasztalati tudásuk is. Ez kihat a jövőbeli jövedelem alakulására is (Yoon–Waite 1994). A chichagoi iskola érvelése szerint tehát, akiknek nagyobb a korábbi munkatapasztalatuk, így többet vesztenek a kihagyással. Ezeken keresztül tehát pozitív hatással lehet a szülés utáni visszatérésre. McLaughlin (1982) vagy – a hazai kutatások között – Bukodi és Róbert (1999) is azt az eredményt kapta, hogy a munkába való visszatérés esélyét, a munkaerő-piaci beágyazottság – s így a nagyobb munkatapasztalat – pozitívan befolyásolja. Ugyanakkor feltehető az is, hogy azoknál a pároknál, ahol nagyobb tapasztalattal rendelkezik már a feleség azért, hogy a gyermek születésére elegendő megtakarításuk legyen, hosszabb ideig marad otthon a szülés után. Hiszen a nagyobb munkatapasztalattal megerősített humántőke növeli a munkaerőpiaci pozíciót (Mincer–Polachek 1974), több ideig engedheti meg, hogy otthon maradjon szülés után (Han et al. 2008).

H4 Szülést megelőző munkatapasztalat: Feltételezhető, hogy minél hosszabb a gyermekvállalás előtt munkával eltöltött idő, annál jobban kötődnek a nők a munkaerőpiachoz. Az idő során megnövekedett az emberi tőkék értéké, így nagyobb az otthonmaradás költsége, mely a hamarabb visszatérésre ösztönöz.

(5) A nők iskolázottságának és ezzel együtt a foglalkoztatottságának emelkedése a második világháború után azt eredményezte, hogy a tanulásba befektetett tőke ma már a nők számára is jobb pozíciók megszerzését teszi lehetővé (Koncz 1999; Bukodi–Róbert 1999). A beosztás ugyancsak az emberi tőke elmélettel hozható összefüggésbe. A beosztáshoz olyan egyéb tényezők kapcsolódnak (például bér, karrierút), melyek szintén megnövelik a munkaerőpiactól távol töltött idő alternatív költségét (Mincer–Polachek 1974), s így a munkaerőpiacra történő gyorsabb visszatérésre ösztönöz. Ezt több kutatási eredmény – például Volling–Belsky (1993); Bukodi–Róbert (1999) – is alátámasztja.

H5 Beosztás: Az otthon töltött idő függ a betöltött pozíciótól. Feltételezem, hogy a magasabb beosztásban lévő nők visszatérése a munkaerőpiacra korábban történik, mint az alacsonyabb beosztásúak esetében, a nagyobb felhalmozott emberi tőkének ill. az emiatt megnövekedett költségeknek köszönhetően.

(6) A közgazdasági elmélet a közvetett költségek közé sorolja a nők – gyermeknevelés miatt – kieső jövedelmét a munkaerőpiactól való távollét következtében (Becker 1965, 1975). Az elmélet értelmében a magasabb jövedelmű nőknél magasabb használdozati költsége van a gyermekvállalásnak (hiszen értékesebb a gyermeknevelésre és más háztartási munkára szánt idejük), így anyagilag érdekeltek abban, hogy mihamarabb visszatérjenek a munkaerőpiacra (Spéder 2001; Greenstein 1989). A használdozati költséget tovább növeli, hogy bére nem egyezik azzal, amit akkor kapott volna, ha folyamatosan jelen van a munkaerőpiacon (Becker 1964). A közgazdasági elmélet szerint a jól kereső nők sokkal inkább kötődnek a munkához, mint a kevésbé jól keresők, hiszen magasabb a költsége a munkaerőpiactól távol töltött időnek (Mincer–Polachek 1974; Galasi–Kőrösi 2002), és mert jövedelmük lehetővé teszi, hogy drága idejük helyett fizetett gyermekfelügyelettel helyettesítsék otthon töltött idejüket (Leibowitz et al. 1988). A legtöbb tanulmány egyetért abban, hogy a magasabb bérnek pozitív hatása van a piaci munkavégzésre. Minél magasabb a bér, annál nehezebben hagyják el a munkahelyet, és annál szívesebben térnek vissza (Phang

1994). A munkaerőpiaci részvétel tehát pozitív összefüggésben van a nő bérével (Greenstein 1989; McLaughlin 1982; Yoon–Waite 1994, Volling–Belsky 1993). Magyarországon a KSH vizsgálta a gyermektámogatási rendszerben eltöltött idő által okozott kereseti veszteséget, mely alapján a kihagyással járó kereseti hátrány viszonylag jelentős, 8-10% (Köllő 2008). Ennek ellenére a kereset kérdését kevésbé kritikusan ítélték meg a nők (Lakatos 2001).

H6 Kereset: Feltételezhető, hogy a gyermekkel otthon töltött idő hosszára kihat az anya keresetpotenciálja. A korábbi kutatási eredmények alapján azt várom, hogy azok a nők, akiknek magasabb a keresete, hamarabb visszatérnek szülés után, azaz a nők esetében a magasabb bérnek negatív hatása az otthon töltött idő hosszára szülés után, mivel növeli a család kieső jövedelmét, s így növeli a gyermekkel kapcsolatos költségeket.

(7) A munkaerőpiacra történő be- ill. kilépés esélyeit nagy mértékben befolyásolhatja, hogy az ország mely régiójáról van szó. A korábbi kutatásokból kiderül, hogy a kisebb településeken élőknel problémás a munkahely megközelítése a nagy távolságok miatt. Az ingázás nehezen egyeztethető össze a családi teendőkkel (Váradí 2006; Frey 2002). Helyben pedig sokszor lehetetlen megoldani a munkát a szűk lehetőségek miatt. Emiatt a kiutat újabb gyermek vállalásában vagy pedig a főállású anyaságban látják sokan. A községekben élőknel a gyermek intézményi elhelyezése is nehezebb a városi lehetőségekkel szemben (Váradí 2006). Mindezek miatt a munkahelyre való visszatérés szándéka a fővárostól a vidék felé haladva jellemzően csökken (Frey 2002). A településtípustól, regionalitástól függően a családfelfogás is jellemzően eltérő: a „modernizálódó” értékrend alapvetően a városi környezethez kapcsolódik. A tradicionális értékrend jelenléte (vagy hiánya) kihat arra, hogyan választ egy nő a család és a munka között, hogyan vélekednek a női munkavállalásról. A fentiek miatt eltérőek az esélyek azokban a régiókban, ahol fejlettebb, városiasabb környezet jellemző, mint ahol inkább a vidéki életmód dominál (Pongrácz et al. 2000).

H7 Régió: A munkaerőpiacra történő be- ill. kilépés elemzésénél nem elhanyagolható a lakhely vizsgálata. Feltételezem, hogy a gyermekneveléssel töltött időszak összefügg a régió urbanizációs mértékével. Ez alapján azt várom, hogy leghamarabb a közép-magyarországi régióban, legkésőbb a keleti területeken térnek vissza a munka világába az édesanyák.

ELEMZÉS EGY MAGYARORSZÁGI MINTÁN

Hipotéziseimet egy korábban felvett adatbázison – a TÁRKI Háztartás Monitor 2003-as adatfelvételen⁸ – tesztelem. A felmérés a teljes magyar lakosságra nézve készített reprezentatív minta volt, melyet meghatározott szempontok szerint szűkítettem. Ezen az adatbázison végeztem másodelemzést a vizsgálandó változók szerint. Az ada-

8 Annak ellenére, hogy maga a kutatás témája eltér az általam vizsgált kérdéskörtől, több olyan kérdés található a felmérésben, amely elemzési lehetőséget adott az általam feltett kérdésekre. Annak érdekében azonban, hogy a vizsgálni kívánt kérdést pontosabban körbejárhassam, a most közölt eredményeket a továbbiakban egy saját felvétel elvégzésével szeretném tovább bővíteni. Ennek előnye, hogy a jelen tanulmányban ismertetett hipotéziseken túl más tényezők vizsgálatára is lehetőséget biztosít majd.

tok elemzése az SPSS statisztikai programmal történt. Hipotéziseimet három fajta statisztikai eszközcsoporttal teszteltem: leíró elemzés, többváltozós statisztikai eljárások, regressziós elemzés.

Az adatbázis bemutatása

A magyar társadalom strukturális változásait 1992 óta követi nyomon a TÁRKI.⁹ 1992 és 1997 között a felvétel a „Magyar Háztartás Panel” felvétel kereti között történt, melynek legfrissebb felvételére 2007-ben került újra sor. 1998 és 2001 között, valamint a 2003-as és a 2005-ös évben a felvételt „A Háztartás Monitor” kérdőívei alapján végezték el. A kutatássorozat főbb témakörei állandóak (Kutatási dokumentáció 2003: 3):

(1) „A háztartások és egyének helyzetének, jövedelemstruktúrájának, valamint a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásának évenkénti monitorozása, és időbeli alakulásának elemzése.

(2) Foglalkozásszerkezeti változások monitorozása.

(3) A jövedelmekkel, jövedelmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos lakossági percepciók, attitűdök monitorozása.”

A állandó témakörökön túl minden évben néhány speciális témakör is szerepel a felvétel célkitűzései között.¹⁰ A felmérés kétféle kérdőívből áll. A „Háztartás kérdőív” a háztartás ill. a háztartás tagjainak alapadatait (demográfia és alapvető jövedelmi és kiadási adatok) tartalmazzák. Emellett „Egyéni kérdőív” is készül a háztartás 16 éves, ill. ennél idősebb tagjaival, mellyel az adott személy foglalkozásszerkezeti pozícióját, jövedelmi viszonyait, iskolai és foglalkozási életútját térképezték fel.

Maga a minta a háztartásokat megyei szinten is reprezentáló valószínűségi minta. A mintavételi eljárás többlépcsős, rétegzett valószínűségi mintavétel. A mintavételi helyszínek között szerepelt Budapest összes kerülete, a megyeszékhelyek valamint minden megyéből legalább egy város, és legalább két falu. Ezután meghatározásra került, hogy az egyes településtípusoknál hány háztartásnak kell bekerülnie a mintába. A címlista a Központi Népszámlás Nyilvántartó hivatalától került megvásárlásra. A főcímeknél válaszmegtagadásokból, illetve egyéb okokból meghíúsult interjúk esetében pótcím listából választottak újabb címeket.

A kiválasztott címeiket postai úton elküldött felkérőlevéllel értesítették a munkáról, majd a kérdezőbiztosok személyesen keresték meg őket. A felvétel 2003.10.01. és 2003.10.30. között történt, valamint 2003.11.24. és 2003.12.03. között egy pótlólagos adatfelvételre került sor.

A felvett adatbázisból számomra csupán egy részecsoport vizsgálata volt a cél, ezért az elemszámot szűkítenem kellett. Az egyéni kérdőívek közül 4 487 volt érvényes, melyek kitöltői között 2532 női megkérdezett volt. Az otthon töltött idő hossza a lekér-

9 Az adatbázis bemutatása: a TÁRKI Háztartási monitor 2003-as kutatási dokumentációja alapján.

10 A 2003 évi kutatás speciális kutatási témakörei a következők voltak (Kutatási dokumentáció 2003: 3): „A rendszerváltást követő egyéni foglalkozásszerkezeti és iskolai, oktatási, továbbképzési stratégiák vizsgálata, Az „élethosszig tanulás” megjelenése, és hatása az egyéni munkaerőpiaci helyzetre, A családtagok munkaerőpiaci stratégiáinak összehangolása, egymásra épülése.”

dezés módjából adódóan csupán az egy gyermekesek esetében volt értelmezhető, számuk 582 fő. Az így kapott elemszámot csökkentettem azokkal, akik korábban nem dolgoztak, ill. tovább szűkítettem azokra, akik a családtámogatási rendszer bevezetése után, 1967 után születtek. A így megkapott kérdőívek közül végül 433 került elemzésre a hiányzó válaszok miatt.

Empirikus elemzés

Elemzésem során tehát arra keresem a választ, hogy a szülést követően az otthon töltött idő hosszát milyen módon befolyásolják az édesanyához közvetlenül kapcsolódó jellemzők. A Monitor 2003 adatbázisból rendelkezésemre álló független változók: Életkor („Életkor”), Iskolai végzettség („Végzettség”), Korábbi munkatapasztalat („Munkatapasztalat”), Munkahelyi beosztás („Beosztás”), Családi állapot („Családáll”), Édesanya keresete („Kereset”), Lakóhely régió szerint („Régió”).

A továbbiakban elsőként leíró elemzés keretei között mutatom be a vizsgált változók jellemzőit, majd korrelációs elemzés során a magyarázó változók függő változóval való kapcsolatát tárom fel. Ezután faktoranalízis és a független változók közötti korrelációs-elemzés segítségével megnézem, van-e összefüggés az egyes függetlennek tekintett változók között, illetve megpróbálom a változókat csoportosítani; végül pedig regresszióelemzéssel vizsgálom a függő és független változók kapcsolatát.

Leíró elemzés

A függő és független változók együttmozgása:

A *Függelékben* foglaltam össze a független változók és függő változók közötti együttmozgást jellemző korrelációs értékeket. A *Függelékben* szereplő értékek a Pearson féle korrelációs számítás eredményeit jelzik, amelynek egyik feltétele, hogy a változók mennyiségi változók legyenek. Tekintettel arra, hogy a vizsgált változók egy részénél ez a feltételezés nem teljesül (Végzettség, Beosztás, Családi állapot, Régió), ezért a számítás ellenőrzése érdekében kiszámoltam a Kendall tau és Spearman rho korrelációs értékeket is. Eredményeim hasonlóak, alátámasztják a *Függelékben* bemutatott táblázat alapján levonható következtetéseket.

A változók korrelációja négy esetben tekinthető szignifikánsnak 1 százalékos szignifikancia szinten: Végzettség, Beosztás, Kereset, Régió és egy esetben 5 százalékos szignifikancia szintet alkalmazva: Életkor.

A kapott eredmények alapján az otthon töltött idő negatív korrelációban áll négy független változóval, míg meghatározó egy esetben. Így a következők állíthatóak:

Annál kevesebb időt marad távol a kismama a munkaerőpiactól:

- minél idősebb korban vállalja első gyermekét a kismama;
- minél magasabb szintű a kismama végzettsége;
- minél magasabban helyezkedik el a munkahelyi hierarchiában;
- minél magasabb a keresete; illetve
- a régió szerinti lakóhely befolyásolja az otthon töltött idő hosszúságát.

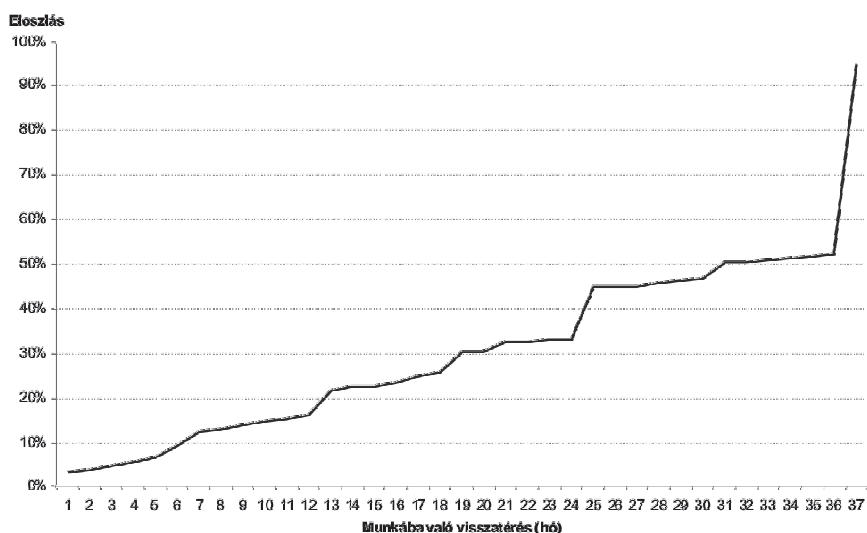

A többi változó esetén a korrelációs számítás alapján az összefüggés erőssége nem tekinthető relevánsnak.

A változók főbb csoportok szerinti eloszlása:

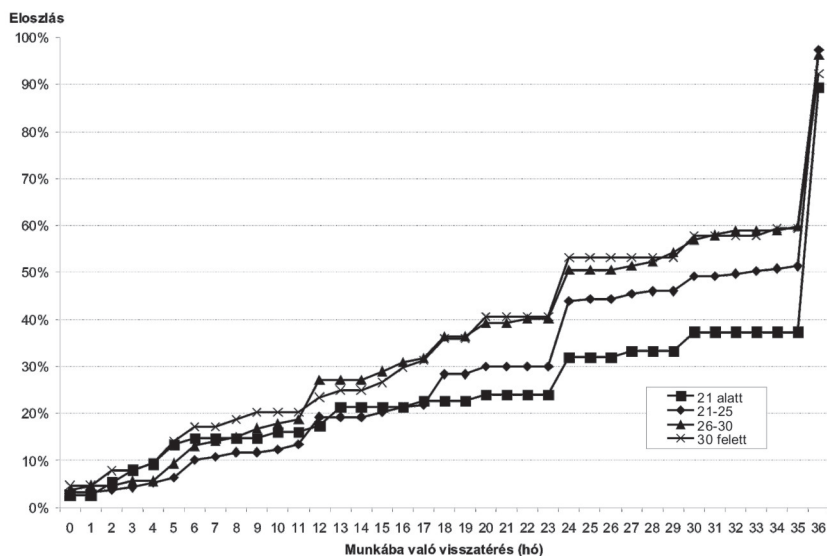
A független változók eloszlásában három ponton történik nagyobb ugrás. Az első év végén az elemzett csoportban lévő egygyermekes kismamák 5,3 százaléka tér vissza a munkaerőpiacra, a második év végén 11,8%, míg a harmadik év után 42,7%. A mintában szereplő kismamák átlagosan 27,45 hónapot töltenek otthon első gyermekükkel.

Látható az is (1. ábra), hogy a vizsgált sokaságban kb. 5 százalékos valószínűséggel fordult csak elő, hogy valaki több, mint három évet maradt távol a munkahelyétől. Az első évet követően az anyukák összesen 21,5 százaléka dolgozott, a második év után ez az érték 44,8% százalékra emelkedett, míg a harmadik év után az arány csaknem 95 százalékos.

1. ábra A független változó eloszlása

Az Életkor változót elemezve megállapítható, hogy a 25 évesnél idősebbek hasonló viselkedést mutattak a munkaerőpiacra való visszatérés időzítésénél (lásd 2. ábra). A náluk fiatalabbak közül a 21–25 évesek kezdtek el hamarabb a szülés után újra dolgozni, míg legtovább a 21 éves kor alatt első gyermeket vállalók csoportja maradt távol a munkaerőpiactól.

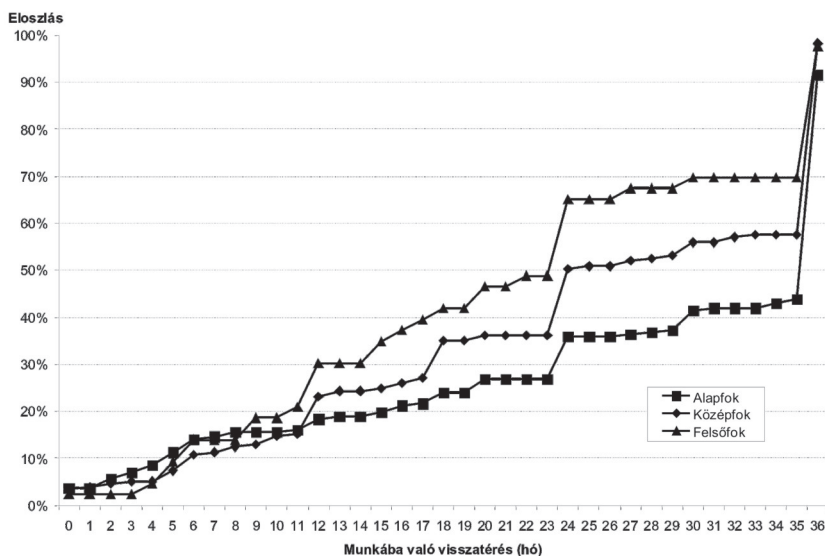
2. ábra Az Életkor változó eloszlása

Fontos kiemelni azonban azt is, hogy a 12 hónapnál rövidebb időszakban az idősebb kismamák kisebb valószínűséggel dolgoztak, mint a 21 év alattiak, 12 hónap után azonban ez az összefüggés egyértelműen megfordult. Ez a jelenség talán magyarázható azzal, hogy az idősebb kismamáknak nagyobb számban lehetett már a szüléskor olyan anyagi tartalékuk, ami lehetővé tette a munkabérről való lemondást. Egy év otthon töltött idő után azonban felülkerekednek a „használdozati” szempontok. A fordulópont a 6. hónap körül tapasztalható, mely időpont összefüggésben állhat az állami támogatási rendszerrel.¹¹

A vizsgált populáció Végzettség változó alapján történő eloszlása igencsak egyértelmű képet mutat: minél magasabb valakinek a végzettsége, annál kevesebb ideig marad otthon kisgyermekével (3. ábra). A három csoport közti eltérés a legnagyobb a 36. hónapot megelőző időszakban (alapfokú végzettségűek: 43,9%; középfokú végzettségűek: 57,6%; felsőfokú végzettségűek: 69,8%).

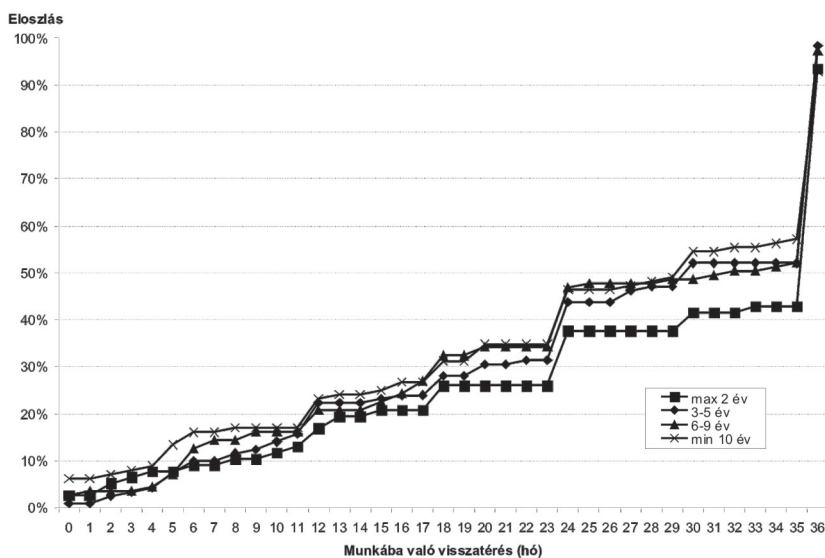
Hasonló jelenség figyelhető meg, mint az Életkor változó esetében, a gyermek megszületését követő első hat hónapban a legalacsonyabb végzettségűek hamarabb jelennek meg újra a munkaerőpiacon, amely tendencia a szülést követő második félévben fordul meg és válik tartóssá. A magyarázat hasonló lehet az Életkor változónál már leírtakhoz.

¹¹ A családtámogatási rendszer értelmében 6 hónapos időtartamban – amennyiben az édesanya teljesítette a kapcsolódó feltételeket – az édesanyának TGYÁS jár, mely a fizetése 70 százaléka. Az ezt követő GYEDnek azonban már felső korlátja van, amely jelenleg bruttó 110 000 Ft.

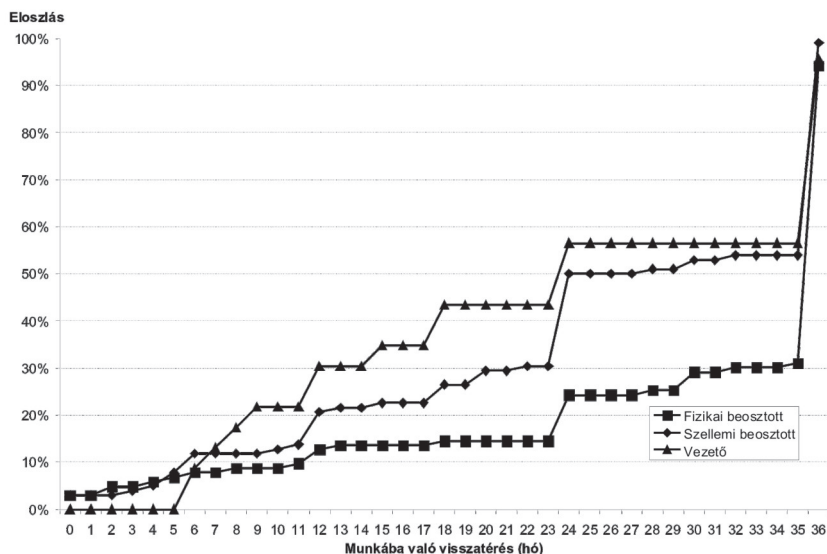
3. ábra A Végzettség változó eloszlása

A 4. ábra a sokaság Munkatapasztalat változó alapján képzett szegmenseinek jellemzőit mutatja be. Látható, hogy általában a nagyobb munkatapasztalattal rendelkezők kevesebb időt maradnak távol munkájuktól. A kategóriák közötti különbség legnagyobb a 36. hónapot megelőzően, a minimum 10 év munkatapasztalattal rendelkezőknél: 57,1%, míg a pályakezdőknél 42,8%.

4. ábra A Munkatapasztalat változó eloszlása

A Beosztás változónál a kategóriák között igen nagy különbség fedezhető fel (5. ábra). A fizikai munkabeosztásban tevékenykedők maradnak otthon legtovább, míg a vezető beosztású kismamák hamarabb visszatérnek a munkaerőpiacra. Ez a kapcsolat körülbelül a hatodik hónaptól érvényes, és az olló a vezetők és a fizikai munkát végző beosztottak között egyre nyílik. A harmadik évet közvetlenül megelőzően a különbség csaknem 25-30 százalékos.

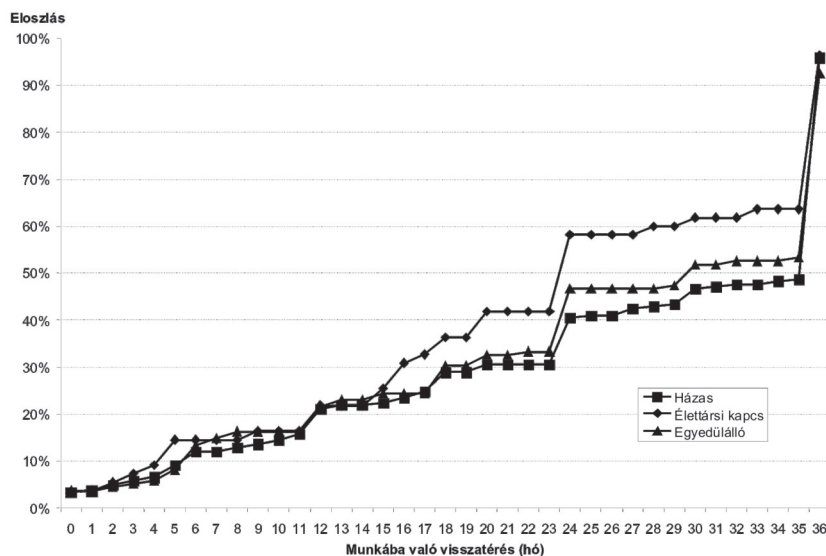

5. ábra A Beosztás változó eloszlása

A hatodik hónapot megelőzően az összefüggés fordított. A vizsgált sokaság vezető beosztású tagjai legalább öt hónapot otthon töltöttek, míg a fizikai beosztottak közül eddigre már 7,7% már újra dolgozott. A jelenség valószínűleg ismét magyarázható a szülésig felhalmozott elegendő anyagi tartalékkal, a már említett állami támogatási rendszer sajátosságaival és az egyre nagyobb szerepet játszó, a vezetők számára az otthonmaradás következtében előálló „használdozat” jelenségével.

A 6. ábráról az olvasható le, hogy a 14-15. hónaptól az Élettársi kapcsolatban élők tértek leghamarabb vissza a munkaerőpiacra, megelőzve a házasságban házastárssal és az egyedülélők csoportját. Erre a munkaerőpiaci aktivitásra magyarázatul szolgálhat az, hogy az élettársi kapcsolatban általában „modernebb” attitűdű emberek élnek, amely életfelfogáshoz hozzátartozhat egy mihamarabbi munkaerőpiaci jelenlét is. Emellett magyarázható egy kisebbfajta anyagi érzékenységgel, mely a nem házasságban élő partner esetlegesen bizonytalanabb hosszútávú támogatásából adódhat.

A másik két kategória tekintetében úgy tűnik, hogy a házások általában tovább maradtak otthon, mint az egyedülélők, amely magyarázható a két csoport eltérő „biztonsági pozíciójával” (házastárs hiánya és az ebből származó megnövekedett mértékű anyagi jellegű kockázat).

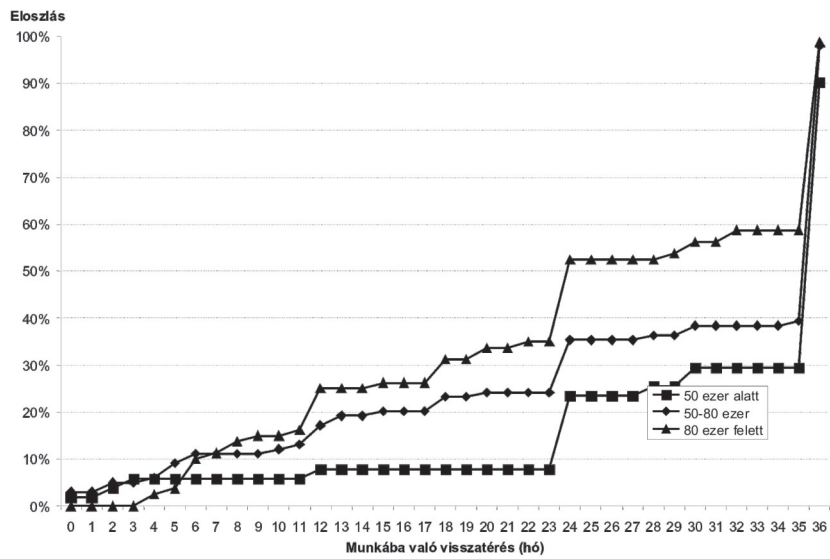
6. ábra A Családi állapot változó eloszlása

A Kereset változónál is szembevetendő eltérést tapasztalhatunk a legjobban keresők, és alacsonyabb havi jövedelemmel rendelkezők között (7. ábra). A hatodik hónaptól kezdődően a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelműek otthonmaradási viselkedése között a különbség egyre nagyobb, mígnem a 36. hónapban az olló ismét bezárul. A harmadik évet megelőzően a legalacsonyabb jövedelműek csak 29,4 százaléka tért már vissza a munka világába, míg ez az arány a legmódosabbaknál 58,7%.

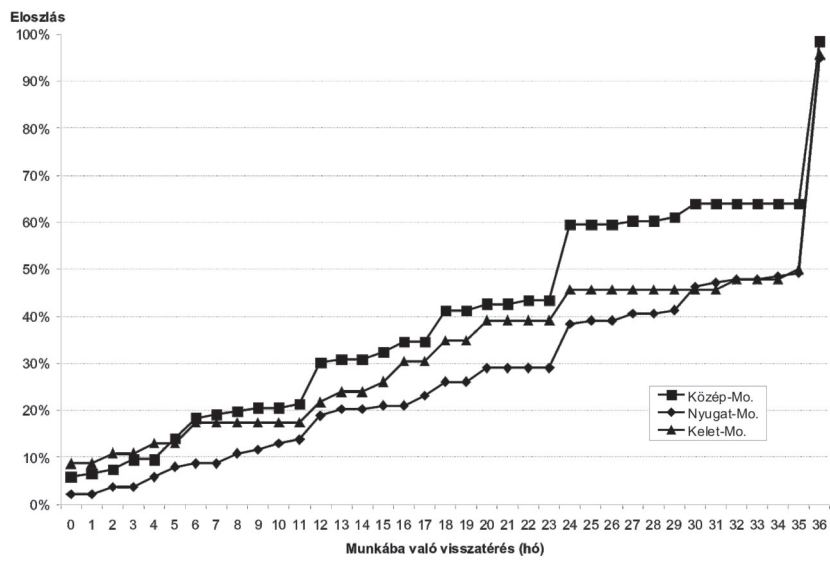
Az első félévben a kapcsolat fordított, a nagyobb jövedelműek magasabb valószínűséggel vannak otthon, mint az alacsony keresetűek. A magyarázat ismét hasonló lehet a fenti változóknál már ismertetett jelenségekhez.

A Régió változó esetén is megállapítható, hogy a válaszadók lakóhely szerinti hovatartozása befolyásolja az első gyermekkel otthon töltött időt (8. ábra). Legrövidebb ideig a közép-magyarországi régió kismamái vannak távol a munkaerőpiactól, míg leghosszabban a nyugat-magyarországi válaszadók maradtak otthon.

A legnagyobb különbség a három csoport között a második év után tapasztalható, amikor a közép-magyarországiak közel 60 százaléka, a kelet-magyarországi lakóhelyűek 45,6%-a, míg a nyugat-magyarországi válaszadók csupán 38,4 százaléka tért vissza a munka világába. A harmadik évet követően a csoportok közötti különbség csaknem eltűnik. A keleti régió második helyen történő megjelenése utalhat arra, hogy az átlagosan rosszabb anyagi helyzetben lévő településeknél nagyobb a kényszer a kereső tevékenységhez való visszatérésre. A második év körül megfigyelhető kiugrás a középső területet tekintve pedig magyarázható a fővárosban általánosan jellemző modernbb szerepfelfogással, melyben egy idő után a nők önmegvalósítási törekvései felerősödnek, szemben a vidéken jellemző tradicionálisabb szemlélettel (melynek értelmében a hosszabb otthonmaradás lehet preferált) amellelt, hogy a munkábaállási lehetőségek is kedvezőtlenebbek Budapesthez képest.

7. ábra A Kereset változó eloszlása

8. ábra A Régió változó eloszlása

Faktor-elemzés

Annak érdekében, hogy az eredeti változók „mesterséges” változókkal való helyettesítésén keresztül megszabadulhassak a multikolinearitás jelenségétől faktoranalízis segítségével vizsgálom a változókat. A vizsgálatom során főkomponens elemzést alkalmazok. Az analízis során az eredeti megfigyelési változóink magyarázó erejét néhány új, független változóba sűríttem.

Adatbázisom faktoranalízisre való alkalmasságát két statisztika segítségével ellenőrzöm: elvégzem a Kaiser-Meyer-Olkin próbát, amelyik az adatbázisban meglévő közös variancia arányát méri; illetve Bartlett féle gömbölyűségi tesztet hajok végre, amely a megfigyelési változók korrelációs mátrixát az egységmátrixszal veti egybe. Mindkét statisztika azt jelzi, hogy adataim között jelentős a multikolinearitás, vagyis adataim alkalmasnak tűnnek a faktoranalízis vizsgálatra.

A faktorelemzés során a Családi állapot és Régió változóimat két-két dummy változóra bontottam, amelyek egyrészt az élettársi, illetve házasságban élők jellemzőit hasonlítják össze az egyedül élő a vizsgált csoportban lévő kismamák megfelelő jellemzőivel, másrészt a kelet-, és nyugat-magyarországi lakhellyel rendelkezőket vetik össze a közép-magyarországi régióban megfigyelhető jelenségekkel.

Elemzésem során a faktorsúly-mátrix transzformációjakor varimax rotációs eljárást használtam. A 2. táblázat mutatja, hogy az új, „mesterséges” faktorok (főkomponensek) közül az első négyet választottam ki további statisztikai elemzésre. Az első főkomponens a megfigyelési változók varianciájának 27,79 százalékát magyarázza, ezt követi a második főkomponens 18,21 százalékos magyarázó erővel. Összességében a kiválasztott főkomponensek az eredeti változók teljes varianciájának többségét (77,2%) magukba foglalják.

2. táblázat A megmagyarázott variancia

Főkomponens	Sajátértékek			Rotált értékek		
	Teljes	Variancia százalék	Kumulált százalék	Teljes	Variancia százalék	Kumulált százalék
1	2.501	27.786	27.786	2.123	23.588	23.588
2	1.639	18.216	46.002	1.885	20.949	44.537
3	1.515	16.837	62.839	1.535	17.052	61.589
4	1.293	14.364	77.203	1.405	15.614	77.203
5	.647	7.190	84.393			
6	.524	5.823	90.216			
7	.476	5.287	95.503			
8	.342	3.800	99.303			
9	.063	.697	100.000			

Alkalmazott eljárás: főkomponens-elemzés.

A faktorok rotálását követően az első faktor magyarázó ereje 23,59 százalékosra, a másodiké 20,95 százalékra, míg a harmadiké 17,05 százalékosra változik, a megmagyarázott összvariancia mértéke természetesen változatlan marad.

3. táblázat A komponens-mátrix

	Főkomponens			
	1	2	3	4
Életkor	.305	.919	.008	.010
Végzettség	.816	.020	.043	.090
Munkatapasztalat	-.030	.978	-.011	.027
Beosztás	.840	.024	-.028	-.021
Csaláll_házás	.011	-.097	.039	.842
Csaláll_élettárs	-.006	-.128	-.049	-.817
Kereset	.800	.230	.013	-.054
Regio_kelet	-.083	-.043	.867	.125
Regio_nyugat	-.106	-.039	-.881	.030

Alkalmazott eljárás: főkomponens-elemzés.

A 3. táblázatban bemutatott komponens-mátrix tartalmazza a négy egymásra mérőleges faktor eredeti változókkal való korrelációját, a rotálást követően.

Az első főkomponens magas korrelációt mutat a *Végzettség* (0,816), *Beosztás* (0,840) és *Kereset* (0,800) változókkal. Ezt a faktort ezért „Státusz” faktornak nevezem el.

A második főkomponens erősen korrelál az *Életkor* (0,919) és *Munkatapasztalat* (0,978) eredeti változókkal. A továbbiakban ezért „Tapasztalat” faktornak fogom hívni.

A harmadik főkomponens elnevezése „Régió” faktor lesz, mivel a két Régió változóból képzett dummy változóval korrelál 0,867, illetve -0,881-es mértékben.

Végül a negyedik faktor erős együttmozgást mutat a két, családi állapotot jellemző dummy típusú változóval (0,842-es és -0,817-es korrelációs értékek), amiért „Családi állapot” faktornak keresztelem el.

Regressziós elemzés

Végezetül, statisztikai vizsgálatomat lineáris regressziós eljárás alkalmazásával zárom.

Az eredeti változók felhasználással készített lineáris modell magyarázó erejét mérő R értéke csupán 0,36. A modell illeszkedését vizsgáló variancia analízis azonban szignifikáns modellt jelez.

A 4. táblázat foglalja össze a becsült együtthatókat. Eredményeim alapján az *Életkor*, *Végzettség*, *Munkatapasztalat*, *Kereset* (5 százalékos szignifikancia mellett) és esetleg a *Családi állapot* (10 százalékos szignifikancia mellett) változók együtthatói tekinthetők szignifikánsnak.

4. táblázat Lineáris regresszió: együtthatók becslése a független változókból

Model 1	Nem standardizált együtthatók		Standardizált együtthatók	t	Szig.
	B	Std. Hiba	Beta		
(Konstans)	12.990	10.916		1.190	.235
Életkor	1.581	.696	.465	2.271	.024
Vegzettség	-3.042	.952	-.353	-3.194	.002
Munkatap.	-1.485	.671	-.420	-2.214	.028
Beosztás	.640	2.121	.026	.302	.763
Csaláll_házás	4.339	2.402	.131	1.807	.072
Csaláll_élettárs	-1.407	3.937	-.026	-.357	.721
Kereset	-8.15E-005	.000	-.176	-1.970	.050
Regio_kelet	2.772	2.736	.081	1.013	.312
Regio_nyugat	2.852	2.799	.081	1.019	.310

Függő változó: otthon töltött idő.

A lineáris modellt a képzett faktorokra lefuttatva a modell magyarázó ereje és illeszkedése nem sokat változik ($R=0,28$, szignifikáns variancia analízis).

Az 5. táblázatban összefoglalt eredmények alapján csak egyetlen faktor, a Státusz faktor együtthatója tűnik egyértelműen szignifikánsnak. Ezen kívül 10 százalékos szignifikancia szint mellett a Családi állapot faktor is szignifikáns lehet.

5. táblázat Lineáris regresszió: együtthatók becslése a főkomponensekből

Model 2	Nem standardizált együtthatók		Standardizált együtthatók	t	Szig.
	B	Std. Hiba	Beta		
(Konstans)	29.379	1.093		26.882	.000
„Státusz” faktor	-4.033	1.095	-.245	-3.682	.000
„Tapasztalat” faktor	-.867	1.095	-.053	-.792	.429
„Régió” faktor	.065	1.095	.004	.060	.953
„Családi állapot” faktor	1.993	1.095	.121	1.819	.070

Függő változó: otthon töltött idő.

ÖSSZEGRZÉS

Jelen tanulmány célja volt megvizsgálni, mik azok a kulcsjellemzők – a szakirodalom ill. a korábbi kutatások alapján – melyek hatnak az édesanyák döntésére, valamint, hogy ez a hatás milyen jellegű. Többféle statisztikai eszközzel került sor ezek jellemzésére, a Monitor 2003-as felvétel adatait vizsgálva.

Az otthon töltött idő hosszát bemutató ábrából látható volt, hogy a gyermek egy, kettő ill. három éves kora körül tapasztalható egy nagyobb ugrás a munakerőpiacra tör-

tendő visszatérést illetően. Az adatok azt mutatják, hogy az édesanyák fele már dolgozik, mire gyermekük betölti a második életévét, a többség azonban csupán a harmadik év végére tér vissza a munka világába. Jelen tanulmány arra fókuszált, mely tényezők azok, melyek befolyással vannak az otthontöltött idő hosszára. A lehetséges befolyásoló tényezők közül az életkort, a családi állapotot, az iskolai végzettséget, a munkatapasztalatot, a beosztást, az édesanya keresetét és a lakóhely regionális besorolását vette vizsgálat alá. A fentebb alkalmazott leíró statisztikai vizsgálat, korreláció-elemzés és faktor analízis/lineáris regressziós modellből az alábbi következtetéseket lehet levonni (lásd 6. táblázat).

Az Életkor változó a leíró elemzés alapján relevánsnak tűnik: 12 hónapot követően a fiatalabb kismamák később mennek vissza dolgozni, mint az idősebbek. Az első évben a kategóriák közti kapcsolat nem ilyen egyértelmű, valószínűleg az összefüggés inkább fordított. A korrelációs vizsgálat alapján 5 százalékos szignifikancia szinten állíthatjuk, hogy negatív irányú az összefüggés az Életkor változó és az eredményváltozó között, a lineáris regresszió a változók teljes körének bevonása mellett mutatott ki szignifikáns kapcsolatot, a főkomponensek alkalmazása esetén nem.

6. táblázat A független és függő változók közti kapcsolat – Összefoglalás

	Várt összefüggés	Leíró statisztika	Korrelációs elemzés	Lineáris regresszió
Életkor	Negatív	12 hónapot követően a fiatalabb kismamák nagyobb arányban maradnak otthon.	Negatív (?)	Negatív (?)
Végzettség	Negatív	Első évet követően: magasabb végzettségű kismamák hamarabb térnek vissza.	Negatív	Negatív
Munkatapasztalat	Negatív	Az első hat hónapot követően a kisebb munkatapasztalattal rendelkezők nagyobb arányban tartózkodnak otthon.	0	Negatív (?)
Beosztás	Negatív	A 6. hónapot követően a vezető beosztású kismamák nagyobb arányban térnek vissza munkahelyükre. Előtte az összefüggés fordított.	Negatív	Negatív (?)
Családi állapot	A gyermekét egyedül nevelő szülő hamarabb tér vissza.	A 15. hónapot követően az élettársi kapcsolatban élők dolgoznak legnagyobb arányban. Legkisebb a családosok munkaerőpiaci aktivitása.	–	Szignifikáns (?)
Kereset	Negatív	Az első félévet követően: a magasabb bérűek nagyobb arányban dolgoznak.	Negatív	Negatív
Régió	A fejlettebb régióban hamarabb tér vissza a nő.	A közép-mo-i régióban élők térnek vissza leghamarabb.	Szignifikáns	–

A Végzettség változó által alkotott alszegmensek közötti kapcsolat az első évet követően egyértelműnek látszik: minél magasabb valakinek a végzettsége, annál kevesebb időt marad otthon kisgyermekével. Az első évben, hasonlóan az Életkor változóhoz, az összefüggés nem ilyen egyértelmű, úgy tűnik, ebben az időszakban az alsófokú végzettségű kismamák aktívabbak a munkaerőpiacon. A Végzettség változó

és az Otthon töltött idő eredményváltozó között negatív kapcsolatot mutatott ki a korrelációs elemzés, és a lineáris regressziós vizsgálat is, mind amikor az eredeti változókat használtuk, mind a faktorok használatánál.

A Munkatapsztalet változó esetén a leíró statisztika alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a kisebb munkatapsztalettel rendelkezők tovább maradnak otthon. Az első hat hónapban az összefüggés szintén nem olyan egyértelmű.

A korrelációs elemzés nem, a lineáris regressziós analízis pedig csak a változók mindegyikét felhasználó modellnél mutatott ki szignifikáns kapcsolatot az eredményváltozóval.

A Beosztás változónál a 6. hónapot követően a vezető beosztású kismamák és fizikai beosztottak között a különbség egyre nő: a vezetők hamarabb visszatérnek munkájukhoz. Az első hat hónapban az összefüggés valószínűleg ennek inverze. A korrelációs elemzés szignifikáns negatív kapcsolatot jelez, a lineáris regresszió nem vezetett ilyen egyértelmű eredményre: míg a Beosztás változót tartalmazó Státusz faktor együttthatója szignifikáns, addig az eredeti változókkal képzett modell nem mutat ki ilyen jellegű összefüggést.

A Családi Állapot változó leíró elemzésekor arra jutottam, hogy az élettársi kapcsolatban élők térnek leghamarabb vissza a munkaerőpiacra. A másik két alcsoport közül, úgy tűnik, hogy az egyedülállók maradnak inkább kevesebbet otthon kisgyermekükkel. A 15. hónapot megelőző időszakban az összefüggés kevésbé tűnik világosnak. A Családi Állapot változó nem mutatott szignifikáns kapcsolatot a korrelációs elemzés során, és a lineáris regressziós analízisnél is csak 10 százalékos szignifikancia szint mellett.

A Kereset változónál a hatodik hónapot követő időszakban, úgy tűnik, egyértelműen állítható, hogy a magasabb keresetűek rövidebb időt töltenek otthon. Ezt az összefüggést mind a korrelációs, mind a lineáris regressziós elemzés alátámasztotta.

A Régió változón esetén megállapítható, hogy a közép-magyarországiak térnek vissza leghamarabb a munkaerőpiacra, míg leghosszabban a nyugat-magyarországi lakhellyel rendelkezők maradnak otthon. A legnagyobb különbség a csoportok között a második év után tapasztalható, a harmadik év után a különbség gyakorlatilag eltűnik. A Régió változó szignifikanciáját a korrelációs elemzés megerősítette, míg a lineáris regresszió nem.

Összességében tehát az eredmények azt mutatják, hogy azok az édesanyák, akik nagyobb emberi erőforrásokkal rendelkeznek – idősebbek, magasabb az iskolai végzettségük, a beosztásuk, a keresetük – hamarabb visszatérnek a munkaerőpiacra. A többi esetben nem mutatható ki egyértelmű kapcsolat. (Az értékelésénél érdemes figyelembe venni, hogy a kutatás az első gyermek születésének körülményeit boncolgatja, azt, amely a legnagyobb változást hozhatja egy család életében, hiszen egy új élethelyzetbe kerülnek, számos, eddig ismeretlen kihívás elé néznek. Emellett azonban érdemes lenne megvizsgálni, hogyan változik az említett tényezők befolyása egy újabb gyermek vállalása esetén.)

A 20. század folyamatait tekintve látható, hogy a nők munkavállalásának az egyik legfőbb mozgatórugója a gazdasági szükséglet volt. Az átlagosan megszokott életszínvonal megtartásának igénye a nőket is munkavállalásra ösztönözte. A nők számára a munka egyre fontosabb helyet foglal el életükben, több időt is töltenek vele, ennek következtében egyre nehezebb megtalálni az egyensúlyt a még továbbra is jelentős otthon-

ni, családi kötelezettségek, és a munka világa között. A munkavállalás legfőbb mozgatórugója az anyagi kényszer, de jelentős szerepet játszanak egyéb társadalmi környezeti változások is. Magyarországon csökkent a házassági kedv, nőtt a válások száma, kitolódott a házasságkötés ideje, emelkedett a házasságon kívül születettek aránya, hosszabbá vált a házasság előtti, gyermekvállalás előtti időszak, nőtt a felsőoktatásban résztvevő nők aránya. A nők számára a gyermekvállalással járó, munkaerőpiactól való huzamosabb távollét hátrányt jelenthet, és a gyermekvállalási tervek kitolódhatnak. A nők képzési lehetőségei, a gazdasági függetlenség ideológiája, a nemi egyenlőségre való törekvés elterjedté vált. Ezt a folyamatot intézményi hátterek is (családtámogatás különböző elemeinek alakulása) követték.

Amennyiben a jövőben is folytatódnak az elmúlt évtizedekben jellemző társadalmi trendek, várhatóan még inkább kitolódhat a gyermekvállalási kor, s a nagyobb arányú magasabb iskolai végzettségnek köszönhetően egyre nagyobb arányban képviseltetik magukat a nők a magasabb jövedelmet biztosító pozíciókban. Mindennek köszönhetően a nők még hangsúlyosabb szerepet vállalnak a családon kívüli feladatokban, mely jellemzően rövidebb otthon töltött időt eredményezhet.

IRODALOM

- Bálint M.–Köllő J. (2008): Gyermeknevelési támogatások. In Fazekas K.–Cseres-Gergely Zs.–Scharle Á. szerk.: *Munkaerőpiaci Tükör 2007*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 54–72.
- Bálint M.–Köllő J. (2008): A gyermektámogatási rendszer munkaerőpiaci hatásai, *Esély*, 1: 31–55.
- Becker, G.S. (1964): *Human Capital*. New York: National Bureau of Economic Research, Columbia University Press.
- Becker, G.S. (1965): A Theory of the Allocation of Time. *Economic Journal*, 75(299): 493–517.
- Becker, G.S. (1974): A Theory of Marriage. In Schultz, T.W. ed.: *Economics of the Family*. Chicago: University of Chicago Press, 299–344.
- Becker, G.S. (1975): *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, G.S.–Tomes, N. (1978): An Equilibrium Theory of the Distribution on Income and Intergenerational Mobility. *Journal of Political Economy*, 87(6): 1153–1189.
- Benham, L. (1974): Benefits of Women's Education within Marriage. In Schultz, T.W. ed.: *Economics of the Family*. Chicago: University of Chicago Press, 375–389.
- Blaskó Zs. (2006): *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka*. Kutatási jelentések. Budapest: KSH NKI, 82(1): 110.
- Bukodi E.–Róbert P. (1999): A nők munkaerőpiaci részvétele és a gyermekvállalás. *Statisztikai Szemle*, 77(4): 201–224.
- Duggan, C.A. (1980): *Decisions on Entry into Parenthood*. Wayne: State University.
- England, P.–Farkas, G. (1986): *Households, Employment, and Gender: A Social, Economic and Demographic View*. New York: Aldine de Gruyter.
- Fogarty, M.–Rapoport, R.–Rapoport, R.N. (1971): *Sex, Career and Family. Including and International Review of Women's Roles*. London: George Allen & Unwin.
- Frey M. (2002): Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In Nagy I.–Pongrácz T.-né–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest: TÁRKI–Szociális és Családügyi Minisztérium, 9–29.

- Frey M. (2005): Nők a munkaerőpiacon – a rugalmas foglalkoztatási formák iránti igények és lehetőségek. Kézirat. Budapest: Foglalkoztatási Hivatal Kutatási Főosztálya.
- Frey M. (2006): A nők atipikus foglalkoztatásának lehetőségei, nemzetközi és hazai gyakorlata. Kézirat. *Az esély bölcsődéje szakmai konferencia*. Foglalkoztatási Hivatal Kutatási Főosztály, 2006. december 7.
- Frey M. (2008): Nemzeti akcióprogram a növekedésért és foglalkoztatásért. Kézirat. Budapest.
- Galasi P. (2000): *Férfi-női kereseti különbségek Magyarországon 1986–1996*. Budapest: OMMK–Sík Kiadó.
- Galasi P. (2001): Nő–férfi kereseti különbségek Magyarországon, 1992–1996. *Statisztikai Szemle*, 79(1): 18–34.
- Galasi P.–Körösi G. (2002): Közelkép. Munkakínálat; Munkaerő-kereslet. In Fazekas K. szerk.: *Munkaerőpiaci tükrök 2002*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont–Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 39–176.
- Garai L. (1998): *Emberi potenciál mint emberi tőke*. Budapest: Aula Kiadó.
- Goode, W.J. (1960): A Theory of Role Strain. *American Sociological Review*, 25: 483–496.
- Greenstein, T. (1989): Human Capital, Marital and Birth Timing, and the Postnatal Labor Force Participation of Married Women. *Journal of Family Issues*, 10(3): 359–382.
- Gyekinczy T. (1994): *Emberi erőforrások és modernizációs stratégiák*. Budapest: T-Twins.
- Han, W.-J.–Ruhm, C.J.–Waldfoget, J.–Washbrook, E. (2008): The Timing of Mothers' Employment after Childbirth. *Monthly Labor Review*, 131(6): 15–27.
- Hoffert, S.L.–Moore, K.A. (1979): Early Childbearing and Later Economic Well-being. *American Sociological Review*, 44: 784–815.
- Hoffman, L.W.–Nye, F.I. eds. (1974): *Working Mothers*. San Francisco: Jossey–Bass.
- Hoóz I. Dr. (1994): A nők gazdasági aktivitása és a gyermeknevelés. *Statisztikai Szemle*, 72(11): 833–849.
- Kamarás F. (2002): Családtervek és gyermekszám preferenciák az „Életünk fordulópontjai” c. vizsgálat tükrében. *Demográfia*, 45(4): 379–405.
- Kessler-Harris, A. (1981): *Women Have Always Worked*. New York: The Feminist Press.
- Klerman, J.–Leibowitz, A. (1990): Child Care and Women's Return to Work after Childbirth. *American Economics Review*, 80(2): 284–288.
- Klerman, J. (1993): *Characterizing Leave for Maternity: Modeling the NLS-Y Data*. Labor and Population Program. Working Paper Series, 93–94.
- Koltai L.–Vucskó B. (2007): *A munka – magánélet összeegyeztetését segítő és gátló tényezők Magyarországon*. Készült a Fővárosi Esélyegyenlőség Módszertani Iroda Műhelyében, a Szociális és Foglalkoztatási Minisztérium megbízásából.
- Koncz K. (1999): Nők a munkaerőpiacon a rendszerváltást követően. *Munkaügyi Szemle*, 43(1): 22–27.
- Köllő J. (2008): A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai. In Nagy Gy. szerk.: *Jóléti ellátások, szakképzés és munkakínálat*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 31–56.
- Lakatos J. (1996): Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő letelte után. *Statisztikai Szemle*, 7: 565–576.
- Lakatos J. (2001): Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő után. *Statisztikai Szemle*, 79(1): 56–63.
- Laky T. (2000): A magyarországi munkaerőpiac jellemzői 1999-ben. In Fazekas K. szerk.: *Munkaerőpiaci tükrök 2000*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont.
- Leibowitz, A.–Waite, L.J.–Wistberger, C. (1988): Child Care for Pre-schoolers: Differences by Child's Age. *Demography*, 25(2): 205–220.
- Marks, S.R. (1977): Multiple Roles and Role Strain: Some Notes on Human Energy, Time and Commitment. *American Sociological Review*, 42: 921–936.

- McLaughlin, S.D. (1982): Differential Patterns of Female Labor-force Participation Surrounding the First Birth. *Journal of Marriage and the Family*, 44(2): 407–420.
- Mincer, J.–Polachek, S. (1974): Family Investments in Human Capital: Earnings of Woman. In Schultz, T. ed.: *Economics of the Family*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moen, P. (1985): Continuities and Discontinuities in Women's Labor Force Activity. In Elder, G. ed.: *Life Course Dynamics, Trajectories and Transition, 1968–1980*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Nguyen, L.L.A. (2005): Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2: 11–134.
- Őri I. (2001): A nők munkavállalásának alakulása és főbb demográfiai jellemzői, 1980–96. *Demográfia*, 44(1–2): 74–104.
- Phang, H. (1994): A Dynamic Study of Young Women's Labor Market Transition over the Early Life Course: Cohort Trends, Racial Differentials, and Determinants. (Dissertation) Madison: University of Wisconsin.
- Pongrácz T.-né (2000): Termékenység, család, családpolitika. *Ezredforduló*, 4(4): 11–14.
- Pongrácz T.-né–S. Molnár E.–Dobossy I. (2000): *Család és munka – értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után*. Budapest: NKI, Kutatási jelentések 62: 1.
- Pongrácz T.-né (2001): A család és a munka szerepe a nők életében. In Nagy I.–Pongrácz T.-né–Tóth I.Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest: TÁRKI–SZCSM, 30–45.
- Rindfuss, R.–Morgan, P.–Swicegood, G. (1988): *First Births in America: Changing Patterns of Parenthood*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Rosen, S. (1991): Emberi tőke. In Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P. eds.: *The New Palgrave Dictionary of Economics*. London–New York–Tokio: The Macmillan Press, 681–690.
- S. Molnár E.–Kapitány B. (2002): Gyermekcentrikus érzelmek és egyéni célok, vágyak viszonya. *Századvég*, 25: 93–112. Korábbi változata megjelent: Pongrácz T.-né–Spéder Zs. szerk.: *Népesség – értékek – vélemények*. Budapest: KSH, NKI Kutatási jelentések, 73: 55–74.
- Schultz, T.W. (1974): *Economics of the Family*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schultz, T.W. (1983): *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest: KJK.
- Schultz, T.W. (1990): *Restoring Economic Equilibrium: Human Capital in the Modernizing Economy*. Williston: Blackwell Pub.
- Shelton, B.A.–John, D. (1996): The Division of Household Labour. *Annual Review of Sociology*, 22: 299–322.
- Spéder Zs. (2001): Életünk fordulópontjai. Az NKI Társadalmi és Demográfiai Panelfelvételének /TDPA/ kutatási koncepciója és kérdőívének vázlatos ismertetése. *Demográfia*, 44(3–4): 305–320.
- Spéder Zs. (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zs. szerk.: *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: Századvég, 86–112.
- Spéder Zs. (2004): Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 137–151.
- Sweet, J. (1982): Work and Fertility. In Greer, F.L. ed.: *The Childbearing Decision*. New York: Sage Publications, 197–218.
- Váradi, L. (2006): Visszatérés a munkaerőpiacra gyermekvállalás után. Kézirat. Budapest: KSH.
- Varga J. (1998): *Oktatás-gazdaságtan*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Volling, B.L.–Belsky, J. (1993): The Contribution of Mother-Child and Father-Child Relationships to the Quality of Sibling Relationships: A Longitudinal Study. *Child Development*, 63(5): 1209–1222.

- Vukovics Gy. (2000): Népesedés és hatásai. In Elekes Zs.–Spéder Zs. szerk.: *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Századvég.
- Wenk, D.–Garrett, P. (1992): Having a Baby: Some Predictions of Maternal Employment Around Childbirth. *Gender and Society*, 6(1): 49–65.
- Yoon, Y-H.– Waite, L-J. (1994): Converging Employment Patterns of Black, White, and Hispanic Women: Return to Work After First Birth. *Journal of Marriage and the Family*, 56(1): 209–217.

FÜGGELÉK

A függő és független változók együttmozgása

		Otthon töltött idő
Életkor	Korreláció	-.111(*)
	Szignifikancia	.021
	N	433
Végzettség	Korreláció	-.169(**)
	Szignifikancia	.000
	N	432
Munkatapasztalat	Korreláció	-.070
	Szignifikancia	.153
	N	421
Beosztás	Korreláció	-.176(**)
	Szignifikancia	.008
	N	228
Családi állapot	Korreláció	-.041
	Szignifikancia	.397
	N	432
Kereset	Korreláció	-.252(**)
	Szignifikancia	.000
	N	230
Régió	Korreláció	.177(**)
	Szignifikancia	.000
	N	433

* A korreláció szignifikáns 5 százalékos szinten.

** A korreláció szignifikáns 1 százalékos szinten.

KÖNYVEK

UTASI ÁGNES: ÉLTETŐ KAPCSOLATOK

LENNERT Zsuzsanna

ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia MA Szak
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a; e-mail: lennertzsuzsa@yahoo.com

Utasi Ágnes: *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2008.

Mi kell a mindenki által áhított boldogsághoz? Pénz, karrier, tökéletes külső, netán barátok? Mire a könyv végére érünk, megkapjuk a választ. Napjainkban, amikor a gazdasági válság mellett mindenki az értékek és az erkölcs válságáról beszél sokak számára lehet érdekes a szerző által bemutatott kutatási terület, és a legfontosabb eredményeinek összegzése.

Az emberi kapcsolatok életminőségre gyakorolt hatását vizsgáló kutatás a jólét és a kapcsolatok segítségével kedvezően vagy kedvezőtlenül alakított, megélt-érezkelt szubjektív életminőség összefüggését térképezi fel a fogyasztói társadalomban. A szerző elemzéseivel és következtetéseivel megalkotásához kutatócsoportja által összeállított, a TÁRKI 2006 nyarán készült országosan reprezentatív felvételének (N=1033) életminőség-adatait és a 2005-ben készített mélyinterjúk információ-anyagát; a nemzetközi összehasonlításhoz pedig a European Social Survey 2005-ös adatbázisát használta fel.

Utasi átfogó képet ad a rendszerváltást követő szubjektív életminőségre hatást gyakorló társadalmi, politikai és gazdasági változásokról, melyeket a *Szubjektív életminőség objektív kerete* című első fejezetben tárgyal. A rendszerváltás nem hozta meg a várt jólétet és jóllétet, a gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek megnövekedtek az emberek elégedetlenségével és a demokráciába vetett bizalom csökkenésével párhuzamosan. A gazdaság struktúraátalakítása következtében megszűnt a biztonságot jelentő teljes foglalkoztatás. „A tőkés gazdaság eredményes működését elsősorban a rövid távú gazdasági racionalitást mindenek elé helyező, a jövedelmezőség és a profit érdekében azonnal terméket és munkaerőt váltani képes munkaszervezéssel biztosítják” (18. o.), figyelmen kívül hagyva a munkavállalók szociális helyzetét és anyagi biztonságát, holott a tényleges vagyoni helyzet Magyarországon olyan erős meghatározója a szubjektív életminőségnek, hogy a jóléten kívül a jóllétre is hasonló mértékben hat (Utasi 2002).

A szerző nem az anyagi javak jelentőségét kívánja megkérdőjelezni akkor, amikor az emberi kapcsolatok meglétének, illetve hiányának az elégedettségre gyakorolt hatá-

sát vizsgálja. A kutatás eredménye szerint az anyagi javak szükségéből eredő elégedetlenséget kompenzálni tudják az emberi kapcsolatok, ugyanakkor, ha a kapcsolataink bánatot okoznak, a világ összes kincse sem tehet bennünket boldoggá.

Az interperszonális kapcsolatrendszer magyar sajátosságainak kialakulásához vezető utat a könyv nem taglalja, de a szerző korábbi tanulmányaiból megismerhetjük a meghatározó momentumokat. Jelentős szerepet játszott a gazdaság ötvenes években kezdődő erőszakos átalakítása, mely kényszeremigrációhoz és a családok szétszakadásához vezetett. A hatvanas években meginduló második gazdaság felélénkítette a családon belüli generációk összefogását, együttműködését a szegénység leküzdése és a jólét megteremtése érdekében (Utasi 1991). Ez azonban oda vezetett, hogy a rokoni, baráti kapcsolatokat még napjainkban is elsősorban instrumentális funkciót töltenek be, arról nem is beszélve, hogy kapcsolatok beszűkülnek és szinte csak a családra korlátozódnak. A rendszerváltás következtében fokozódó bizalmatlanság és az egyéni teljesítménykényszer felerősödése további individualizációhoz vezetett, miközben a haszonnal kecsegtető kapcsolatok felértékelődtek (Utasi 2002).

Utasi korábbi és mostani kutatásának eredményei is egyértelműen jelzik, hogy a közösséghez tartozás érzése meghatározó szerepet tölt be életminőségünk formálásában. A közösséghez tartozás igénye azonban eltérő. A fiatalokban kialakított kapcsolatok (iskolai, munkahelyi stb.) nagy részét az időskorúak a nyugdíjjal, az egészségi állapotuk romlásával, házastárs halálával elveszítik. Új kapcsolatok létesítésére nagyon korlátozott lehetőségek állnak csak rendelkezésükre. „Az életfeltételi kényszerek hatására elégedettségüket, életminőségüket többnyire már csak a családtagok viselkedése alakítja, tőlük remélnék örömet, de jobbra tőlük ered szomorúságuk, bánatuk is. A családba zárkózás, csakúgy, mint a kapcsolat nélküli lét, sokkal kevésbé választás, mint inkább az életfeltételek által diktált kényszerek miatt beszűkült kapcsolati igény.” (50. o.) A kutatásból kiderül, hogy szinte nincs olyan válaszadó, akinek elégedettségéhez ne lennének fontosak a társak és az erős kapcsolatok. A családi kötelek is csak minden tizedik megkérdezett elégedettségéhez elégségesek. A válaszadók harmada a családon kívül barátait is, és több mint harmada más kisközösségi kapcsolatát is nagyon fontosnak tekinti a megelégedett, teljes élethez. A kutatás megállapította, hogy a minta ötödének elégedettségéhez a közéleti közösségi kapcsolatok is nélkülözhetetlenek.

Megtudhatjuk azt is, hogy a férfiak közéletiség iránti igénye nagyobb, mint a nőké. Utasi Ágnes szerint ennek az oka az, hogy a társadalmi tradíciónak és munkamegosztásnak megfelelően még ma is nőkre hárul a gyermeknevelés és a házimunka jelentős része, így az ő életminőségüket más összetevők határozzák inkább meg.

A kapcsolatok hatása az életminőségre című fejezetet a szeretet, az ellenséges és/vagy semleges kapcsolatok és a bánatot okozó kapcsolatok további fejezetekre osztják. A szeretet, ami elsősorban a családtagoktól jön, boldogsággal tölti el az embereket. Ezek a boldogságot nyújtó erős kapcsolatok képesek még a legnagyobb szomorúságot is kompenzálni. A felmérésből kiderül, hogy egyszersmind az erős kapcsolatok okozhatják a legnagyobb bánatot is. Ilyen a családban előforduló alkoholizmus, drogfüggőség, tartós betegség, halál. Az öröm és a szeretet érzését ilyenkor felváltja a kiszolgáltatottság érzése, csökkentve a boldogság életminőségre gyakorolt pozitív hatását. A legrosszabb helyzetben azok vannak, akik magányosan, kapcsolatoktól megfosztva élnek. Az ő életükbe nem áramlik az a szeretet, ami segít a problé-

mák leküzdésében. Itt a szerzőtől megkapjuk a magyarázatot az oly sokszor feltett kérdésre, hogy miért marad valaki benne egy kapcsolatban, ami bánatot okoz neki. Mert a magány izoláltsághoz vezet, a kapcsolatok nélküli élet, pedig boldogtalanná tesz.

A boldogsághoz és a valakihez-tartozás érzéséhez az erős kapcsolatokon kívül, amit elsősorban a család jelent, szükség van barátokra, baráti társaságra is. A felmérésben ezt a vendéglátás és a vendégfogadás gyakoriságával mérték. Sajnálatos módon legkevésbé Magyarországon és Görögországban járnak az emberek vendégségbe, de hasonló volt a helyzet a rendszerváltás előtt is. Utasi egy 1986-ban készített nemzetközi összehasonlító vizsgálat hét ország, köztük Magyarország, reprezentatív mintáját használva jutott arra a következtetésre, hogy Magyarországon kevésbé alakulnak baráti kontaktusok, mint másutt és ezek is jórészt instrumentális kapcsolatok (Utasi 1991). Ez a megállapítás biztosan gondolkodóba ejti az olvasót, és azon veszi észre magát, hogy számba veszi rokonait, barátait, aztán arra a következtetésre jut, hogy ez igaz lehet, de nem az ő kapcsolataira. Azért jelent problémát az emberek bezárkózása, mert a barátokon és a magántársaságokon keresztül vezet az út a közösségi identitáshoz és az integrációs tudathoz (Utasi 2008). Az integrált társadalmakban működik az organikus szolidaritást, ami nagyban hozzájárul a társadalom elégedettségéhez.

A vizsgálat tárgyát képezi, hogy a személyes kapcsolatok mellett a virtuális és tárgyi kötélekek is javítják-e a szubjektív életminőséget. Utasi Ágnes szerint ilyen kötélek lehet a munka, a hobbi és a transzcendens isteni kapcsolat. A munka integráló ereje megkérdőjelezhetetlen. A modern társadalmakban az emberek életét a munka szervezi és irányítja. A munkával teremthetjük meg az anyagi biztonságunkat, a munkahelyen lehetőségünk nyílik kapcsolatokat kialakítani másokkal, a munka által válunk a társadalmi munkamegosztás részévé. A munka azonban a meglévő kapcsolatok rovására is mehet, és az így magányossá váló ember még több munkával kompenzálja a hiányt, aminek következtében könnyen válhat a fogyasztói társadalom rabjaként „egydimenziós emberré”. A munkamániássá válás veszélye azokat fenyegeti a legjobban, akiknek érzésük szerint ez az egyetlen biztosítékuk a boldogtalanság és a magány ellen. A legfiatalabbaknak kell ettől a legkevésbé tartaniuk, hiszen számukra sok más örömforrást tartogat az élet. Ilyenek például a szabadidős tevékenységek, amelyek természetesen nem csak a fiatalok boldogságát képesek fokozni. Sokak, elsősorban az idős nők számára a transzcendens kötélek nyújtja a legnagyobb boldogságot.

További elemzésekhez a szerző négy életminőségi csoportot különböztet meg, amelyeket a közösségi kötélekek léte vagy hiánya és az elégedettség mértéke szerint nevezett el: (1) közösségi-közéleti, nagyon elégedett; (2) közösségi-közéleti, részben elégedett; (3) mikroközösségbe zárkózó, mérsékelten elégedett; (4) elzárkózó, inkább elégedetlen. „Az első csoportban kedvezően alakítja az életminőséget a tágabb közösségi közéleti kapcsolatok iránti magas igény és a társasági kapcsolatok nyújtotta öröm, valamint a közvetlen hozzátartozóktól eredő sok szeretet.” (86. o.) Ezt a csoportot leginkább diplomások, fiatalok, fővárosiak, partnerkapcsolatban élők alkotják. A második csoportba olyanok tartoznak, akiknek ugyan erős közösségi-társasági kapcsolataik vannak, de a legnagyobb boldogságot jelentő erős kapcsolatok nem megfelelő mértékben vannak jelen az életükben. Ezzel szemben a harmadik csoport tagjainak életminőségére a kapcsolatok közül elsősorban a közvetlen hozzátartozók szeretete hat. A negyedik csoport tagjainak nincsenek közösségi kapcsolataik és a családi kapcsolatok is

inkább bánatot, mint örömet jelentenek számukra. Ebbe a csoportba elsősorban alacsony képzettségűek, idősek, egyedül élők és gyesen-gyeden lévők kerültek, ami elsőre meglepő lehet, hiszen egy kisbaba öröm és nem pedig bánat forrása. A kismamák helyzetét a munkaerőpiacról való kiszorulás, az izoláltság érzése nehezíti, de a családi munkamegosztás sem könnyíti rajta.

Az integráló kapcsolatok nemzetközi összehasonlításban című fejezet betekintést ad a szubjektív életminőség, elégedettség és boldogság nemzetközi viszonylataiba. Megismerhetjük az egyes országok lakossága által érzékelt összetartozás-tudat és társadalmi integráció mértékét. A legelégedetlenebb országok között találjuk Ukrainát, Szlovákiát, Magyarországot, Észtországot, Csehországot és Portugáliát. A legelégedettebbek, pedig Izland, Dánia, Svájc és Finnország. Utasi az elégedettség okozójaként az organikus és a mechanikus szolidaritást is elemzi a vizsgált országokban. A szubjektív elégedettség objektív kereteként már említett demokráciadeficit és kialakulásának okai a poszt szocialista országokban előre vetítik, hogy legyen szó akár már régóta piacgazdaságban élő társadalmakról, ott, ahol az állam nem tudja beteljesíteni a hozzáfűzött reményeket, az organikus szolidaritás sem működik megfelelőképpen, ami visszahat az egyének közötti szolidaritásra is. „Azokban a társadalmakban érzik leginkább minőséginek az emberek az életüket, ott a legjobb a társadalom életminősége, ahol a túlnyomó többség számára elérhető az alapvető szükségletek kielégítéséhez nélkülözhetetlen anyagi biztonság, ahol az anyagi jólét szélsőséges egyenlőtlenségét demokratikus jóléti elosztással és az emberek közötti mechanikus és/vagy organikus szolidaritással, együttműködéssel, végső soron társadalmi-kapcsolati integrációval méltányosan ellensúlyozzák, kiegyenlítik.” (102. o.) A magyar társadalom, ahol hárommillió ember él a létminimum alatt, nyilvánvalóan nem ezek közé a társadalmak közé tartozik. Magyarországon a civil társadalom hiányosságai is mutatják, hogy az emberek a problémák megoldását alapvetően a kormánytól várják, a közgondolkodásból hiányzik az egymás iránt érzett felelősség. A mechanikus szolidaritást is inkább a kényszer, az anyagi nehézségek működtetik a családon belül is. Az idegenekkel szembeni szolidaritás, segítségnyújtás ritka. Ennek okaként az általános bizalomhiányt nevezi meg a szerző.

A Társadalmi tőke és bizalom című fejezet világossá teszi számunkra, hogy a bizalom fontos eleme a társadalmi integrációnak. Azokban az országokban, ahol az emberek úgy érzik, hogy nagyobb beleszólásuk van az ország ügyeibe és a civil szervezetek is aktívan alakítják a politikát, nagyobb a bizalom a hatalmon lévőkkel szemben. A poszt szocialista országokban, így hazánkban is, ahol a rendszerváltást követő strukturális változások átláthatatlanná tették az államot, szélsőséges bizalmatlanság alakult ki. „Már a rendszerváltozást követő első években jelentkezett az új rendszer intézkedései iránti bizalmatlanság. A hatalomban lévők a gazdasági átalakulás szinte teljes költségét áthárították a társadalom veszteségeire.” (143. o.) és úgy tűnik, hogy a gazdasági válságot kezelő intézkedések tovább növelik terheiket.

A mai magyar társadalom nehezen tudja feldolgozni a rendszerváltást követő változásokat és újabb kihívásokat jelent majd a gazdasági világválság, aminek társadalmi hatásait még nem ismerjük biztosan. Utasi Ágnes következtetéseiből pár dolog azonban világosan látszik. Az amúgy is elégedetlen magyar társadalom helyzetét tovább rontja a jelenlegi válságos helyzet. A növekvő arányú munkanélküliség következtében egyre többen kerülnek a társadalom periferiájára, tovább növekednek a rétegek közötti

különbségek, és nőni fog a bizalmatlansággal együtt az emberek elégedetlenség is. Utasi utópiának tűnő zárógondolata megfontolandó. „Amennyiben a társadalmak prosperáló gazdasággal a többség számára jobblétet, biztonságot nyújtanának, valamint a hatalom a javak igazságosabb elosztásával csökkentené az egyenlőtlenségeket, mint azt Írország példája mutatja, csökkenne a történelmi múlt traumáinak hatása, s talán optimista fordulatot venne a „pesszimista” társadalmak szubjektív életminőségének alakulása.” (196. o.)

IRODALOM

- Utasi Á. (1991): Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Á. szerk.: *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 169–193.
- Utasi Á. (2002): *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.
- Utasi Á. (2008): A kapcsolatok integráló ereje 24 európai országban. In Füstös L.–Guba L.–Szalma I. szerk.: *Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata: Társadalmi Regiszter 2008/2*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete–MTA Szociológiai Kutatóintézet, 7. kötet: 131–167.

KÁPOLNAI IVÁN: MÓRICZ MIKLÓS

HORVÁTH Gergely Krisztián

ELTE TáTK, Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a.; e-mail: hktm@freemail.hu

Kápolnai Iván: Móricz Miklós. *Egy statisztikus, irodalomtudós, szerkesztő, nyomdász, gazdaság- és társadalomkutató életműve*. Történeti statisztikai tanulmányok 11. Budapest: KSH Könyvtár, 2008.

Kápolnai Iván a hazai statisztika és társadalomtudomány adósságaiból jókora szeletet törlesztett, amikor felvállalta Móricz Miklós életművének napvilágra hozását, megismertetését. A 20. századból talán nincs még egy olyan tudósunk, aki ennyire aktívan, sokoldalúan és színvonalasan élt volna hivatásának, s akinek munkássága ennyire gyorsan – részben már életében – feledésbe merült. Kápolnai Iván könyve ezért több egy pusztán életrajznál, a szerző lendületes stílusa, választékos írásmódja mögött mindvégig felsejlik az az öröm, amit egy váratlanul fellelt kincs felett érzünk. Móricz Miklós életművének feldolgozása és hasznosítása, eredményeinek integrálása a mai tudományosságba immár a történeti kutatások feladata. Ehhez ad lámpást Kápolnai Iván könyve, fogódzókhoz segítve a kutatót.

A kötetet Gazda István, a Magyar Tudománytörténeti Intézet igazgatója, a kötet sajtó alá rendezőjének előszava nyitja. (Tudomásom szerint eredetileg az ő kiadványukként látott volna napvilágot e munka, sőt, honlapjukon jelenleg is – 2009.09.25 – a KSH-val közös kiadványként szerepel a könyv.) A könyv három nagyobb részből áll: az életrajzi áttekintést (7–86. o.) követően a szerző tematikus rendben is bemutatja Móricz Miklós munkásságát (87–144. o.), majd egy bibliográfia zárja azt (145–159. o.).

Móricz – amint azt már az alcím is jelzi – egyaránt otthon volt a gazdaság- és társadalomelemzésben, s tárgyához egyformán magas színvonalon közelített akár a jog, akár a statisztika, akár a demográfia, vagy éppen a közgazdaságtan, a társadalom- és irodalomtörténet irányából. Sokoldalú személyiségéhez a talán ezermester édesapjától örökölt, a multidiszciplinaritásban egy magasabb szinten is tetet öltő tehetségen túl kiváló szervezőképesség, vállalkozó- és feltalálói szellem is társult. Lapszerkesztőként, hírlapíróként, nyomdatulajdonosként és újtások sorát bevezető nyomdászként életének számtalan részlete jelenleg még kevésbé ismert. A *Brassói Lapok* '20-as évekbeni szerkesztése, majd az 1933-ban piaci alapon beindított *Statisztikai Tudósító* és a mindezek mellett kifejtett tudományos tevékenység a hatalmas munkabírás mellett rendkívüli önfegyelméről és koncentrálóképességéről tanúskodnak. Móricz Miklós kivételes személyiség volt. Életműve nagyságára és annak későbbi sorsára gondolva óhatatlanul is Bél Mátyás alakja sejlik fel előttem, remélve ugyanakkor, hogy esetében nem nyúlunk el több évszázadra a feltárás állomásai.

Ami a jelenben friss statisztikai adat, kurrens gazdasági elemzés vagy éppen a népesség jövőbeni alakulására vonatkozó prognózis, az pár évtized múltán már kevesek vagy éppen senki által sem ismert, felfedezésre váró forrás lesz. Hacsak nem valami nagyobb sorozatban látott napvilágot az adott írás, sorsa óhatatlanul is a feledés lesz. Áttekintve az elmúlt tíz évben megjelent egyetemi tankönyveket, a két világháború közötti időszakot tárgyaló néhány fontosabb kiadványt, gazdaságtörténeti tárgyú tanulmányt és a történeti demográfia legfontosabb fórumát, igazolást nyer az előbbi megállapítás. Móricz Miklós létezéséről egyesek ugyan tudnak, ugyanakkor már távolról sem lenne igaz az az állítás, hogy műveivel jelen van tudományos életünkben. Mindössze a *Statisztikai Közlemények* 64. kötetében Budapest társadalmáról írott tanulmánya hivatkozott jobban, ezen túlmenően fehér holló számba megy nevének felbukkanása. A KSH Levéltára által Móricz Miklós kéziratos hagyatékából 2003-2004-ben közzétett kétkötetes válogatás – közte eredeti terjedelmében a Pápai Béla mint lektor által példátlan módon plagizált, 1963-ban megjelent *Magyarország népe a rendiségből való kiemelkedés korában* c. könyvfejezet is – már jelentős lépés volt az 1945 után méltatlanul mellőzött szakember rehabilitálásában, tapasztalataim szerint azonban e kezdeményezés kellő visszhang nélkül maradt történeti körökben. Kápolnai Iván jelen munkája és a függelékében közölt bibliográfia remélhetőleg még inkább hozzásegít Móricz Miklós műveinek újbóli felfedezéséhez. Kitűnő kiegészítő segédlet még ehhez a *Statisztikai Tudósító* (STUD) Pakot Levente által összeállított, 2004-ben szintén a KSH Levéltára által megjelentetett repertórium. Kevésbé ismert, hogy e statisztikai napilap cikkeit jelentős részben ő maga írta, amelynek anyaga mára kiváló társadalom- és gazdaságtörténeti forrásbázissá érett.

Az életrajzírás feladatát Kápolnai Iván kiválóan oldotta meg, az ilyenkor elkerülhetetlen ismétlődések, visszautalások ellenére egyszer sem ismétli önmagát, a hangsúlyok, a nézőpont áthelyezésével mindig egy addig még nem érintett oldalát villantja fel Móricz életművének. Míg más, hasonló céllal írt munkáknál nem egyszer volt az az érzésem, hogy az adott személy műveinek tételes bemutatása során a mű unalomba fullad, addig most olvasás közben csak Móricz Miklós személye iránti kíváncsiságom, sokoldalúsága feletti meglepetésem lett egyre nagyobb, ami mindenképpen Kápolnai Iván érdeme.

IRODALOM

Móricz M. (2003-2004): *Válogatott tanulmányok I-II*. Szerk.: Jeney A-né. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Levéltára.

Pápai B. (1963): *Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867)*. In Kovacsics J. szerk.: *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest: KJK, 143–220.

STUD. *Statisztikai Tudósító. 1933–1944. Repertórium I–II*. (2004) Összeáll. és bev. Pakot L. Budapest: KSH Levéltára.

KÖZLEMÉNY

TÁRSADALOMSTATISZTIKAI SZAKOSZTÁLY ALAKULT A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG KERETEIN BELÜL

Az MSZT számos szakosztálya, illetve a szakosztályokhoz tartozó kutatók körében már hagyományosnak tekinthető a társadalomstatisztikai adatok iránti érdeklődés, hiszen a mikroszociológiai kutatásokhoz a makro-vizsgálatok eredményei nélkülözhetetlen értelmezési keretet adhatnak.

A nagy adatgazdák és a tudományos célú adatfelhasználók közötti hatékony együttműködés mindkét félnek érdeke, tekintve, hogy az eredmények közös használata, illetve az adatgyűjtésekkel kapcsolatos elméleti, módszertani és gyakorlati tapasztalatok kicserélése alapvető feltétele a szakmai fejlődésnek.

Úgy véljük, hogy a fentiekben vázolt célok megvalósításához nélkülözhetetlen az, hogy az adatgazdák és a felhasználók közötti párbeszédre, illetve együttműködésre – az eddigieknél hatékonyabb – intézményes keretek jöjjenek létre. E célhoz való közeledés érdekében fontosnak tartottuk az MSZT keretén belül – egy hiánypótló szerepet betöltő – Társadalomstatisztikai szakosztály megalakítását.

Érdemes megemlíteni a megalakulás előzményét is, nevezetesen azt, hogy ez év június 8-án a Magyar Statisztikai Társaság (MST) Társadalomstatisztikai szakosztálya, a Magyar Szociológiai Társaság (MSZT) Gazdaság-szociológiai szakosztálya, valamint az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Adatbankja műhelykonferenciát szervezett a 2011-re tervezett népszámlálás kapcsán.

A szervezők összegezték a nagy érdeklődés mellett rendezett konferencia tapasztalatait, amelyek alapján – a továbbiakat illetően – két javaslat is felmerült fel:

(1) az MSZT keretein belül célszerű lenne létrehozni egy Társadalomstatisztikai szakosztályt.

(2) A szakma- és a műhelyközi kapcsolatok erősítése szempontjából kívánatos lenne egy olyan műhely létrehozása, amely megfelelő keretet adhatna a közös szakmai rendezvényeknek.

Ez utóbbi javaslatnak megfelelően, a fenti három szervezethez tartozó közgazdászok, statisztikusok és szociológusok kezdeményezése alapján létrejött a „Fényes Elek Műhely”, és a jövőbeli szakmai rendezvényeket ennek keretében kívánjuk szervezni, amelyhez alapvetően a Budapesti Corvinus Egyetem biztosítja majd a helyszínt.

A névadót – a 19. század derekán alkotó –, Fényes Eleket a társadalomtudományok terén olyan polihisztornak tekinthetjük, akinek tevékenysége számos tudományágban nyomon követhető.

A három terület képviselői szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy szakmai rendezvényeiket a neves társadalomtudós nevével fémjelzik, mert egyrészt mindegyik tudományág szempontjából „vállalható” a névadó példaadó, tudományos munkássága, másrészt szellemisége a mai fogalmak szerinti interdiszciplináris jelleghez köthető. A tudományágak mai, nagymérvű specializáltsága – számos előny mellett – nem kevés hátrányt is hordoz magában, és a szellemi „gyökerekhez” való visszatérés egyúttal az egyes tudományágak közötti szervezettebb szakmai kapcsolatok iránti elkötelezettséget is sugallni kívánja.

AZ ÚJ SZAKOSZTÁLY LÉTREHOZÁSÁNAK CÉLJA

Alapvető cél, hogy az empirikus makroszociológiai kutatásokkal (is) foglalkozó társadalomkutatók számára létrejöjjön egy olyan szellemi műhely:

- amely *megfelelő kereteket biztosít* a társadalomstatisztikai adatgyűjtésekkel kapcsolatos műhelyviták és más hasonló rendezvények megrendezésére;
- a szakosztály – a társadalomstatisztikai adatgyűjtések széleskörű tematikája következtében – *integratív szerepet vállal* a műhely- és intézményközi szakmai kapcsolatok aktivizálásában, ily módon egyfajta „híd” szerepet tölthet be a különböző megközelítéseket alkalmazó szakemberek között;
- a szakosztály *kezdeményező szerepet* vállal a magyar statisztikai szolgálat tagjainál az egyes adatgyűjtésekkel kapcsolatos szakmai konferenciák megrendezésére;
- *támogatja azokat a civil szakmai kezdeményezéseket*, amelyek a társadalomstatisztikai adatgyűjtések széleskörű felhasználását és hozzáférhetőségét, illetve a társadalomstatisztikai célra is hasznosítható adminisztratív nyilvántartások kellő hasznosítását szolgálják;
- *fontos szerepe lehet az elméleti-módszertani megközelítések, valamint a gyakorlati eljárások* (a „mindennapi” statisztikai gyakorlat) közötti jobb összhang és kapcsolat megteremtésében;
- szakmai fórumok szervezésével *törekszik a mikro- és a makroszociológiai vizsgálatok közötti szerves kapcsolat kialakítására*.

Az itt említett célok és törekvések már korábban is megjelentek a Szociológiai Társaság életében, és ezekre a korábbi tapasztalatokra alapozva most hiánypótló jelleggel kívánjuk ezeket megvalósítani.

A tematika széleskörűségéből fakadóan *az új szakosztály tevékenysége átmetszi a hagyományos tudományszerveződési kereteket*, hiszen a társadalomstatisztikai adatgyűjtések – a társadalmi rétegződés és életkörülmények vizsgálatoktól, az egészségügy-statisztikai felvételeken keresztül egészen a deviáns jelenségek megfigyeléséig – nagyon sok területet fognak át. Fentiekből az is következik, hogy az új szakosztálynak szoros együttműködést kell kialakítani az egyes „szakszociológiai” területeket lefedő szakosztályokkal.

FŐ TEVÉKENYSÉGFORMÁK

A szakosztály évente legalább két szakmai rendezvényt szervez, és évente egyszer beszámol a tagságnak a tevékenységéről, illetve előterjeszti a következő időszakra (évre) szóló munkaprogramját.

A szakmai programok zömét műhelykonferenciák keretében rendezzük meg, amelyek napirendre kerülnek:

- a szélesebb értelemben vett társadalomstatistikai, demográfiai adatgyűjtésekkel kapcsolatos szakmai kérdések;
- konkrét adatgyűjtési és kutatási tervek, valamint az ezek alapján készített értékelések megvitatása, a – nagy adatgazdák, valamint adatfelhasználók képviselőivel közösen szervezett – szakmai rendezvényeken.

*

A szakosztály létrehozásával kapcsolatos szándéknyilatkozatot jóváhagyásra eljuttattuk az MSZT elnökségéhez. A várhatóan pozitív döntésben bízva 2009 őszére tervezzük a tisztségviselők megválasztását is célzó szakosztályi alakuló ülést.

Reméljük, hogy kezdeményezésünkkel sok kutató érdeklődését felkeltjük, és amennyiben egyetértenek a céljainkkal és a szakosztályhoz csatlakozni kívánnak, akkor kérjük, hogy Harcsa Istvánhoz (e-mail: istvan.harcsa@ksh.hu) juttassák el kérésüket.

A kezdeményezők

*Csizmady Adrienne
Harcsa István
Hrubos Ildikó
Lengyel György
Nagy Péter Tibor
Tardos Róbert*

nevében *HARCSA István*